
SOUDOBÉ DĚJINY

XXIV / 4

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUODOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Markéta Devátá, Milan Drápala, Daniela Kolenovská, Jiří Křesťan,
Françoise Mayerová, Vítězslav Sommer, Jiří Suk, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Robert Kvaček, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Vít Smetana, Praha
Petr Šafařík, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Petr Anev (1986)

je zaměstnán v Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze. Zabývá se československými politickými dějinami v letech 1918 až 1948, zvláště historií agrární strany, Komunistické strany Československa a Národní strany práce.

Matěj Bílý (1986)

pracovník Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze, zabývá se dějinami Sovětského svazu a jeho zájmové sféry v Evropě po roce 1945, komunistického režimu v Československu, a zejména vývojem a organizací Varšavské smlouvy. Publikoval monografii *Varšavská smlouva 1969–1985: Vrchol a cesta k zániku* (Praha 2016).

Karel Černý (1980)

sociolog, působí na Pracovišti historické sociologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Soustředí se na problematiku sociální změny, konfliktu a migrace, zejména v souvislosti s regionem Blízkého východu. Publikoval knihy *Ježídové – komunita na útěku* (Praha 2017) a *Velká blízkovýchodní nestabilita: Arabské jaro, porevoluční chaos a nerovnoměrná modernizace 1950–2015* (Praha 2017), dále je mimo jiné editorem kolektivní monografie *Nad Evropou půlměsíc: Muslimové v Česku a západních společnostech* (Praha 2015).

Milan Hauner (1940)

absolvent Karlovy univerzity a Cambridgeské univerzity, od roku 1968 žije v zahraničí, nyní působí jako hostující profesor na Wisconsinské univerzitě v Madisonu. V centru jeho zájmu je druhá světová válka, moderní německé dějiny a česko-německé vztahy, mocenská politika Ruska a Sovětského svazu, vývoj střední Asie a Indie. Je autorem devíti knih, mimo jiné *What Is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Boston 1990 a New York 1992) a *Czechs and Germans: Yesterday and Today* (Washington 1991), česky jako hlavní editor připravil svazek *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opočenského* (Praha 2000), a zejména třísvazkovou edici *Paměť 1938–1945* Edvarda Beneše (Praha 2008). Jeho poslední knihou je *Hitler den po dni: Úplný životopis slovem a obrazem* (Praha 2017).

Frank Henschel (1983)

německý historik a postdoktorand na Univerzitě Christiana Albrechta v Kielu (*Christian-Albrechts-Universität zu Kiel*). Zabývá se maďarskou, českou a slovenskou

historií v 19. a 20. století, zejména tématy nacionalismu, dějin měst, dějin dětství a historie vědy. Ve své disertační práci na Lipské univerzitě analyzoval maďarizaci multietnické společnosti v bývalém maďarském, nyní slovenském městě Košice v letech 1867 až 1918. V současnosti zkoumá vědecké obory typu defektologie a psychologie a systém náhradní péče o děti v socialistickém Československu jako oblasti biopolitiky. Publikuje v německých a zahraničních časopisech, jako *Hungarian Historical Review* nebo *Bohemia*. Je mimo jiné autorem monografie *Das Fluidum der Stadt... Lebenswelten in Kassa / Košice / Kaschau zwischen urbaner Vielfalt und Nationalismus, 1867–1918* (Göttingen 2017).

Peter Heumos (1938)

německý historik, studoval na univerzitách v Göttingenu, Praze a Bochumi, do roku 2003 dlouhá léta působil v mnichovském Collegiu Carolinu. Zabývá se především sociálním hnutím v českých zemích od 19. století, politickým systémem v Československu, československým exilem za druhé světové války a dějinami společnosti v komunistickém Československu, v poslední době zejména dělnictvem mezi osvobozením v květnu 1945 a pražským jarem 1968. Je mimo jiné autorem monografie *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938–1945: Politisch-soziale Struktur, Organisation und Asylbedingungen der tschechischen, jüdischen, deutschen und slowakischen Flüchtlinge während des Nationalsozialismus* (Mnichov 1989), česky vyšla jeho studie „Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968* (Praha 2006).

Marián Lóži (1987)

je zaměstnán v oddělení výzkumu pro roky 1945 až 1989 Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze, zároveň je doktorandem v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Zabývá se především dějinami Komunistické strany Československa v padesátých letech dvacátého století.

Jared McBride

americký historik, působí na katedře historie Fakulty sociálních věd Kalifornské univerzity v Los Angeles (*Social Sciences Division, University of California Los Angeles*), kde také získal doktorát. Zabývá se dějinami Ruska, Ukrajiny a východní Evropy ve dvacátém století se zaměřením na studia pohraničních oblastí, nacionalistických hnutí, masového násilí a genocidy, holokaustu, meznárodních konfliktů a válečných zločinů. Publikoval studii *Contesting the Malyn Massacre: The Legacy of Inter-Ethnic Violence and the Second World War in Eastern Europe* (Pittsburgh 2016) a další odborné statě, mimo jiné v časopisech *Ab Imperio*, *Kritika*, *Slavic Review* a na internetových portálech. Na základě své disertace připravil k tisku monografii *Killing Neighbors: The Undoing of Multi-Ethnic Western Ukraine in World War II*.

Pavel Szobi (1983)

vědecký pracovník v Evropském univerzitním institutu ve Florencii. Specializuje se na dějiny Československa po roce 1945 a na dějiny východního bloku. Je hlavním

autorem kolektivních monografií *Vliv politických systémů na vývoj středoevropských ekonomik po roce 1945* (Praha 2013) a *Ekonomické, politické a sociální okolnosti založení VŠE v Praze* (Praha 2015).

Alena Šlingerová (1986)

filmová historička, kurátorka sbírky českého dokumentárního filmu v Národním filmovém archivu v Praze a doktorandka Katedry filmových studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Specializuje se na dějiny českého hraného a dokumentárního filmu po roce 1945, na adaptace národní historie a klasické literatury v poúnorové kinematografii a na zachycení současného života v československých filmech poststalinského období.

Jakub Šlouf (1982)

vědecký pracovník oddělení výzkumu období 1945 až 1989 v Ústavu pro studium totalitních režimů a archivář oddělení fondů nestátní provenience a archivních sbírek Národního archivu v Praze. Zabývá se poválečným vývojem Komunistické strany Československa, veřejnými protesty obyvatelstva v režimu státního socialismu, proměnami vztahu průmyslového dělnictva k diktatuře komunistické strany a dějinami západočeského regionu. Publikoval monografie *Spríznění měnou: Genealogie plzeňské revolvy 1. června 1953* (Praha 2016) a *Podvedená strana: Zrod masového komunistického hnutí na Plzeňsku, jeho disciplinace, centralizace a byrokratizace 1945–1948* (Plzeň 2016).

Dalibor Vácha (1980)

historik a spisovatel, obhájil doktorát v Historickém ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, nyní učí na Střední zdravotnické škole a Vyšší odborné škole zdravotnické tamtéž. Zabývá se dějinami každodennosti, historií komiksu, a především myšlením a osudy československých legionářů v Rusku. Publikoval monografie *Bratrstvo: Všední a dramatické dny československých legií v Rusku 1914–1918* (Praha 2015) a *Ostrov v bouři: Každodenní život československých legií v ruské občanské válce (1918–1920)* (Praha 2016), známému legionářskému generálovi, spisovateli a politikovi věnoval biografii *Srdce tak bohaté na život: Rudolf Medek a jeho doba* (Praha 2017). Vedle toho je autorem historických románů z legionářského života *Červenobílá* (Praha 2014, Literární cena Knižního klubu) a *Cestou* (Praha 2016), z druhé světové války *Hranice* (Praha 2015) a z Pražského povstání *Hoří už Praha?* (Praha 2017). Další část jeho prozaické tvorby spadá do žánrů fantasy, horroru a sci-fi.

Luboš Veselý (1978)

historik, působí na Ministerstvu zahraničních věcí České republiky a věnuje se moderním dějinám střední a východní Evropy, zejména Ukrajiny a Ruska.

Obsah

Studie a eseje

- Jared McBride Spor o malínský masakr
*Dědictví mezietnického násilí a druhé světové války
ve východní Evropě* 477
- Jakub Šlouf Očista průmyslových závodů od kolaborantů
a „asociálních živelů“ v roce 1945
*Politická machinace, exces retribuice,
či inkubátor revoluční morálky?* 538
- Frank Henschel Projektování sociálního rodičovství
*Osvobození, pěstounská péče a SOS dětské vesničky
v socialistickém Československu* 582

Diskuse

- Luboš Veselý Řeč obžaloby namísto nezaujatých argumentů
*Nad prvním pokusem o vědeckou biografii
Stepana Bandery* 611
- Peter Heumos Poválečná očista a komunistické bezpráví
Nad článkem Jakuba Šloufa 624

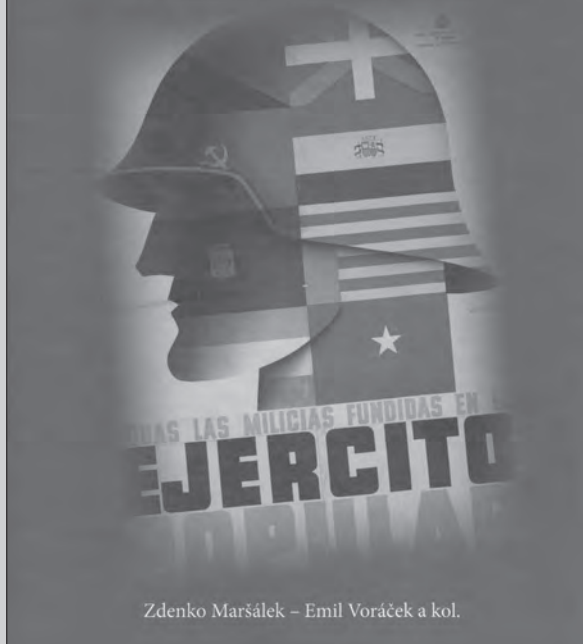
Recenze

- Milan Hauner Dramatický portrét Edvarda Beneše v podání
francouzského historika 628
- Marián Lóži Sociální dějiny vládnoucích komunistických stran
v dlouhé perspektivě 644
- Matěj Bílý Anatomie poválečného vzestupu KSČ 649

Petr Anev	Volby v „normalizačním“ Československu a jejich smysl	655
Alena Šllingerová	Každodennost filmařské praxe jako výzva filmové historii	661
Pavel Szobi	Po Slovensku vlakem, autem i letadlem	665
Karel Černý	Gestapo mýtů zbavené?	669
Dalibor Vácha	Police v Marseille a vichistický režim	679
<i>Abstracts</i>		685

Interbrigadisté, Československo a španělská občanská válka

Neznámé kapitoly z historie československé účasti
v občanské válce ve Španělsku 1936–1939

MARŠÁLEK, Zdenko – VORÁČEK, Emil a kol.: *Interbrigadisté, Československo a španělská občanská válka: Neznámé kapitoly z historie československé účasti v občanské válce ve Španělsku 1936–1939*. Praha, Historický ústav AV ČR – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2017, 330 s. ISBN 978-80-7286-312-9; ISBN 978-80-7285-206-2.

Pozornost autorského týmu se zaměřuje na méně známé či opomíjené aspekty španělské občanské války a mezinárodních brigád, zejména pak na životní osudy československých dobrovolníků. Publikace je zpracována mezioborově a tematicky je rozdělena do dvou hlavních částí. První část zahrnuje širší kontext dobové španělské, světové a československé politiky, mezinárodní intervence a vztahu velmocí ke španělské občanské válce. Druhá část je věnována československým dobrovolníkům mezinárodních brigád a soustředí se na jejich životní příběhy před a po zapojení do bojů ve Španělsku, včetně osudů za druhé světové války, po osvobození Československa a po komunistickém převratu v roce 1948. Samostatné téma odrazu španělské občanské války v kultuře ilustruje přehledová kapitola o české (československé) překladové literatuře a soubor reprodukcí plakátů ze španělské občanské války ze sbírek Národního archivu v Praze. Kolektivní monografii doplňují faksimile původem z ruských archivů, jež zachycují souhrnné statistiky interbrigadistů zpracované v roce 1940 pro orgány Kominterny.

Spor o malínský masakr

*Dědictví mezietnického násilí a druhé světové války ve východní Evropě**

Jared McBride

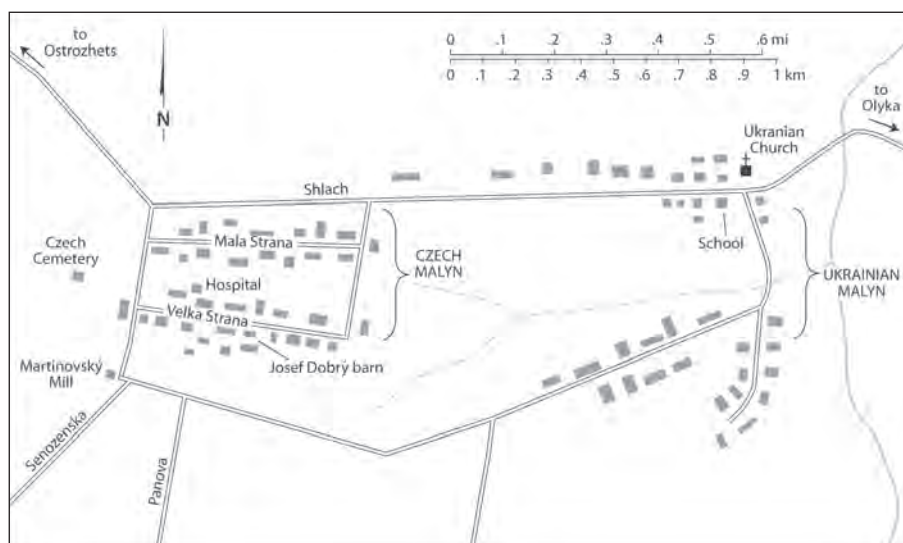
Třináctého července 1943 brzy ráno byla Ludmila Činková, sedmnáctiletá Češka z Malína na Ukrajině, s dobyt看em na pastvě poblíž své vesnice.¹ Právě přecházela

* Studie *Contesting the Malyn Massacre: The Legacy of Inter-Ethnic Violence and the Second World War in Eastern Europe* byla publikována v červnu 2016 jako č. 2405 „The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies“, které vydává Centrum pro ruská a východoevropská studia Pittsburské univerzity (*Center for Russian & East European Studies, University of Pittsburgh*). Text je online dostupný z: <https://www.carlbeckpapers.pitt.edu/ojs/index.php/cbp/article/view/203>. Autor za pomoc při přípravě tohoto textu děkuje následujícím lidem: Martinu Deanovi, J. Archovi Gettymu, Zvi Gitelmanovi, Ivanu Katčanovskému, Janu Láníčkovi, Haně Musiolové, Agnieszcze Pasiekové, Dieteru Pohlovi, Georgi Reklaitisovi, Harlowu Robinsonovi, Blairovi Rublemu, Madisonu Smithovi, Eriku Steinhartovi. Zvláštní díky si zaslouží Ray Brandon, Laura Bradeová, Jeffrey Burds, Aliza Luftová a Per Rudling. Na Ukrajině autor děkuje Maksimu Honovi, Petru Dolhanovovi, Nataliji Ivčikové, Tefaně Samsoňukové, H. I. Novakovi a rodině D.; v Praze Josefu Řepíkovi, Vladimíru Řepíkovi a rodině Martinovských; a v Moskvě D. N. Nochtovičovi ve Státním archivu Ruské federace. Dále děkuji Billu Nelsonovi za poskytnutí výborných map. Cenná diskuse o pracovní verzi studie proběhala v rámci pracovní skupiny na Kalifornské univerzitě v Berkeley. Mé díky náležejí také editorům „The Carl Beck Papers“ za jejich zpětnou vazbu a Seanu Guillorymu za jeho pomoc. Za pečlivou přípravu českého vydání tohoto textu děkuji Kateřině Králové, překladatelce Blance Medkové a redaktorovi Milanu Drápalovi. Tento výzkum byl finančně podpořen z Matthewsova výzkumného grantu pro disertační práce Severovýchodní univerzity (*Northeastern University*) v Bostonu a z letního výzkumného grantu stipendijního fondu rektora Kalifornské univerzity v Los Angeles. – Redakce *Soudobých dějin* děkuje Ivanu Krupskému za ochotnou revizi ukrajinštiny a její české transkripce.

přes pastviny, když viděla, jak k ní zoufale běží nějaká žena. Ta Ludmile řekla, že Němci právě začali obkličovat českou i ukrajinskou část Malína. Plakala a prosila Ludmilu, ať se s ní vrátí do vesnice.²

Zatímco se Ludmila a žena blížily k Malínu, německá protipartyzánská jednotka s přibližně dvaceti vozidly a stovkou vojáků obkličovala Ukrajinský i Český Malín.³ Odloučená jednotka zastavila v lese přibližně tři až čtyři kilometry od Malína, kde vojáci vystoupili z aut a vyzbrojili se granáty, puškami, kulometry a samopaly. V souladu se zněním protokolu, podle kterého postupovali již na jaře a v létě po celé

- 1 Předválečné polské vojvodství (*województwo*) Volyň se skládalo z jedenácti újezdů (*powiat*), které tvořilo osm až patnáct vesnických obcí (*gmina*) a měst. *Województwo* může mít v angličtině různé významy, v tomto textu však pojem používám pouze k označení územní oblasti. Po sovětské okupaci, která začala v září 1939, sovětské vedení rozšířilo Volyňské vojvodství směrem na sever, odtrhlo dřívější újezd na jihu a vzniklé území rozdělilo na dvě oblasti (*gubernija*) – Rovenskou a Volyňskou. Ty se pak skládaly z okresů (*rajon*), které byly o něco větší než obce (*gminy*), ale o dost menší než rozpuštěné újezdy. Poté co Němci napadli Sovětský svaz, Rovenská oblast a Volyňská oblast byly spojeny s Proskurivskou oblastí do generálního okresu (*Generalbezirk*) Volyň-Podolí a členění na úrovni okresů bylo obnoveno ve formě územních – krajských nebo oblastních – komisariátů (*Kreis-* nebo *Gebietskommissariat*), přibližně kopírujících linie dřívějších polských újezdů, ale s využitím stávajícího členění podle sovětských okresů namísto bývalých polských obcí. Generální okres Volyň-Podolí získal na severu navíc i pruh běloruského území a zachoval si jižní okres, který Sověti dříve připojili k jiné oblasti. Malín se za meziválečné polské vlády nacházel v obci (*gmina*) Malin a újezdu Dubno. Během krátké sovětské okupace regionu mezi roky 1939 a 1941 byl Malín součástí ostrožeckého okresu v oblasti Rovno. Po začátku nacistické okupace v roce 1941 se nacházel v rajonu Ostrožec, územním komisariátu Dubno, generálním okresu Volyň-Podolí a Říšském komisariátu Ukrajina (*Reichskommissariat Ukraine*). V prvních poválečných letech sovětského období (1944–1959) byl opět součástí ostrožeckého okresu (*rajon*), po jeho zrušení se stal součástí mlynivského okresu v oblasti Rovno. To se nezmenilo ani po rozpadu SSSR a vzniku samostatné Ukrajinské republiky v roce 1991. Malín by neměl být zaměňován s jinou vesnicí stejného názvu v sousední Žitomirské oblasti.
- 2 *Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj feděracii*, Moskva (dále GARF), fond (f.) R-7021 (Črezvyčajnaja gosudarstvennaja komissija po ustanovleniju i rassledovaniju zlodějanij německo-fašistskich zachvatčikov i ich soobščnikov – ČGK (Mimořádná státní komise pro dokumentaci a vyšetřování zločinů německofašistických okupantů a jejich spoluvíniků)), inventář (opis – o.) 71, archivní jednotka (dělo – d.) 1, zpráva bez názvu podepsaná majorem Tichonovem z 28.2.1944, listy (l.) 112 n., záznam výpovědi Ludmily Činkové (všechny výpovědi před ČGK k tomuto případu byly učiněny 28. února 1944); *Nezapomeneme, pomstíme!* Moskva, Vydavatelství cizojazyčné literatury 1944, s. 20.
- 3 Jak bude později zmíněno, existovala česká část Malína – často nazývaná kolonie – a ukrajinská část, označovaná jako vesnice (*selo* nebo *derevňa* v ukrajinštině). Češi mluvili o Malínu jako o Českém Malínu, ačkoliv oficiální název sídla byl Kolonie Česká. Tam, kde to umožňuje multietnický charakter regionu, v celém článku doplňuji všechny relevantní lingvistické varianty názvů vesnic. Například pokud je v citaci odkaz na polskou vesnici jejím českým názvem, uvádím i její polský název. U polských vesnic, které již neexistují, ponechávám název jen v polštině a ukrajinskou variantu názvu neužívám. Používání pokrajinštěných názvů polských vesnic, zejména těch, které byly zničeny ukrajinskými nacionalistickými skupinami, by mohlo být interpretováno jako politický akt, snažím se tedy tomuto postupu vyhýbat.

Mapa Českého a Ukrajinského Malína v roce 1941 (© Jared McBride)

Volyni, Němci obklíčili vesnice a přikázali obyvatelům, aby se dostavili na naves k registraci. Chodili od domu k domu a ujišťovali vesničany: „Češi jsou *gut* – přišli jsme jen zjistit, zda tu nejsou nějakí *bandity* [sovětští partyzáni], a zkontrolovat vaše dokumenty. Pak se můžete vrátit domů.“⁴ Když se malínští obyvatelé Němců ptali, zda mohou nechat doma děti, odpověděli jim, že „potřebují všechny, mladé i staré“.⁵ Starým a nemocným lidem dokonce řekli: „Potřebujeme i vás, ale budete první, kdo odejde.“⁶

Vojáci vpadli také do místní nemocnice. Zdravotní sestra Olga Trichlebová vypověděla: „Do nemocnice vtrhlo několik Němců, ptali se nás, kdo v nemocnici je.“ A pokračovala: „[Němci] našli dva Ukrajince ... křičeli na ně ‘banditi, banditi’ [*bandity*] a odvedli je z nemocnice s sebou. Léčili jsme starého sovětského důstojníka, nadporučíka Sergeje Ladygina z Leningradu. Němci se na Ladygina rozkřikl ‘komunista, komunista’ a také ho odvedli ... sebrali i našeho doktora Otto Grosse, jeho ženu Sofii Grossovou a jejich třináctileté děti ... sanitáře Afanasije Omelčuka a jeho ženu Jelenu, odvěkli i patnáct nemocných lidí, kteří čekali na doktora. Jen pacienti, kteří byli příliš nemocní, nechali v nemocničních postelích.“⁷ Olze a několika pacientům se podařilo zachránit, když využili zmatku a ukryli se v nemocničním sklepě.

4 GARF, f. R-7021, o. 71, d. 1, zpráva bez názvu podepsaná majorem Tichonovem z 28.2.1944, l. 123, záznam výpovědi Vjačeslava Madery.

5 *Tamtéž*.

6 *Tamtéž*.

7 *Tamtéž*, l. 108–111, záznam výpovědi Olgy Trichlebové.

Vojáci vyhnali Čechy z domovů do ukrajinské části Malína, kde je shromáždili spolu s ukrajinskými obyvateli ke kontrole dokladů. Vesničany nejprve rozdělili na muže a ženy. Skupinu složenou převážně z žen, dětí a starých lidí odvedli zpět do Českého Malína a shromáždili je na dvoře statku jednoho z jejich sousedů.⁸ Byla mezi nimi i Ludmila Činková, která se vrátila z pastvy. Později vyprávěla: „Ti, které odvedli na dvůr Josefa Dobrého, tam nezůstali dlouho. Skoro okamžitě je zavřeli do stodol a kůlen. Využila jsem zmatku, přeskočila plot a schovala se v zahradě.“⁹

V Ukrajinském Malíně mezitím Němci odvedli muže do nedaleké zahrady, opět jim zkontrolovali dokumenty a pak muže rozdělili podle národností – na Čechy, Ukrajince a několik Poláků. Vybrali skupinu přibližně dvaceti mužů, převážně chlapců, aby jim pomohli odvézt z vesnice ukradená zvířata. Byli mezi nimi i Josef Martinovský a jeho syn Alois, Jan Činka, jeho syn Viktor a také Vladimír Řepík.¹⁰ Josef byl původně vybrán bez syna. Když se však odmítal sám zúčastnit, nechali Němci i Aloise, aby se ke skupině připojil. Josefova neodbytnost zachránila Aloisovi život.¹¹ Vladimír Řepík vzpomínal na jejich úkol: „Museli jsme připravit vozy a zapřáhnout koně. Začali jsme na vozy nakládat mrtvá prasata. Drželi jsme prasata zezadu, zatímco je Němci střídali kulometry. Pak jsme je vyvrhli a naložili. Na rybníku plavala spousta kachen a hus. Němci je začali střílet a pak nám rozkázali vlézt do vody a mrtvá zvířata přinést. Báli jsme se, že nás zabijí, a tak jsme shromáždili všechna mrtvá zvířata a dali je také na vůz.“¹²

Zbýlé muže z vesnice Němci zavřeli ve škole a v pravoslavném kostele v Ukrajinském Malíně.¹³ Zatímco většinu mužů ve škole tvořili Češi, v kostele převažovali Ukrajinci. Bylo tam i několik žen a dětí. Celkem bylo v kostele přibližně 155 lidí a ve škole mezi padesáti a osmdesáti.¹⁴ Jedním z Čechů, kteří byli zamčeni ve škole, byl Václav Uhlíř: „...byla mezi námi jedna nemocná žena, Věra Helixová, kterou nesl její muž Vladimír ... i čtyři staří muži... V chodbě Němci položili na zem slámu. Začali jsme mít strach, ale pořád jsme netušili, co se s námi bude dít. Pak ke dveřím školy

8 V této skupině bylo přibližně 75 lidí. *Tamtéž*, l. 112, záznam výpovědi Ludmily Činkové.

9 *Tamtéž*, l. 113.

10 *Tamtéž*, l. 105–107 a 114–116, záznamy výpovědí Vladimíra Řepíka a Josefa Martinovského; *tamtéž*, l. 31–33, záznam výpovědi Jana Činky; *Nezapomeneme, pomstíme!*, s. 12–14 a 20–25. Antonín Činka byl v této skupině také, jak o tom svědčí jeho ústní výpověď z roku 2006 (*Archiv Paměť národa*, Praha (dále APN), záznam výpovědi Antonína Činky z 26.4.2006).

11 Záznam rozhovoru autora s Josefem Řepíkem a Darinou Martinovskou v Praze 26.7.2010 (v osobním archivu autora). V *Kronice Českého Malína* od Josefa Martinovského (Praha, Orbis 1945) je tento moment vylíčen opačně, tedy že Němci původně vybrali jen Aloise, který pak uvedeným způsobem zachránil svého otce Josefa.

12 *GARF*, f. R-7021, o. 71, d. 1, zpráva bez názvu podepsaná majorem Tichonovem z 28.2.1944, l. 105, záznam výpovědi Vladimíra Řepíka.

13 Ukrajinská škola sloužila v meziválečné době jako polská okresní administrativní budova. Škola v Českém Malíně byla vypálena v roce 1942.

14 Viz korespondence autora s Josefem Řepíkem z roku 2014. Nejpřesnější čísla pocházejí od Josefa Řepíka, který při masakru přišel o rodinu a v posledních šedesáti letech se zabýval historií Malína. Řepík uvedl, že v kostele bylo 59 lidí, z nichž 16 se pokusilo o útek. Další přeživší Václav Uhlíř uvedl, že ve škole bylo 80 lidí, z nichž 20 se pokusilo utéci.

Kostel v Malíně po masakru, 1943 (osobní archiv Josefa Řepíka)

přišli dva starší němečtí důstojníci, podívali se na nás a beze slova odešli. Jakmile byli pryč, němečtí vojáci začali házet dveřmi do školy granáty. Výbuch mě prudce odhodil na zeď. Granáty vybuchovaly. Hodně mužů to zabilo a zranilo. Ozýval se hrozný křik zraněných. Byli jsme úplně bezbranní. Nikdo nevěděl, co dělat. Když Němci přestali házet granáty, spustili palbu ze samopalů [avtomaty]. Byl jsem postřelen do nohy. Po střelbě školu zapálili. Řada lidí byla stále naživu a příšerně křičela. Spolu s asi dvaceti lehce zraněnými jsme vyskočili z okna. Němci na nás znovu začali střílet. Čtyřikrát mi prostřelili nohu. Svalil jsem se za malý kopeček, zadržoval jsem dech a nehýbal jsem se. Jeden z Němců viděl, jak jsem zakrvácený, a usoudil, že jsem mrtvý. Zbýlých dvacet lidí, co se mnou vyskočili z okna, Němci postříleli.¹⁵

Kromě školy a kostela vojáci odvedli přibližně šedesát žen, dětí a starých lidí do stodoly jednoho z ukrajinských obyvatel, která stála poblíž školy a kostela, a dalších třicet žen, dětí a starých lidí do chléva patřícího Pavlu Velikému.¹⁶ Vladimír Řepík byl svědkem následující scény, když se vracel do ukrajinské části Malína s dobytkem, hlídaným německými vojáky: „Po návratu do Malína se nám naskytl děsivý obrázek: škola, kostel i další budovy stály v plamenech, naše rodiny a přátelé byli zamčené uvnitř, zatímco Němci na ně pálili ze samopalů. Slyšeli jsme příšerný

15 *Deržavnyj archiv Rivnenskoj oblasti* (Státní archiv Rovenské oblasti), Rivno (dále *DARO*), f. 534, inventář (opis – o.) 1, archivní jednotka (sprava – sp.) 4, arkuš (list – l.) 184 n., záznam výpovědi Václava Uhlíře. Ti, kterým se podařilo utéci, udávají číslo mezi 16 a 20 lidmi.

16 Viz korespondence autora s Josefem Řepíkem z roku 2014.

křik zděšených lidí. Viděli jsme muže, jak skáčou z jednoho okna školy. Němci je všechny pochytili a na místě zabili.“¹⁷

Mezitím se Olga Trichlebová a několik pacientů schovávali v naprosté tichosti v nemocničním sklepech: „Ze sklepa jsme slyšeli, že Němci chtějí něco v nemocnici hledat. Ke sklepu přišli dva Němci. Jeden z nich šel dolů do sklepa a vzal si z police máslo. Vtom nás uviděl a rychle se vrátil nahoru. Přišel druhý Němec a škrtnul sirkou, aby se na nás podíval. Všichni jsme se báli a prosili jsme, aby nás nezabíjel. Neřekl nic, šel opět nahoru a otevřenými dveřmi vhodil do sklepa granát. Ozval se silný výbuch. Vše ve sklepech ztichlo. Po výbuchu se celý sklep naplnil kouřem. Sotva se dalo dýchat, ale všichni pacienti byli zticha a snažili se nepůsobit žádný hluk, aby nás neprozradili. Němci čekali skoro deset minut, a když neslyšeli ze sklepa žádné zvuky, odešli.“¹⁸

Pacienty, které odvedli z nemocnice, vojáci zavedli do stodoly Bedřicha Činky a pak ji zapálili. Ludmila Činková kousek od nemocnice vyděšeně sledovala, jak Němci zahnali ženy a děti do stodoly Josefa Dobrého, stodolu zasypali palbou ze samopalů a zastřelili nebo ubodali každého, kdo se pokusil z plamenů uniknout.¹⁹ Obyvatelé sousední vesnice Zamczysko později vypověděli, že křik byl slyšet až k nim.²⁰

Když byla vesnice v plamenech, vojáci rozdělili mladé muže s nákladem zvířat do dvou skupin. Jednu poslali do sousední vesnice Olyka, druhou směrem k vesnici Pjanně.²¹ Díky bouřce, která během cesty nastala, se podařilo uniknout několika mužům, mezi nimi i Josefu Martinovskému a jeho synovi. V Olyce se díky pomoci místního Poláka útekem zachránili Jan Činka a Vladimír Řepík.²² Když se vrátili do Malína, Martinovský našel těla své ženy a dcery. Jan Činka hledal svou ženu a syna, objevil je nakonec ve spálené stodole. Později vzpomínal: „Moje žena Marie

17 GARF, f. R-7021, o. 71, d. 1, zpráva bez názvu podepsaná majorem Tichonovem z 28.2.1944, l. 105, záznam výpovědi Vladimíra Řepíka.

18 Tamtéž, l. 110, záznam výpovědi Olgy Trichlebové. Blíže ke svědectví viz APN, záznam výpovědi Bohumila Filípka z 22.9.2010.

19 GARF, f. R-7021, o. 71, d. 1, zpráva bez názvu podepsaná majorem Tichonovem z 28.2.1944, l. 113 a 116, záznamy výpovědí Ludmily Činkové a Olgy Trichlebové. Josef Řepík uvádí, že v Českém Malíně zahynulo celkem 139 lidí, většinou ve stodole a kůlně na statku Josefa Dobrého (viz korespondence autora s Josefem Řepíkem z roku 2014).

20 Zamczysko je polská vesnice, která již v současnosti na Ukrajině neexistuje. Ponechal jsem tedy název vesnice v celém článku v polštině. Pro bližší informace k historii vesnice viz online <http://wolyn.freehost.pl/miejsc-a-z/zamczysko-01.html> [cit. 2017-06-21]. Dále srv. SIEMASZKO, Władysław – SIEMASZKO, Ewa: *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludność polskiej Wołynia, 1939–1945*, sv. 1. Warszawa, Wydawnictwo von Borowiecky 2000, s. 79.

21 Pjanně byla ukrajinská vesnice jihozápadně od Malína, v níž žilo i několik polských rodin a která již neexistuje. Název vesnice se v polštině psal také Pjanie nebo Pjane. Pro více informací viz online <http://wolyn.freehost.pl/miejsc-a-p/pjanie-01.html> [cit. 2017-06-21].

22 Viz MARTINOVSKÁ, Darina – ŘEPÍK, Josef: *Český Malín: Lidice vołyňských Čechů*. Nymburk, Vega-L 2010, s. 14.

Činková držela mého osmiletého syna Václava v náruči. Poznal jsem je podle přezek z jeho malých bot...“²³

Ve dnech krátce po masakru se do Malína vydala hledat své blízké řada Čechů ze sousedních vesnic. Jedním z nich byl i Vladimír Morávek, sedmačtyřicetiletý zemědělec ze sousední vesnice Malovaná (Malovane):²⁴ „Odjel jsem do Malína zjistit, co se stalo s mou sestrou Věrou Beštovou (44 let), jejím manželem Josefem Beštou (55 let), jejich dcerou Marií (16 let) a jejich dalšími dvěma dcerami. Obraz, který se mi naskytl, když jsem do Malína dorazil, byl úděsný: mezi zbořenými a spálenými budovami ležela zuhelnatělá těla, nespálené části těl a kosti. Začal jsem hledat svou sestru a objevil jsem ji mezi těly ve stodole. Musel jsem ji identifikovat podle zlatého zubu (na horní čelisti měla zubní protézu). Nebylo možné ji poznat podle rysů obličeje ani podle ničeho jiného, jak bylo její tělo ohořelé. Ležela obličejem dolů. Na zemi byly viditelné známky, jak se [rukama zarývala do země], když se snažila zachránit před ohněm a udušením. Jejich prvorozenou dceru jsem mezi tolika spálenými dětskými těly nenašel. Druhorozenou dceru jsem našel v jiné stodole, těžce popálenou, s obličejem k zemi. Poznal jsem ji podle hromádky knih, které si čítávala, když brávala krávy na pastvu. Manžela mé sestry jsem objevil asi 30 až 40 metrů od školy. Když se rozpoutal masakr, pokusil se utéct, ale hned ho zastřelili. Jednu ránu měl vzadu na hlavě, další na dlani ruky.“²⁵

Nesmírný pocit ztráty, jak Čechů, tak Ukrajinců, působivě vystihla Ludmila Činková, která masakr přežila schovaná v zahradách: „Moje matka, otec a jeho dvě starší vdané sestry s rodinami, všichni byli upáleni. Jsem teď úplně sama, bez rodiny

Malínská škola po masakru, 1943 (osobní archiv Josefa Řepíka)

23 *Nezapomeneme, pomstíme!*, s. 14 (viz pozn. 2).

24 U obcí s českým osídlením uvádím v textu v první řadě jejich český název, v závorce pak ukrajinský. Vycházela jsem přitom z Abecedního seznamu obcí v publikaci *České osídlení na Volyni* [online]. Brno 2012 [cit. 2017-05-20]. Dostupné z: http://www.vpnvosv.cz/documents/Volyne_osidleni.pdf. (Pozn. překladatelky.)

25 GARF, f. R-7021, o. 71, d. 1, zpráva bez názvu podepsaná majorem Tichonovem z 28.2.1944, l. 128, záznam výpovědi Vladimíra Morávka.

a bez příbuzných.²⁶ Celkem bylo během krveprolití zabito mezi 532 a 603 lidmi, z nichž většinu tvořili Češi a vedle nich Ukrajinci a Poláci.²⁷ Ze sto dvaceti domů ve vesnici zůstalo jen deset nepoškozených, ostatní spolu se stovkami stodol, kůlen a skladišť byly vypáleny. Navečer 13. července 1943 přestala vesnice Malín existovat.²⁸

Kreativní vzpomínání a zapomínání²⁹

*Byl to barbarský čin ... zajímalo by mě,
proč nebyl zveřejněn.*
Volyňský Žid Michael Greenstein, 1961³⁰

*Tazatel: „Proč byl Malín zničen?“
Nina: „Verzí je několik...“*
Rozhovor s Ninou Mykolajčukovou, 2011³¹

Na zdi Muzea Velké vlastenecké války v Kyjevě visí působivá plastika Ukrajiny. Malinkaté žárovky na mapě označují každou jednotlivou vesnici, která byla ve válce

26 *Tamtéž*, l. 117 a 119, záznam výpovědi Ludmily Činkové.

27 Tato dvě různá čísla pocházejí ze dvou zpráv – zprávy sovětské Mimořádné státní komise pro dokumentaci a vyšetřování zločinů německofašistických okupantů a jejich spoluvinníků a tzv. Svobodovy zprávy, zpracované československou komisí na základě rozkazu velitele 1. československého armádního sboru generála Ludvíka Svobody. Obě zprávy vznikly vzápětí po osvobození Malína na jaře 1944. Podle první zprávy byli zabiti celkem 603 lidé, z toho 194 muži, 204 ženy a 205 dětí (*tamtéž*, zpráva bez názvu podepsaná majorem Tichonovem, l. 136). Svobodova zpráva uvádí celkem 532 oběti, z toho 374 Čechy (104 muže, 161 ženu a 105 dětí), 132 Ukrajince, 26 Poláků a čtyři Čechy z jiných vesnic (viz *Nezapomeneme, pomstíme!*, s. 10). Další odhady počtu mrtvých se liší podle zdroje. Pro seznam obětí viz HOFMAN, Jiří – VACULÍK, Jaroslav – ŠIRC, Václav: *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji*. Praha, Český svaz bojovníků za svobodu 1999, s. 231–236; MARTINOVSKÁ, D. – ŘEPÍK, J.: *Český Malín*, s. 30–37. Rozdíly v udávaných počtech obětí nejsou nijak neobvyklé. Stejně jako v případech jiných nechvalně známých masakrů za druhé světové války či těsně po jejím skončení, například v Hutě Pieniacké, Katyni nebo Pawłokomě, se vedou o počtech obětí velké debaty. To není nic překvapivého vzhledem k tomu, že se „seznamy obyvatel“ se obvykle manipulovalo, byly nekompletní a sloužily především zájmům těch, kteří je sestavovali.

28 GARF, f. R-7021, o. 71, d. 1, zpráva bez názvu podepsaná majorem Tichonovem z 28.2.1944, l. 136.

29 Formulaci, kterou jsem použil jako mezititulek, jsem převzal od polského historika Krzysztofa Łady (viz ŁADA, Krzysztof: *Creative Forgetting: Polish and Ukrainian Historiographies on the Campaign against the Poles in Volhynia during World War II*. In: *Glaukopis: Pismo Społeczno-Historyczne*, roč. 2, č. 2–3 (2005), s. 340–375).

30 *Yad Vashem Archive*, Jeruzalém (dále YVA), O.3/1819, záznam výpovědi Michaela Greensteina (Grinsteina) z dubna 1961.

31 Citace pochází z rozhovoru, který vedl historik Mychajlo Ťahlyj s Ninou Mykolajčukovou v Ostrožci na Ukrajině 29.10.2011. Autor tímto děkuje Ťahlému za sdílení přepisu rozhovoru.

zničena. Nicméně i s touto značnou vizuální dopomocí lze jen stěží v plném rozsahu pochopit totální zkázu a ztrátu provázející zničení více než čtyř set padesáti vesnic, při němž přišly během necelých čtyř let o život desetitisíce lidí.³² Zřejmě jen málokdo by tvrdil, že Malín nemá v panteonu evropských mučednických vesnic nárok na své místo. Krveprolití v Malíně však na rozdíl od známých masakrů v Lidicích, Katyni, Sant'Anna di Stazzema či Oradour-sur-Glane mnoho pozornosti na Západě neupoutalo.³³ Malín, o němž se v anglicky psaných publikacích jen zřídkakdy objeví zmínka, je jen jednou z mnoha vyvražděných vesnic, které upadly v zapomnění, jen další z obětí brutální války na Východě.³⁴

Ačkoli masakr v Malíně nepřitáhl stejnou mezinárodní pozornost jako ostatní zmíněné případy, informace o tamních událostech z 13. července 1943 lze získat

-
- 32 K historii těchto mučednických vesnic na Ukrajině viz HORLACH, Leonid – ZBANACKYJ, Jurij ad. (ed.): *Dzvony pamjati: Knyha pro trahediju sil Volyni, Žytomyrščyny ta Rovenščyny, znyščenych fašystamy u roky vijny*. Kyjiv, Rad. Pysmennyk 1987; BUTKO, S. V. (ed.): *Ukrajina pid nacystskoju okupacijeu: Spaleni sela (1941–1944 rr.). Anotovanyj pokazčyk*. Kyjiv, DP NVTs „Priorityty“ 2012. Malín nebyl jedinou českou vesnicí, která se stala terčem německých represí. Pro informace k útokům na další české vesnice na Volyni, jako byla Moskovština, Niva Hubínská a Michna-Sergejevka, viz HOFMAN, J. – VACULÍK, J. – ŠIRC, V.: *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji*, s. 303–311.
- 33 K masakru v Katyni viz např. RUDLING, Per Anders: The Khatyn Massacre in Belorussia: A Historical Controversy Revisited. In: *Holocaust and Genocide Studies*, roč. 26, č. 1 (2012), s. 29–58. K masakru v Oradour-sur-Glane viz FARMER, Sarah: *Martyred Village: Commemorating the 1944 Massacre at Oradour-sur-Glane*. Berkeley, University of California Press 1999; BECK, Philip: *Oradour: Village of the Dead*. London, Cooper 1979. K Lidicím viz STEHLÍK, Eduard: *Lidice: The Story of a Czech Village*. Praha, Památník Lidice – Kejřová 2004 (publikace vyšla současně tamtéž česky); HEAD, Anthony: The Tragedy of Lidice. In: *History Today*, roč. 52, č. 6 (červen 2002), s. 44. K masakru v Sant'Anna di Stazzema viz PEZZINO, Paolo: *Memory and Massacre: Revisiting Sant'Anna di Stazzema*. New York, Palgrave Macmillan 2012.
- 34 Pro letmé zmínky o Malíně v anglickojazyčných pracích viz SPECTOR, Shmuel: *Holocaust of the Volhynian Jews*. Jerusalem, Yad Vashem – The Federation of Volhynian Jews 1990, s. 253; SCHIEDER, Theodor (ed.): *Documents on the Expulsion of the Germans from Eastern-Central Europe*, sv. 4: *The Expulsion of the German Population from Czechoslovakia*. Bonn, Federal Ministry for Expellees Refugees 1960, s. 391; *News of Czechoslovakia*, č. 81–100. New York, The American Friends of Czechoslovakia 1943; PRUSIN, Alexander V.: *The Lands Between: Conflict in the East European Borderlands 1870–1992*. Oxford, Oxford University Press 2010, s. 196; WYTWYCKY, Bohdan: *The Other Holocaust: Many Circles of Hell*. Washington, D.C., The Novak Report 1980, s. 62. K poslední publikaci jen malá poznámka na okraj – ačkoliv je napsaná v angličtině, Bohdana Wytwyckého lze snadno přiřadit k ukrajinským nacionalistickým autorům (zmiňným dále v textu), kteří s tématem Malína nepracují objektivně. Jeho práce je vysoce problematická, sám je také známým apologetou ukrajinského antisemitismu během války. (Viz např. TYŽ: Antisemitism. In: KUBIJOVYC, Volodymyr (ed.): *Encyclopedia of Ukraine*, sv. 1. Toronto, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press 1984, s. 82; viz také RUDLING, Per Anders: Organized Anti-Semitism in Contemporary Ukraine: Structure, Influence, and Ideology. In: *Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes*, roč. 48, č. 1–2 (2006), s. 96. Výměna názorů Bohdana Wytwyckého s John-Paulem Himkou proběhla v roce 2005 na stránkách týdeníku *The Ukrainian Weekly*.)

Zbytky kůlen a stodol na statku Josefa Dobrého, 1943 (osobní archiv Dariny Martinovské)

schovávali Židy; Čechy Němcům udali ukrajinští nacionalisté; Čechy Němcům udali Poláci, protože vesnice podporovala Ukrajinskou povstaleckou armádu (*Ukrajinska Povstanska Armija – UPA*); Češi zavraždili místní Němce (*Volksdeutsche*); ukrajinský provokatér pracoval pro Němce a žil ve vesnici jako ukrajinský nacionalista; přítomnost sovětských válečných zajatců ve vesnici; Malín byl jednoduše zaměněn za jinou vesnici určenou ke zničení. Všechny tyto verze nemohou být samozřejmě pravdivé (probírám je níže v textu).

Ještě více nejasností panuje v tom, kdo se na zničení Malína podílel. Ohledně národní, respektive etnické identity pachatelů existuje více než patnáct různých verzí: Němci figurují téměř v každé z nich, ačkoli někdy jsou zmíněny jednotky SS, jindy jednotky Bezpečnostní policie (*Sicherheitsdienst – SD*), jednotky gestapa nebo případně jejich kombinace. Mezi možnými komplici Němců se vyskytují v nesku- tečném množství různých variací Rakušané, Maďaři, Poláci, Slováci, Ukrajinci, Rusové, místní Němci, Volyňští Poláci, Poláci z Polska, Poláci z Německa (Slezané) a Uzbekové. V závislosti na tom kterém zdroji Volyňští Poláci pocházeli z vesnic Zamezysko, Narutowka, Konstantynówka nebo Bożkiewiczze.³⁵ Ukrajinci byli podle různých zdrojů příslušníci mobilních Ochranných oddílů (*Schutzmannschaft*),

z různých archivních a primárních zdrojů i z literatury publikované v ukrajinštině, ruštině, polštině a češtině. Alespoň trochu přesvědčivý popis osudu Malína se mi však v historických záznamech ani v odborné literatuře nepodařilo najít. V širokém spektru materiálů, které zahrnuje snad každý myslitelný typ ukrajinského, českého, ruského či židovského historického zdroje – od svědectví Volyňců až po odborné práce ze tří různých zemí – lze nalézt nejméně patnáct protichůdných verzí, které vysvětlují, proč a kým byla vesnice zničena.

Jako vysvětlení, proč Němci a jejich spolupachatelé vesnici zničili, se uvádějí následující důvody: Češi a/nebo Ukrajinci pomáhali sovětským partyzánům; přítomnost sovětského partyzána v nemocnici; Němci zjistili, že malínští Ukrajinci a/nebo Češi pomáhali ukrajinským nacionalistům; přítomnost židovského doktora v Českém Malíně; Češi

35 První tři vesnice již neexistují, jejich názvy jsou tedy uvedeny v polštině. Vesnice Bożkiewiczze (nebo Bożkewyči v ukrajinštině) se dnes jmenuje Novoselivka. Pro mapy meziválečného Polska a informace k umístění těchto vesnic viz online <http://wolyń.freehost.pl/> (cit. 2017-06-21)

stálých Ochranných oddílů,³⁶ či dokonce bývalí členové praporu Nachtigall.³⁷ Podle některých verzí se masakru účastnil i nejznámější dezertér Rudé armády, generál Andrej Vlasov se svou Ruskou osvobozeneckou armádou (*Russkaja osvoboditelnaja armija* – ROA).³⁸ Vojenské jednotky pocházely jednou z Dubna, jindy z Lucku, Rovna nebo Olyky. Mění se dokonce i etnicita obětí – někdy bylo zabito více Poláků, jindy zase nebyli mezi oběťmi žádní Ukrajinci.

- 36 Němci zformovali na východních okupovaných územích řadu mobilních pomocných policejních jednotek označovaných jako *Schutzmannschaft* a začleněných k Pořádkové policii (*Ordnungspolizei*), které pomáhaly s různými úkoly, od masových poprav v rámci holokaustu až po protipartyzánské operace. Prapory tvořili převážně místní Ukrajinci. (K pomocným policejním praporům viz POHL, Dieter: *The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine*. In: LOWER, Wendy – BRANDON, Ray (ed.): *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Bloomington, Indiana University Press 2008, s. 55; NEUFELDT, Hans-Joachim – HUCK, Jürgen – TESSIN, Georg: *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945*, sv. 2. Koblenz, Bundesarchiv 1957, s. 64–67 a 104–106; POHL, Dieter: *Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden*. In: PAUL, Gerhard: *Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Göttingen, Wallstein 2002, s. 211. Více k těmto praporům viz WESTERMANN, Edward B.: *Hitler's Police Battalion: Enforcing Racial War in the East*. Lawrence, University of Kansas Press 2005, s. 163 n. a 171–195; BREITMAN, Richard: *Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories*. In: *Simon Wiesenthal Center Annual*, roč. 7. Chappaqua (New York), Rossel Books 1990, s. 23–39. K ukrajinským pomocným policejním praporům viz RUDLING, Per Anders: *Szkolenie w mordowaniu: Schutzmannschaft Battalion 201 i Hauptmann Roman Szuchewycz na Białorusi 1942 roku*. In: PAŹ, Bogusław (ed.): *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: Przykład ludobójstwa na kresach południowej-wschodniej Polski w latach 1939–1946*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2011, s. 191–212; BOLJANOVSKYJ, Andrij: *Ukrajinski vijskovi formuvanja v zbrojnych sylach Nimeččyny (1939–1945)*. Lviv, Lvivskij nacionalnyj universytet im. Ivana Franka 2003.)
- 37 Nachtigall a Roland byly dvě malé jednotky, menší než prapor, složené z ukrajinských nacionalistů, členů banderovské frakce Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN(b)), které vycvičila německá zpravodajská služba ještě před invazí do Sovětského svazu. Byly známé jako Bratrstvo ukrajinských nacionalistů (*Družyna ukrajinskych nacionalistiv* – DUN) a vedl je Richard Jaryj, klíčový vůdce OUN(b). Po zahájení útoku na SSSR následovaly německou armádu a účastnily se zločinů proti místnímu obyvatelstvu. Po rozpuštění jednotek na podzim 1941 vstoupila většina jejich členů (až na pár výjimek) do 201. policejního praporu (*Battalion 201*), který se účastnil protipartyzánských operací v Bělorusku. (K jednotkám Roland a Nachtigall viz ARMSTRONG, John: *Ukrainian Nationalism*. New York, Columbia University Press 1963, s. 73 n. (2. vydání); BOLJANOVSKYJ, A.: *Ukrajinski vijskovi formuvanja v zbrojnych sylach Nimeččyny (1939–1945)*, s. 41–73; BRUDER, Franziska: *Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben! Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1928–1948*. Berlin, Metropol 2007, s. 130–132. Pro interpretaci, která jedná o těchto jednotek ospravedlňuje, viz KOSYK, Volodymyr: *Ukrajina i Nimeččyna u Druhij svitovij vjini*. Paryž, Naukove tovarystvo imeni T. Ševčenko u Lvovi 1993, s. 146–155.)
- 38 K ROA a vlasovcům viz ANDREYEV, Catherine: *Vlasov and the Russian Liberation Movement: Soviet Reality and Emigré Theories*. Cambridge, Cambridge University Press 1987; CABALLERO JURADO, Carlos – LYLES, Kevin: *Foreign Volunteers of the Wehrmacht 1941–45*. London, Osprey 1983; DROBJAZKO, Sergej I. – ROMAŇKO, Oleg V. – SEMJONOV, Konstantin K.: *Inostrannyje formirovanija Tretjogo Reicha*. Moskva, AST – Astrel 2009; DROBJAZKO, Sergej I.: *Vtoraja mirovaja vojna 1939–1945: Vostočnyje dobrovolcy v Vermachtě, policii i SS*. Moskva, AST – Astrel 2000.

Lidské ostatky v kostele, 1943 (osobní archiv Josefa Řepíka)

krátce nastíním, jak byl sovětský narativ využit k politickým účelům, a poté se již zaměřím na hlavní téma článku: postsovětský ukrajinský a postsovětský polský narativ. Po rozpadu Sovětského svazu se ve východní Evropě v důsledku demokratizace veřejného a intelektuálního diskurzu i otevření sovětských archivů objevilo množství nových narativů druhé světové války. Jak uvedl americký historik Tony Judt, období po roce 1989 bylo svědkem „obnovy paměti“, protože poválečná doba po sobě zanechala z předešlých let řadu „nedořešených záležitostí“.³⁹ Víko Pandoriny skříňky s utrpením a mezietnickou nevráživostí, které Volyň během války zasáhly, se dařilo udržovat zavřené do značné míry i díky Sovětskému svazu. Sovětští historici stvořili zjednodušený narativ harmonie mezi ukrajinským a polským národem, demonizovali Ukrajince napojené na hnutí Organizace ukrajinských nacionalistů (*Orhanizacija Ukrajinskich Nacionalistiv* – OUN) a Ukrajinské povstalecké armády a přitom úmyslně přehlíželi složitý obraz válečných let.

Za posledních dvacet let se na kulturní scéně Ukrajiny objevila řada nových akademických i populárních prací pojednávajících o válečné minulosti. Bohužel hloubka a často ani upřímnost diskuse nebyly kvantitě nových prací úměrné. Bonmot

Tato stať se snaží objasnit protichůdné popisy masakru v Malíně. K lepšímu pochopení rozporuplných příběhů Malína je v první řadě třeba zmapovat složitou mozaiku „vzpomínání a zapomínání“. Identifikoval jsem proto na základě zdrojů, které nahlížejí na tuto událost z různých perspektiv, čtyři oblasti diskurzu – sovětskou, polskou, ukrajinskou a českou. Každým z těchto diskurzů se zabývám jednotlivě, budu však zkoumat i to, jak na sebe působí, jakým způsobem informace sdílejí či přehlížejí, nebo v čem si protirečí. Zde je nutno zmínit, že zdroje uvedené u každé diskurzovní oblasti nejsou jen výběrem některých z nich, ale jejich plným výčtem – zabývám se všemi zmínkami o Malínu, na které jsem během více než desetiletého výzkumu pro tento text narazil.

Při bližším zkoumání sovětského, ukrajinského i polského narativu zjistíme, že všechny tři příběhy Malína využily a přivlastnily si ho. V textu nejprve

39 JUDT, Tony: Preface. In: DEÁK, István – GROSS, Jan T. – JUDT, Tony (ed.): *The Politics of Retribution in Europe: World War II and its Aftermath*. Princeton, Princeton University Press 2000, s. ix.

francouzského spisovatele a historika Ernesta Renana, že příslušnost k národu zahrnuje vzpomínání stejně tak jako zapominání, hraje v tomto příběhu zásadní roli.⁴⁰ Převládající tendencí v odborném i v populárním diskurzu byla snaha vytvořit příkrášlenou historii války, která prezentuje rodící se ukrajinský národ a jeho lid výlučně jako oběti nacistického Německa a Sovětského svazu. V tomto mučednickém narativu zbylo jen málo prostoru pro kritické zhodnocení ukrajinské účasti na holocaustu i etnickém násilí během války, role ukrajinského nacionalistického hnutí (zejména radikálního banderovského křídla Organizace ukrajinských nacionalistů – OUN-B) a kolaborace s Němci.⁴¹ Místo toho si řada autorů příběh Malína přivlastnila, aby tak mohla kárat Sověty, Poláky a Němce za jejich zločiny proti Ukrajincům a zahrnovat české oběti do širšího narativu ukrajinské státnosti.

Ludmila Činková (archiv Josefa Řepíka)

Příběh postkomunistického Polska je v mnoha ohledech podobný. Od konce komunismu přestaly být přehlíženy aspekty mezietnického násilí v místech jako Volyň během druhé světové války, jak se to předtím dělo v duchu „Giedroycovy doktríny“.⁴² Řada občanských organizací i autorů z komunity pocházející z oblastí nazývaných *Kresy* (východní území meziválečné polské republiky přivtělená

40 RENAN, Ernest: Co je národ? In: HROCH, Miroslav (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus: Čítanka textů*. Praha, Sociologické nakladatelství 2003, s. 24–35.

41 Pro diskusi probíhající v Severní Americe i na Ukrajině o ukrajinských historických pracích na téma druhé světové války viz HIMKA, John-Paul: War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora. In: *Spaces of Identity*, roč. 5, č. 1 (duben 2005), s. 9–24; JILGE, Wilfried: Competing Victimhoods Post-Soviet Ukrainian Narratives on World War. In: BARKAN, Elazar – COLE, Elizabeth A. – STRUVE, Kai (ed.): *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 2007, s. 263–304; DIETSCH, Johan: *Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*. Lund, University Lund 2006; MARPLES, David: *Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine*. Budapest – New York, Central European University Press 2007.

42 „Giedroycova doktrína“ je pojmenována po polském novináři, šéfredaktorovi exilového časopisu *Kultura* Jerzym Giedroycovi, který v 70. letech spolu s Juliuszem Mieroszewským prosazoval polské sblížení s dalšími zeměmi východní a středovýchodní Evropy, zejména s ohledem na vzájemné uplatňování územních nároků v poválečné době.

po válce k Sovětskému svazu) využila možnosti volně mluvit o traumatech války na Volyni. Výsledkem je publikace množství knih a organizace nespočetných akcí, které se snaží přitáhnout pozornost k těžké situaci volyňských Poláků za války i k tématu pro ně nejdůležitějšímu, tedy etnickým čistkám volyňských Poláků prováděným ukrajinskými nacionalisty.⁴³ Stejně jako je tomu u ukrajinského narativu, mnohé z těchto prací uvádějí důležité podrobnosti o válce, které v sovětském narativu chybějí, jejich zasazení do širšího rámce i využití je však často nevyrovnané a zdaleka ne ideální. Pro polské autory není snadné prezentovat Poláky jinak než jako oběti, ačkoli mnozí z nich byli nejen obětmi, ale i pachatelé etnického násilí. Rovněž v tomto ohledu je přístup polských autorů často analogický reprezentacím národní minulosti u jejich ukrajinských protějšků.

Zde je nutná poznámka k organizaci těchto narativů v následujícím výkladu: řazení a seskupení různých textů o Malíně zde není náhodné. V obecné rovině lze říci, že zatímco většina polských autorů obviňuje z represálií Ukrajince, ukrajinští autoři převážně ukazují prstem na Poláky. Tato základní charakteristika nejenže prací s tímto schématem umožňuje, ale do jisté míry i odůvodňuje. Přesto však nejsou jednotlivé oblasti diskurzu nutně uniformní či homogenní – neexistuje jen jeden „český“ nebo „ukrajinský“ narativ Malína.⁴⁴ Studie zároveň ukazuje, že v každém z uvedených národních diskurzů je přítomno i jisté napětí pod vlivem způsobu, jakým se na Malín vzpomíná. Účastníci jednoho diskurzu se někdy neshodnou, je třeba ale mít na paměti, že přitom často vycházejí z problematických zdrojů a etnické či národní optiky. Do každé oblasti diskurzu o Malínu přispívá široké spektrum účastníků, ať už jsou to oběti represe, svědkové z válečné Volyně, novináři, historici, nebo jiné zaangażované strany; všechny je zohledňují v textu, nebo přinejmenším v poznámkovém aparátu. Narativy v textu řadím chronologicky a tematicky: začínám

43 Mezi hlavní „kreské“ autory patří Władysław Filar, Leon Popek, Marek A. Koprowski, Leon Karłowicz nebo Aleksander Korman. Ke kritickému zhodnocení jejich aktivit viz PASIEKA, Agnieszka: Re-enacting Ethnic Cleansing: People's History and Elitist Nationalism in Contemporary Poland. In: *Nations and Nationalism*, roč. 22, č. 1 (leden 2016), s. 63–83; TÁŽ: Wielokulturowość po polsku: O polityce wielokulturowości jako mechanizmie umacniania polskości. In: *Kultura i Społeczeństwo*, roč. 57, č. 3 (2013), s. 129–155; BEAUVOIS, Daniel: Mit 'kresów wschodnich' czyli jak mu położyć kres. In: WRZESIŃSKI, Wojciech (ed.): *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1994, s. 93–105; STRACZUK, Justyna: *Cmentarz i stół: Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2006; ROSSOLINSKI-LIEBE, Grzegorz: Der polnisch-ukrainische Historikerdiskurs über den polnisch-ukrainischen Konflikt 1943–1947. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, sv. 57, č. 1 (2009), s. 54–85. K proměně významu fenoménu Kresy v polském diskurzu viz KIENIEWICZ, Stefan: Kresy. Przemiany terminologiczne w nowej perspektywie. In: *Przegląd Wschodni*, roč. 1, č. 1 (1991), s. 3–13; KAPRALSKA, Łucja: *Pluralizm kulturowy i etniczny a odrębność regionalna Kresów południowo-wschodnich w latach 1918–1939*. Kraków, Nomos 2000; ZARYCKI, Tomasz: *Ideologies of Eastness in Central and Eastern Europe*. New York, Routledge – Taylor & Francis Group 2014, s. 115–151.

44 K tomuto přístupu viz WINTER, Jay: Setting the framework. In: WINTER, Jay – SIVAN, Emmanuel (ed.): *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge, Cambridge University Press 1999, s. 18.

sovětským narativem, který se jako první zabýval Malínem, pokračují vzájemným srovnáním ukrajinského a polského narativu a končím českým narativem.

Celou studii otevírám historií Malína s cílem vysvětlit jeho multietnický charakter a zasadit Malín do širšího kontextu Volyně. Zvláštní pozornost věnuji etnicky komplikovanému prostředí v průběhu druhé světové války. Po nastínění situace v Malíně a na Volyni následuje část, v níž se dopodrobna zabývám informacemi o pachatelích malínské represe. V této části představuji veškeré doposud známé zdroje a důkazy, abych umožnil čtenáři lépe se zorientovat v následujících narativích a abych zároveň ukázal, jak jsou selektivně vybírány takové zdroje, které umožňují sestavovat etnický či národní narativ. Poté se postupně věnuji detailně sovětskému, ukrajinskému, polskému i českému narativu. Studii uzavírám třemi úvahami nad tím, jaké sdělení nám Malín přináší o dědictví války a mezietnického násilí ve východní Evropě.

Stručná historie Malína

*Pole, cesty, slunce, dozrává pšenice, zdupáváme ji,
úroda je slabá, obilí nízké, je tu všude spousta českých,
německých a polských kolonií.*

Isaak Babel v deníku, 18. července 1920⁴⁵

Vesnice Malín se objevuje v písemných záznamech poprvé v roce 1545, název však nejspíš pochází od jména starosty vesnice Malynského, který žil v oblasti Lucku o století dříve.⁴⁶ Informace o Malíně z 16. a 17. století jsou ojedinělé, až na několik stručných odkazů v korespondenci mezi svářičími se polskými pozemkovými vlastníky a představiteli pravoslavné církve.⁴⁷

Vlna českých imigrantů, která dorazila do Malína v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století, rozdělila vesnici na dvě etnické části.⁴⁸ Přibližně patnáct tisíc českých rolníků se mezi lety 1868 a 1874 přestěhovalo do západního pohraničí ruského impéria v důsledku nedostatku půdy a hospodářských problémů v českých

45 BABEL, Isaak: *Deník 1920*. Ed. Marie Zábranová. Z ruštiny přeložila Ludmila Dušková. Praha, Torst 1993, s. 36.

46 TROŇKO, P. T. a kol.: *Rovenska oblast. (Istorija mist i sil Ukrajinskoj RSR, sv. 18.)* Kyjiv, Akademiya nauk URSS 1973, s. 424; PONOMARENKO, Antonina – SOLDATŮK, Marija (ed.): *Dzvony pamjati Malyna*. Luck, Stromovka 2003, s. 3; KOMISARUK, Jevhenija: *Malyn – neopalyma kupyna Volyni*. Kyjiv, Svit uspicchu 2013, s. 10.

47 Viz PONOMARENKO, A. – SOLDATŮK, M. ad. (ed.): *Dzvony pamjati Malyna*, s. 3 n.

48 Pro obecné dějiny volyňských Čechů viz HOFMAN, Jiří: *Češi na Volyni: Základní informace*. Praha, Český svaz bojovníků za svobodu 2004; TÝŽ: *Čechy na Volyni: Osnovni Vidomosti*. Praha, Ukrajinská iniciativa v České republice 1998; VACULÍK, Jaroslav: *Dějiny volyňských Čechů*, sv. 1: *Léta 1868–1914*; sv. 2: *Léta 1914–1945*; sv. 3: *Léta 1945–1948*. Praha – Brno, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel – Masarykova univerzita 1997–2001; KOSTRYCJA, M. I. – TIMOŠENKO, V. I.: *Čechy na Volyni: Istorija i sučasnist'*. Žitomir – Malin, Volyn 2001.

zemích. Čechy do Volyňské oblasti přilákala levná půda a příznivé podmínky pro zemědělství. Carská vláda kolonizaci administrativně podporovala, aby oslabil politickou moc polských statkářů a stimulovala hospodářský rozvoj zaostalé oblasti.⁴⁹ Soupeření ruské vlády s Poláky se datuje do doby dělení Polska na konci 18. století, kdy Rusko absorbovalo Volyňskou oblast z polsko-litevského státu i s tamní polskou šlechtou. Držiteli půdy byli i nadále převážně Poláci, i když početně je převyšovali ukrajinští rolníci a carské úřady se opakovaně snažily jejich privilegia omezit.⁵⁰

Do socioekonomického systému na Volyni zapadli Češi dobře. Židé a Poláci žili převážně ve městech a dominovali obchodu a řemeslu, Češi zabrali půdu na venkově po boku Ukrajinců a místní německé menšiny. Z Čech si přinesli zemědělské zkušenosti i kapitál na nákup zemědělské techniky, což jim umožnilo žít v této oblasti až do druhé světové války v relativní prosperitě. Udržovali přitom dobré vztahy jak se svými ukrajinskými sousedy, tak i s polskými a židovskými obchodními partnery ve městech. Žádné střety neměli ani s carskými úřady. Do začátku dvacátých let žilo na Volyni přes pětadvacet tisíc Čechů (přibližně 1,77 procent celkové populace na Volyni).⁵¹

V roce 1871 přišlo do Malína z Čech (konkrétně z oblasti Rakovníka, Žatce a Loun) dvacet českých rodin a zakoupilo v něm několik pozemků západně od části, která se později začala označovat jako Ukrajinský Malín.⁵² Do roku 1889 dosáhla česká populace v Českém Malíně již devíti set osob.⁵³ Malín se nijak neodlišoval od jiných českých kolonií v oblasti. Čechům se často dařilo lépe než jejich ukrajinským sousedům, především díky větší rozloze jejich pozemků i užívání lepší zemědělské techniky a pokročilejších pracovních postupů. Také v Malíně, kde obě vesnice

49 Viz ŠMYD, O. P.: Pryčyny masovoj kolonizaciji Volyni u druhij polovyni XIX st. In: *Problemy istoriji Ukrajiny XIX – počatku XX st.*, sv. 14. Kyjiv, Instytut istoriji Ukrajiny Nacionalnoj akademiji nauk Ukrajiny 2008, s. 147–156; TÝŽ: Česka kolonizacija Volyni u 60–70ch rr. XIX st. In: *Zbirnyk naukovych prac: Naukovi zapysky Rivnenskoho deržavnoho humanitarnoho universytetu*, č. 1. Rivne, Rivnenskyj deržavnyj humanitarnyj universytet 2009.

50 PRUSIN, A. V.: *The Lands Between*, s. 26 n. (viz pozn. 34); SNYDER, Timothy: *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven (Connecticut), Yale University Press 2003, s. 119–122.

51 Viz SPECTOR, S.: *Holocaust of the Volhynian Jews*, s. 11 (viz pozn. 34); HRYCIUK, Grzegorz: *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*. Toruń, Adam Marszałek 2005, s. 136. Podle sčítání lidu v Polsku z roku 1921 žilo ve Volyňském vojvodství 25 405 Čechů a v celé republice 30 628 Čechů (tvořili 0,12 procent celkového obyvatelstva). Sčítání lidu z roku 1931 nepřineslo velké změny, udávalo 28 465 Čechů ve Volyňském vojvodství a 38 097 v rámci celé republiky (opět 0,12 procent obyvatelstva). Informace polského statistického úřadu ohledně sčítání lidu viz *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, sv. 9: *Województwo Wołyńskie*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny 1923; *Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931r.: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo wołyńskie*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny 1938. Pro nejúplněnější mapy volyňských českých vesnic viz HOFMAN, Jiří – DRAHOKOUPIL, Jaroslav (ed.): *Historická mapa českého osídlení na Volyni*, 4. část. Praha, Nakladatelství Volyň 1995.

52 Pro informace o Malíně do začátku 20. století viz MARTINOVSKÝ, Josef Alois: *Kronika Českého Malína*. Praha, Orbis 1945, s. 9–54.

53 PONOMARENKO, A. – SOLDAŤUK, M. ad. (ed.): *Dzvony pamjati Malyna*, s. 5.

Třída z malínské školy v meziválečném Polsku, pravděpodobně v roce 1936 (osobní archiv Josefa Řepíka)

spolu těsně sousedily, žili Češi lépe než Ukrajinci. Avšak přes ekonomické rozdíly neexistují důkazy, že by mezi Čechy a Ukrajinci docházelo až do druhé světové války ke sporům. Nelze přirozeně mluvit o vyčerpávajícím výzkumu, přeživší členové obou komunit nicméně rádi a se zřetelnou nostalgií vzpomínají na čas, který v Malíně společně prožili.⁵⁴

První světová válka a období bolševické revoluce vnesly do Malína neklid. Vesnice se ocitla v hledáčku rakouské i ruské carské armády a později polských a sovětských armád. Řadu malínských Čechů naverbovali v roce 1915 do českého regimentu v rakouské armádě, kde Češi bojovali až do roku 1918.⁵⁵ Po evakuaci Malína německými a maďarskými vojáky v roce 1915 žilo mnoho zdejších Čechů až do konce bojů mimo vesnici. Do vyrabovaných a zničených budov se vrátili až po uzavření brestlitevského míru. O osudu ukrajinských obyvatel Malína je z této doby známo jen málo.⁵⁶ Po skončení polsko-sovětské války v roce 1921 se většina Volyně, a s ní i Malín, stala součástí druhé Polské republiky.

54 Viz záznamy rozhovorů autora s Ivanem Vajnerem v Malíně na Ukrajině 20.8.2011 a s Josefem Řepíkem a Darinou Martinovskou v Praze 26.7.2010 (v osobním archivu autora).

55 Je možné, že někteří volyňští Češi sloužili i ve zvláštní jednotce ruské armády složené z Čechů, známé jako Česká družina, která vznikla v roce 1914 v Kyjevě.

56 Viz MARTINOVSKÁ, D. – ŘEPÍK, J.: *Český Malín*, s. 1–3 (viz pozn. 22); MARTINOVSKÝ, J. A.: *Kronika Českého Malína*, s. 22–31; HOFMAN, J. – VACULÍK, J. – ŠIRC, V.: *Volyňští Češi*

Ačkoli mezi Poláky a Ukrajinci panovalo v meziválečné Polské republice zvýšené meziethnické napětí, pro řadu malínských Čechů byly tehdejší poměry klidné a produktivní.⁵⁷ Český Malín tehdy získával kulturní i finanční podporu československé vlády. Nastal také výrazný technický pokrok – ve vesnici byla například zavedena elektřina, telefon a zřízena pošta, což přispělo k dalšímu hospodářskému rozvoji.⁵⁸ Spolu s tím pronikaly do malé vesnice i nové politické ideje. Podle jednoho z obyvatel Ukrajinského Malína, který se později stal klíčovou osobností národnostního boje na Volyni, se Ukrajinci v Malíně dostali „pod vliv komunistických myšlenek“; údajně natolik, že pro místního kněze bylo těžké zde žít a vykonávat svůj úřad.⁵⁹ V celém regionu začaly soupeřící ideologie komunismu, socialismu a nacionalismu (často jen ve výhradně integrální variantě) strhávat ukrajinské rolnictvo, především jeho mladší generaci. Stále více se tak odcizovalo polské vládě a stávajícímu socioekonomickému systému.⁶⁰

Po vypuknutí druhé světové války okupoval Sovětský svaz rozsáhlé oblasti na západ od své dřívější hranice včetně Volyně. Ještě předtím než Sověti převzali moc, napadli v Malíně ukrajinští nacionalisté polské představitele a zabili místního velitele policie.⁶¹ Sovětské orgány nechaly během okupace zavřít českou školu a mnoho Čechů deportovaly na Sibiř.⁶² Utlačována sovětským režimem byla v Malíně během tohoto krátkého mezidobí i řada Ukrajinců a Poláků.⁶³ Sovětské úřady tehdy deportovaly i malínského pravoslavného kněze Mostovyče a další členy jeho rodiny.⁶⁴

v *prvním a druhém odboji*, s. 11–62 (viz pozn. 27). Pro obecný přehled o období občanské války ve východní Evropě viz např. PRUSIN, A. V.: *The Lands Between*, s. 72–97.

57 Viz záznam rozhovoru autora s Josefem Řepíkem a Darinou Martinovskou v Praze 26.7.2010 (v osobním archivu autora).

58 Viz MARTINOVSKÝ, J. A.: *Kronika Českého Malína*, s. 32–54; KOMISARUK, Je.: *Malyn – neopalyma kupyna Volyni*, s. 13 a 18.

59 Tato informace pochází od Leonida Mostovyče, jednoho z nacionalisticky orientovaných bratrů (druhým byl Mykola) z Malína. Zmíněný pravoslavný farář v Malíně byl jejich otec. (Viz Leonidovy paměti: MOSTOVYČ, Leonid: *Stežkamy doli*. Kyjiv, Literaturna Ukrajina 2012, s. 6.) Sovětská encyklopedie uvádí, že malínský obyvatel M. F. Radzyvil sloužil v ilegálním okresním výboru komunistické strany a že ve vesnici v roce 1929 působil i Ukrajinské rolnicko-dělnické socialistické sjednocení (*Ukrajinske seljansko-robotnyče socialistyčne objednanňa*, zkráceně *Sel-Rob*) (viz TROŇKO, P. T. a kol.: *Rovenska oblast*, s. 424 – viz pozn. 46).

60 Pro popis tohoto období viz dosud nepřekonaná monografie: SNYDER, Timothy: *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*. New Haven (Connecticut), Yale University Press 2005.

61 *Hoover Institution Archives*, Palo Alto (California) (dále *HIA*), Records of the Ministry of Information and Documentation, karton (Box – b.) 209, složka (folder – fol.) 2, Michał Wielki (3861).

62 Viz MARTINOVSKÁ, D. – ŘEPÍK, J.: *Český Malín*, s. 4. Pro popis tohoto období z prosovětského pohledu viz FEDOROV, O. F. – MAŇAK, V. A. (ed.): *Vinok bezsmerťa: Knyha-memorial*. Kyjiv, Polityvdav Ukrajiny 1988, s. 398 n.

63 Pro popis sovětské vlády v Malíně z polského pohledu viz *HIA*, Records of the Ministry of Information and Documentation, b. 209, fol. Jan Cybulski (2612), Karol Jarosz (2889) a Antoni Ostapnik (2908), výpovědi uvedených osob.

64 MOSTOVYČ, L.: *Stežkamy doli*, s. 6 n. a 43.

Po nacistické invazi do Sovětského svazu 22. června 1941 spadala Volyně pod nacistickou vojenskou správu. Na podzim 1941 však převzala kontrolu německá civilní správa a Malín se stal součástí ostrožeckého okresu, podřízeného oblastnímu komisariátu Dubno v čele s oblastním komisařem (*Gebietskommissar*) Walterem Brocksem.⁶⁵ Z německých úředníků byl s obyvateli Malína nejvíce ve styku Friedrich Vogel, zdejší hlavní okresní zemědělský správce (*Kreislandwirt*), který po většinu války sídlil ve městě Ostrožec.⁶⁶

První dva roky války byly pro Malín relativně klidné, až na dva incidenty, ke kterým došlo v létě 1941. V srpnu 1941 odvedli Němci pět obyvatel podezřelých z prosovětské činnosti, s největší pravděpodobností Ukrajinců, z Malína do Ostrožce, kde byli zavražděni.⁶⁷ Další incident se odehrál již na konci června 1941, kdy se švagr Soni Papperové (Sorah Fajge Kuliš) vydal do města Olyka za místním rabínem. Cestou ho v Malíně odvěkli dva ozbrojení Ukrajinci. Podle dvou židovských rodin, které bydlely v Ukrajinském Malíně, byl tento muž párem Ukrajinců umučen v blízkém lesíku. Oba muži napadli i další dva Židy, jeho příbuzné, ti však přežili.⁶⁸ Kromě těchto menších incidentů byl klid vesnice narušen v létě 1942, kdy Němci

65 Pro označení této administrativní úrovně na okupovaných územích používali nacisté termíny *Gebiet* a *Kreis* zaměnitelně.

66 Územní komisař měl většinou v každém okrese k dispozici alespoň jednoho zemědělského správce. Zdá se, že nejvíce informací o Vogelovi měl Josef Martinovský, který o něm podrobně mluvil ve své výpovědi pro zprávu ČGK (*GARF*, f. R-7021, o. 71, d. 1, zpráva bez názvu podepsaná majorem Tichonovem z 28.2.1944, l. 114–116, výpověď Josefa Martinovského). K Vogelovi, zejména k jeho roli v holocaustu a zneužívání židovských žen z Ostrožce, viz *Yahad In-Unum Archive* (Paříž), interview U78/79, záznamy rozhovorů s Mykolou Krystyčem a Leonidem Chvilem z 27.3.2007; *APN*, záznam rozhovoru s Helenou Esterkesovou ze 17.6.2010 (Esterkesová vykonávala pro Vogela nucenou práci); *USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California*, Los Angeles (dále *USC Shoah Foundation*), záznam rozhovoru s Polou Grinsteinovou č. 21 494 z 23.10.1996; PAPPER, Sonya: *Sonya's Odyssey*. Los Angeles, Shapmor Press 1996, s. 37; RUCKYJ, Mykola: *Holhofa: Dokumentalna istorýčna rozpovid'*. Rivne, Svitankova zorja 1996. Pro informace o německé zemědělské politice na východě a roli zemědělských správců viz BARTOLEIT, Ralf: *Die deutsche Agrarpolitik in den besetzten Gebieten der Ukraine vom Sommer 1941 bis zum Sommer 1942 unter besonderer Berücksichtigung der Einführung der „Neuen Agrarordnung“: Eine Studie über die strukturelle Durchsetzung nationalsozialistischer Programmatik*. Hamburg, Hamburger Universität 1987 (magisterská práce); SMORCZEWSKI, Ralph: *Bridging the Gap*. Leicester, Matador 2007, s. 104; LOWER, Wendy: *Nazi Empire-building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill, University of North Carolina Press 2005, s. 102–104; BERKHOFF, Karl: *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambridge (Massachusetts), Belknap Press of Harvard University Press 2004, s. 40 n. Pro informace o německé civilní správě na okupovaném Východě viz STEINBERG, Jonathan: *The Third Reich Reflected: German Civil Administration in the Occupied Soviet Union, 1941–44*. In: *The English Historical Review*, roč. 110, č. 437 (červen 1995), s. 620–651.

67 Viz KOMISARUK, Je.: *Malyn – neopalyma kupyna Volyni*, s. 29.

68 Viz PAPPER, S.: *Sonya's Odyssey*, s. 27–29.

Mapa Volyně za německé okupace v letech 1941–1943 (© Jared McBride)

poslali šedesát obyvatel Malína jako takzvané východní dělníky (*Ostarbeiter*) na nucené práce do Německa.⁶⁹

Podle obyvatel Malína nebyla ve vesnici vzhledem k nepočtetnosti tohoto sídla žádná stálá policejní hlídka.⁷⁰ Ukrajinská pomocná policejní jednotka v Ostrožci byla nejspíš jediná, která vykonávala nad vesnicí alespoň nějakou kontrolu. Potvrzuje to ve svém líčení i Josef Řepík, když vzpomíná na ukrajinského policistu z Ostrožce, který zastřelil v Malíně poblíž Martinovského mlýna uprchlého Žida.⁷¹ Volynští Češi

69 Viz KOMISARUK, E.: *Malyn – neopalyma kupyna Volyni*, s. 32 n. Pro informace o programu tzv. východních dělníků obecně viz BERKHOFF, K.: *Harvest of Despair*, s. 253–274. Konkrétně k Rovnu viz CARYK, Oleksij H. – JAŠČYK, Volodymyr (ed.): *Ostarbajtery: Spohady žyteliv Rivnensčyny, vyvezonych hitlerivejamy na katoržni roboty do Nimeččyny*. Rivne, Azalija 1996.

70 Viz záznam rozhovoru autora s Ivanem Vajnerem v Malíně 20.8.2011 (v osobním archivu autora).

71 Viz záznam rozhovoru autora s Josefem Řepíkem a Darinou Martinovskou v Praze 26.7.2010 (v osobním archivu autora).

o masovém zabíjení Židů museli vědět, protože k němu docházelo v jejich těsném sousedství, v místech jako Ostrožec a Olyka. Žádné konkrétní záznamy o tom, že by malínští Češi Židy skrývali, sice neexistují, avšak poválečná židovská svědectví opakovaně zmiňují hrdinství volyňských Čechů, kteří tamním Židům pomáhali.⁷²

Krátce před krveprolitím v Malíně se dynamika nacistické okupace na Volyni drasticky změnila. Na jaře 1943 se Volyňská oblast stala centrem partyzánské války na Ukrajině. Podle odhadů se v rozlehlých volyňských lesích a mokřadech pohybovalo na padesát až sedmdesát tisíc sovětských partyzánů,⁷³ kteří v místních vesnicích, jako byl Malín, vyhledávali jídlo a podporu.

Němci na problém s partyzány zareagovali způsobem, který byl pro jejich okupaci východních území příznačný – brutálním vyhlazováním vesnic. Od Hitlera a nacistického vedení přicházelo v letech 1942 a 1943 množství stále vyhrcořenějších instrukcí, které vyzývaly k ještě agresivnější odvetě proti místnímu obyvatelstvu za partyzánskou válku na okupovaných územích. Nařízení vydané polním maršálem Wilhelmem Keitelem dne 16. prosince 1942 zachycuje brutalitu německé policie v této fázi války: „Jednotky mají oprávnění a očekává se od nich, že použijí v boji veškeré neomezené prostředky, a to dokonce i proti ženám a dětem, pokud to povede

72 Hrdinství volyňských Čechů v průběhu holokaustu je dosud nedostatečně prozkoumané téma, stejně tak jako hrdinství volyňských baptistů. K hrdinství Čechů viz SPECTOR, S.: *Holocaust of the Volhynian Jews*, s. 252 (viz pozn. 34); USC Shoah Foundation, interview č. 32 616, záznam rozhovoru s Kalmanem Šmirgoldem z 28.8.1997; *tamtéž*, interview č. 9702, záznam rozhovoru se Soňou Resnick-Tetelbaumovou ze 7.12.1995; *tamtéž*, interview č. 28 633, záznam rozhovoru s Bessy Krauserovou z 3.4.1997.

73 Vyšší údaj 70 tisíc partyzánů uváděly německé úřady (viz GERLACH, Christian: *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944*. Hamburg, Hamburger Edition 1999, s. 937–942; MÜLLER, Norbert (ed.): *Deutsche Besatzungspolitik in der UdSSR: Dokumente*. Köln/R., Pahl – Rugenstein 1980, s. 148–150, Bericht des Generalkommissars für Wolhynien und Podolien an den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete über Partisanen, 18.6.1943). Podle poválečných sovětských odhadů bylo do ilegálního a partyzánské hnutí na Volyni zapojeno přibližně 50 tisíc osob (číslo nemuselo zahrnovat mobilní partyzány, kteří regionem jen procházeli). K tomuto údaji viz McBRIDE, Jared: *A Sea of Blood and Tears: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944*. University of California, Los Angeles 2014, s. 418–426 (disertační práce). K informacím o sovětském partyzánském hnutí na Ukrajině viz SLEPYAN, Kenneth: *Stalin's Guerrillas: Soviet Partisans in World War II*. Lawrence, University of Kansas Press 2006; KRAVČUK, Dmytro: Raďanskij partyzánský ruch na Rivnensčyni v 1941–1944 rr.: Peredumovy, etapy rozhortanňa. In: *Aktualni problemy vičyžňanovi ta vsevitnoji istoriji*, č. 20. Rivne, Rivnenskyj deržavnyj humanitarnyj universytet 2010, s. 222–225; MYLUS, V. I.: Ruch oporu fašystskij okupaciji na Rivnensčyni. In: *Naukovi zapysky Rivnenskoho deržavneho humanitarnoho universytetu*, č. 8. Rivne, Rivnenskyj deržavnyj humanitarnyj universytet 2006, s. 89–96; ČAJKOVSKYJ, A. S.: *Nevidoma vijná: Partyzánskyj ruch v Ukrajině 1941–1944 rr. movoju dokumentiv, očyma istoryka*. Kyjiv, Ukrajina 1994; BAŽAN, O. V. – KENTIJ, A. V. – LOZYCKYJ, V. S. (ed.): *Ukrajina partyzánska: Partyzánski formuvanňa ta orhany kerivnyctva nymy (1941–1945 rr.)*. Naukovo-dovidkove vydannja. Kyjiv, Parlamentske vydavnyctvo 2001; KENTIJ, Anatolij V. – LOZYCKYJ, Volodymyr S.: *Vijna bez poščady i myloserda: Partyzánskyj ruch u tylu vermachtu v Ukrajině (1941–1944)*. Kyjiv, Heneza 2005; TÍŽ: *Raďanski partyzány 1941–1944: Svitlo i tini*. Kyjiv, Natalija Brechunenka 2010.

k úspěchu.⁷⁴ Podobné rozkazy dávaly německým velitelům jasný signál, že mají v postupu proti místním lidem podezřelým z napomáhání partyzánům volnou ruku. Německé zničení Malína bylo součástí této nelítostné okupační politiky.

Na jaře a v létě 1943 se Volyní šířil osvobozenecký boj, který provázela obdobně násilná etnická vyhlazovací kampaň a podmínky ne nepodobné občanské válce. Do jara 1943 banderovské křídlo Organizace ukrajinských nacionalistů vytvořilo z bývalých pomocných policejních jednotek a místní populace Ukrajinskou povstaleckou armádu.⁷⁵ Jedním z prvních jejích úkolů bylo „zabít na místě co nejvíce Poláků, Čechů a Židů“.⁷⁶ Hlavním terčem této etnické vyhlazovací kampaně byli volyňští Poláci. Odhaduje se, že jen v roce 1943 vojáci UPA zavraždili padesát až šedesát tisíc Poláků, a do konce války se tento počet na celé západní Ukrajině vyšplhal na sedmdesát až sto tisíc.⁷⁷ Volyňští Poláci se v obavách z násilí UPA, ale i z jiných

74 Za překlad dokumentu děkuji Rayovi Brandonovi. Kopie rozkazu viz *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, sv. 39. Nuremberg, International Military Tribunal 1949, s. 128 n.; GARF, f. 9445, o. 2, d. 96, l. 82 n. Pro přehledné informace o protipartyzánské válce na Východě viz SHEPHERD, Ben: *War in the Wild East: The German Army and Soviet Partisans*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2004; SHEPHERD, Ben – PATTINSON, Juliette (ed.): *War in a Twilight World: Partisan and Anti-Partisan Warfare in Eastern Europe, 1939–1945*. New York, Palgrave Macmillan 2010; TÝŽ: Hawks, Doves and Tote Zonen: A Wehrmacht Security Division in Central Russia, 1941. In: *Journal of Contemporary History*, roč. 37, č. 3 (2002), s. 349–369; HEATON, Collin: *German Anti-Partisan Warfare in Europe, 1939–1945*. Atglen (Pennsylvania), Schiffer Publishing Ltd. 2001; ANDERSON, Truman: *The Conduct of Reprisals by the German Army of Occupation in the Southern USSR, 1941–1943*. Chicago, University of Chicago 1995 (disertační práce); TÝŽ: Incident at Baranivka: German Reprisals and the Soviet Partisan Movement in Ukraine, October–December 1941. In: *Journal of Modern History*, roč. 71, č. 3 (září 1999), s. 585–623; BIRN, Ruth Bettina: Two Kinds of Reality? Case Studies on Anti-Partisan Warfare during the Eastern Campaign. In: WEGNER, Bernd (ed.): *From Peace to War: Germany, Soviet Russian, and the World, 1939–1941*. Providence (Rhode Island), Berghahn 1997, s. 277–324; HESSE, Erich: *Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941–1944*. Göttingen, Muster-Schmidt 1993; COOPER, Matthew: *The Nazi War Against Soviet Partisans*. New York, Stein & Day 1979; TÝŽ: *The Phantom War: The German Struggle against Soviet Partisans, 1941–1944*. London, MacDonald & Jane's 1979; MacLEAN, French L.: *The Cruel Hunters: SS-Sonderkommando Dirlwanger: Hitler's Most Notorious Anti-Partisan Unit*. Atglen (Pennsylvania), Schiffer Publishing Ltd. 1998; TARAS, A. Je.: *Antipartizanskaja vojna v 1941–1945*. Moskva – Minsk, AST – Charvest 2005; BLOOD, Philip W.: *Hitler's Bandit Hunters: The SS and the Nazi Occupation of Europe*. Dulles (Virginia), Potomac 2006. Pro klasický popis nacistické institucionální kultury na východní frontě viz BARTOV, Omer: *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*. Oxford, Oxford University Press 1992. K tezi o barbarizaci války viz TÝŽ: *The Eastern Front, 1941–1945: German Troops and the Barbarization of Warfare*. London, Macmillan 1985.

75 K náboru do UPA a jejímu vzniku viz McBRIDE, J.: *A Sea of Blood and Tears*, s. 258–313.

76 GARF, f. 9478 (Gosudarstvennoje upravlenije po borbe protiv banditizma – GUBB), o. 1, d. 133, l. 85, záznam výpovědi člena Bezpečnostní služby UPA N. F. Sloboďuka z 13.2.1944.

77 K této etnické vyhlazovací kampani viz SNYDER, Timothy: The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943. In: *Past and Present*, č. 179 (květen 2003), s. 197–234. Snyder uvádí jen pro rok 1943 padesát tisíc obětí (s. 202). Dále viz ILJUŠYN, Ihor I.: *Volynska Trahedija 1943–1944 rr*. Kyjiv, Instytut istoriji Ukrainy NAN 2003; PRUSIN, Alexander V.: *Revolution*

důvodů, připojovali k německým stálým i mobilním pomocným policejním jednotkám. Mnohé z těchto jednotek pak na oplátku napadaly ukrajinské vesnice. Oddíly místní polské domobrany (*samoobrona*) i odbojové jednotky Poláků z Generálního gouvernementu, například příslušníci Zemské armády (*Armija Krajowa* – AK), podléhající polské exilové vládě, aktivně útočili na Ukrajinskou povstaleckou armádu a mstili se zabíjením ukrajinských civilistů.⁷⁸ Na jaře 1943 se tak Volyň zmítala v občanské válce a zároveň zůstávala v područí stále násilnější cizí okupace.⁷⁹

Češi většinou zůstávali v etnických konfliktech neutrální, přestože se nacházeli v centru „národnostně komplikovaného prostředí“, jak to formuloval jeden český historik.⁸⁰ Zachovat neutralitu však nebylo vždy snadné. Jak vyplývá z jedné zprávy Ukrajinské povstalecké armády, její vojáci často zasahovali i proti lidem, kteří s nimi nechtěli spolupracovat, včetně Čechů: „Češi z kolonií Krupá Hranice a Malovaná⁸¹ navázali kontakty s Poláky a Němci a informovali je o našich jednotkách v oblasti. Několik těchto informátorů (*seksoty*) jsme veřejně popravili.“⁸²

and Ethnic Cleansing in Western Ukraine: The OUN-UPA Assault against Polish Settlements in Volhynia and Eastern Galicia, 1943–1944. In: VÁRDY, Steven Béla – TOOLEY, T. Hunt (ed.): *Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*. New York, Columbia University Press 2003, s. 517–535; KATČANOVSKYJ, Ivan: *UPA, OUN(b) i masove vbyvstvo Poljakiv na Volyni u 1943 r.* (rukopis, v osobním archivu autora); MOTYKA, Grzegorz: *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła“*. Kraków, Wydawnictwo literackie 2011; HRYCIUK, G.: *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948* (viz pozn. 51). Více k debatě o počtu polských obětí viz MOTYKA, Grzegorz: *Ukraińska Partyzantka 1942–1960: Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa, Rytm 2006, s. 410–413. Władysław a Ewa Siemaszkovi dokázali v rámci svého rozsáhlého projektu přesně zdokumentovat na Volyni na 33 tisíc obětí (SIEMASZKO, W. – SIEMASZKO, E.: *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945*, sv. 2, s. 1033–1090 – viz pozn. 20).

78 Podobné útoky ze strany Poláků jsou vylíčeny s děsivými detaily v memoárech Waldemara Lotnika (LOTNIK, Waldemar: *Nine Lives: Ethnic Conflict in the Polish-Ukrainian Borderlands*. London, Serif 1999). K polské odvěti proti ukrajinským civilistům více viz MOTYKA, G.: *Ukraińska Partyzantka 1942–1960*, s. 324–327; SNYDER, T.: *The Reconstruction of Nations*, s. 172–177 (viz pozn. 50). Pro extrémně zaujaté zdroje, které však obsahují některé relevantní informace o společných německo-polských útocích na ukrajinské vesnice, viz DENYŠČUK, Oleksandr: *Zločiny polských šovinistů na Volyni*, sv. 1: *Rivnenska oblast*. Rivne, PPD 2003; SERHLJČUK, Volodymyr: *Poljaky na Volyni u roky Druhoji svitovoji vijny: Dokumenty z ukrajinskych archiviv i polski publikaciji*. Kyjiv, Ukrajinska vydavnyča spilka 2003.

79 Srv. RIEBER, Alfred J.: Civil Wars in the Soviet Union. In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, roč. 4, č. 1 (zima 2003), s. 129–162.

80 VACULÍK, J.: *Dějiny vołyňských Čechů*, sv. 3, s. 167 (s. 48). Nejrozsáhlejší práce zabývající se obdobím druhé světové války viz HOFMAN, J. – VACULÍK, J. – ŠIRC, V.: *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji* (viz pozn. 27); VACULÍK, Jaroslav: *Volyňští Češi v protifašistickém zápase*. Praha, Český svaz protifašistických bojovníků 1987.

81 Krupá Hranice (Krupa-Hrancyja) je nyní známá jen jako Krupa, Malovaná (Malovane) také existuje dodnes. Žádní Češi však v těchto vesnicích již nežijí.

82 *Centralnyj deržavnyj archiv vyšych orhaniv vlydy ta upravlinnja Ukrajiny* (Ústřední státní archiv nejvyšších orgánů moci a správy Ukrajiny), Kyjev (dále CDAVO), f. 3833, o. 1, sp. 124, l. 23, zpráva z okruhu Lucku z 6.6.1943. Člen Bezpečnostní služby UPA připustil

Jindy se Češi pod pohrůžkou zastřelení museli připojit k UPA, jako například ve vesnici Kalinovka (Kalinivka), kde v roce 1944 její příslušníci odvedli syna Josifa Holečka.⁸³ Na obranu proti útokům Němců a dalších nacionalistických skupin se někteří volyňští Češi zapojili do vlastní odbojové organizace Blaník, která uznávala autoritu československé exilové vlády.⁸⁴ Blaník sloužil k informování volyňských Čechů o stále se měnící situaci a matoucích událostech během války, příležitostně přitom spolupracoval s různými silami v oblasti a snažil se chránit Čechy proti nevyprovokovaným útokům.

Bezprostředně po ústupu nacistů v roce 1944 se řada členů Blaníku a dalších volyňských Čechů připojila k 1. československému armádnímu sboru a pomáhala zatlačit Němce zpátky k Berlínu. Po válce byli na základě dohody mezi československou a sovětskou vládou volyňští Češi repatriováni do Československa, což většinou údajně přivítali. V roce 1947 se oba Malíny spojily opět v jeden.⁸⁵

zabíjení Čechů ve vesnici Mlynov (Mlyniv) (viz GARF, f. 9478, o. 1, d. 398, l. 2–6, záznam výpovědi Ivana Javorského ze 14.4.1944). Pro seznam Čechů zabitých UPA viz HOFMAN, J. – VACULÍK, J. – ŠIRC, V.: *Volýňští Češi v prvním a druhém odboji*, s. 317–324. Pro další zmínky o útocích UPA na Čechy viz SIEMASZKO, W. – SIEMASZKO, E.: *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945*, sv. 2, s. 1079–1081; MOTYKA, G.: *Ukraińska Partyzantka 1942–1960*, s. 283; ŠIRC, Václav – FOJTÍK, Josef: *Minulost zavátá časem: Kronika Českých Dorohostajů a přilehlých osad Libánovky a Máslenky*. Louny, Český svaz protifašistických bojovníků 1987, s. 47.

83 Příslušníci UPA zavraždili i Holečkova synovce, který byl Polák. Viz *Centralnyj deržavnyj archiv hromadskych objednaň Ukrainy* (Ústřední státní archiv veřejných organizací Ukrajiny), Kyjev (dále CDAHO), f. 63, o. 1, sp. 100, l. 20 n. Údajně na straně UPA bojovala velmi malá skupina Čechů, existuje pro to však jen málo důkazů (viz SERHIJČUK, Volodymyr: *Nacionalni formuvannya u skladi UPA*. In: *Drohobyckyj krajeznavyj zbirnyk*. Drohobyč 2002, s. 59 n. (zvláštní vydání); MOTYKA, G.: *Ukraińska Partyzantka*, s. 283). K násilnému náboru do UPA viz McBRIDE, J.: *A Sea of Blood and Tears*, s. 300–312 (viz pozn. 73).

84 K pounorovému vyšetřování Blaníku jako organizace, kterou údajně založili Němci a jež spolupracovala s banderovci, viz *Archiv bezpečnostních složek*, Praha (dále ABS), f. H (Historický fond ministerstva vnitra), H-140, objektový svazek 119, Blaník – ilegální organizace. K obecným informacím o organizaci Blaník viz ŠULHA, Svitlana: „Blanik“ – organizacija Ruchu oporu volynskych čechiv. In: VORONIN, V. M. ad. (ed.): *Druha svitova vijna i dolja narodiv Ukrainy: Materialy Vseukrajinskoji naukovoji konferenciji. / The Second World War and the fate of the peoples of Ukraine: Materials of All-Ukrainian scientific conference. Kyjiv, 23–24 června 2005 r.* Kyjiv, Sfera 2005, s. 119–125; HOFMAN, J. – VACULÍK, J. – ŠIRC, V.: *Volýňští Češi v prvním a druhém odboji*, s. 79–89.

85 K diskusím mezi vedením ČSR a SSSR ohledně repatriace volyňských Čechů viz CDAHO, f. 1, o. 23, sp. 2612 a sp. 2613; BORŠČEVYČ, Volodymyr: *Vyselenňa čechiv z Rivnensčyny u 1947 r.: Pryčyny, masštaby, naslidky*. In: LEVITAS, Feliks L. (ed.): *Druha svitova vijna i dolja narodiv Ukrainy: Tezy dopovidej 3-ji Vseukrajinskoji naukovoji konferenciji. Kyjiv, 27–28 zhovtnja 2008 r.* Kyjiv, Zovništorthvydav Ukrainy 2008, s. 68–70; VACULÍK, Jaroslav: *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1945 až 1947*. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1984.

Identifikace pachatelů malínského masakru

Dříve než se vydáme do složitých krajin narativů malínského masakru, je namístě zrekapitulovat nejstarší prameny informací a ujasnit si, co máme vlastně k dispozici. Dvě hlavní sbírky svědectví o malínské represii byly shromážděny hned po skončení války. První sbírku tvoří materiály Mimořádné státní komise pro dokumentaci a vyšetřování zločinů německofašistických okupantů a jejich spoluviniků (*Črezvyčajnaja gosudarstvennaja komissija po ustanovljeniju i rassledovaniju zlodějaniij německo-fašistskich zachvatčikov i ich soobščnikov* – ČGK).⁸⁶ V roce 1944, kdy sovětská armáda opět obsazovala východní Evropu, komise složené z členů místních organizací bolševické strany a místní administrativy (někdy i policie) shromažďovaly od obyvatel vesnic po celé Ukrajině nesčíslná svědectví o okupaci. Kvalita práce celostátní komise se často odvíjela od nasazení oblastních nebo okresních komisí (v případě Malína to byla komise na úrovni ostrožeckého okresu), které měly ve sběru materiálu, předtím než byl odeslán vyšším instancím a prověřen, velkou autonomii.

Komise vyslechla přeživší obyvatelé Malína z řad Čechů a Ukrajinců i rodiny obětí dne 28. února 1944.⁸⁷ Obecně jejich výpovědi obsahují detailní popis události osudného dne, většinou však neudávají podrobnosti o zúčastněných jednotkách. Pachatele namísto toho přímo označují jako „německé fašistické útočníky“. Mnohé výpovědi mají také podobnou syntaktickou strukturu. Absence údajů o spolupachatelích zde může být jednoduše důsledkem lenosti stenografa, nebo přímo výsledkem rozkazu bagatelizovat spoluvinu místních obyvatel. Je také možné, že se svědci o identitě neněmeckých pachatelů rozhodli nemluvit. Nicméně jiná, nesouvisící zpráva komise z vedlejší vesnice Velká Horodnice obsahuje zmínku o odloučené jednotce „Němců a Poláků“, kteří „vykradli Malín“.⁸⁸ To je jediná zmínka o možných spoluviničích, která se v záznamech Mimořádné státní komise vyskytuje.

Druhá sbírka svědectví vzešla z vyšetřování komise pod vedením Jaroslava Procházky, štábního kapitána 1. československého armádního sboru generála

86 Celý název komise zní „Mimořádná státní komise pro dokumentaci a vyšetřování zločinů německofašistických okupantů a jejich spoluviniků a škod, které způsobili na občanech, hospodářstvích, společenských organizacích, státních podnicích a institucích SSSR“. Pro kritické, avšak nedostatečné zhodnocení ČGK viz SOROKINA, Marina: *People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR*. In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, roč. 6, č. 4 (podzim 2005), s. 797–831.

87 Klíčová svědectví a dokumenty ČGK týkající se Malína jsou uloženy jako dvě archivní jednotky fondu ČGK ve Státním archivu Ruské federace: GARF, f. R-7021, o. 71, d. 1, l. 105–143 (zahrnuje výpovědi očitých svědků, dva odborné posudky a čtyři fotografie pozůstatků Malína po represii) a *tamtéž*, d. 61, l. 9 n. a 31–43 (zahrnuje dalších pět výpovědí očitých svědků a dva odborné posudky). Zmínka o Malínu se objevuje i v další výpovědi pro zprávu ČGK, konkrétně se jedná o svědectví místního kněze Mychajla Nosala (*tamtéž*, d. 61, l. 46 n.). Dotyčné materiály ČGK jsou k dispozici také ve Státním archivu Rovenské oblasti na Ukrajině (DARO, f. 534, o. 1, sp. 4, l. 184–189).

88 DARO, f. 658, o. 1, sp. 30, nedatovaná zpráva č. 9, podepsaná M. Troštukem, l. 3 n.

Ludvíka Svobody.⁸⁹ Takzvaná Svobodova zpráva byla pořízena 3. dubna 1944, vycházela ze sedmi rozhovorů uskutečněných pouze s přeživšími Čechy a na třech stranách přinášela přehled o malínském masakru. Plný text zprávy i výpovědi svědků byly ještě v roce 1944 publikovány v pamfletu *Nezapomeneme, pomstíme!*.⁹⁰

Ačkoli tři z českých svědků vypovídali i pro zprávu sovětské komise, ve Svobodově zprávě se ke spolupachatelům vyjadřovali mnohem otevřeněji. Tak například Josef Martinovský se ve svědectví pro ČGK zmínil pouze o Friedrichu Vogelovi a německém vojákovi. Pro Svobodovu komisi však později vypověděl: „Bylo tam několik vojáků, kteří mluvili i polsky. Jeden mluvil česky, ale měl na sobě černou uniformu ukrajinského policisty. Někteří z nich také mluvili rusky. Další byli Poláci v civilním oblečení, ale se zbraněmi. (...) Někteří Poláci z německé Ochranné policie (*Schutzpolizei*) z Olyky se také účastnili ničení a krádeže majetku.“⁹¹ Ve své vlastní knize o Malíně, kterou vydal v roce 1945, Martinovský obvinil z účasti na masakru i Ukrajince. Píše zde, že „se odpadlíci různých národů ... ať už mluvili dobře polsky, ukrajinsky, rusky, ba dokonce i česky“, na krveprolití podíleli a že „se odpadlíci těchto národů [Ukrajiny a Polska] účastnili vraždění Čechů v Malíně“.⁹²

Martinovský nebyl jediný svědek, který spolupachatele ve Svobodově zprávě zmiňoval. Jako další přežil vraždění v Malíně Václav Kinšt. Ten také slyšel jednoho vojáka mluvit česky a ve své výpovědi uvedl: „Mezi Němci byl patrně i jeden Polák, bývalý velitel polské policie v Buškiewiczi [Bożkiewicze], který se jmenoval nějak jako Paczkowski.“⁹³ Jan Činka vypověděl, že mezi Němci byli „bílí Rusové [bělogvardějci] a Poláci z kolonií Nerotůvka [Narutówka]. (...) Několik Němců mluvilo lámaně česky.“⁹⁴ Antonín Žrout však poznamenal: „Byli tam také Ukrajinci oblečení v černé uniformy *Schutzmannů*.“⁹⁵ S ohledem na tato svědectví je zajímavé, že jak zpráva ČGK, tak i závěrečná Svobodova zpráva mluví jen o Němcích a o žádných spoluvinících z jiných etnik se nezmiňují.⁹⁶

89 Stojí za povšimnutí, že Ludvík Svoboda (ovšem už jako ministr obrany) byl pověřen i vyšetřovací zprávou nechvalně známého masakru sudetských Němců v Ústí nad Labem v létě 1945. Registrují to i Svobodovy paměti (SVOBODA, Ludvík: *Cestami života*, sv. 1. Praha, Naše vojsko 1971; TÝŽ: *Cestami života*, sv. 2. Praha, Prospektrum 1992; společně vydání obou dílů: *Cestami života*. Říčany u Prahy, Orego 1996; TÝŽ: *Z Buzuluku do Prahy*. Praha, Mladá fronta 1963).

90 Viz pozn. 2. Text zprávy, jejíž plný název zněl „Zápis o vyvraždění obyvatelstva, spálení a vyloupení obce Český Malín hitlerovskými zločinci“, později převzaly i další české publikace. Není bez zajímavosti, že jsem se o tato svědectví zajímal jako dosud jediný badatel.

91 *Nezapomeneme, pomstíme!*, s. 20–25, záznam výpovědi Josefa Martinovského. Srv. svědectví uložená v GARF, f. R-7021, o. 71, d., 1, zpráva bez názvu podepsaná majorem Tichonovem z 28.2.1944, l. 105–143.

92 MARTINOVSKÝ, J. A.: *Kronika Českého Malína*, s. 58 n. (viz pozn. 52).

93 *Nezapomeneme, pomstíme!*, s. 17, záznam výpovědi Václava Kinšta.

94 *Tamtéž*, s. 14, záznam výpovědi Jana Činky.

95 *Tamtéž*, s. 24–26, záznam výpovědi Antonína Žrouta.

96 Dalšími svědectvími se zabývám dále v textu. Považuji však za důležité tyto výpovědi uvést zvláště a věnovat jim speciální pozornost. Jsou to totiž jedny z prvních výpovědí Čechů, kteří masakr přežili, a pravděpodobně také nejspolehlivější svědectví očitých svědků, jež máme k dispozici.

Účast místních spolupachatelů mezi Němci by neměla být velkým překvapením. Na začátku roku 1943 v Říšském komisariátu Ukrajina sloužilo asi dvacet tisíc mužů v přibližně šedesáti místních mobilních policejních jednotkách, 14 163 muži u místní obecní či městské policie a 54 794 muži u místní venkovské policie.⁹⁷ Abychom si lépe uvědomili tyto počty ve vztahu k Němcům sloužícím zde u policie, můžeme si posloužit následujícími údaji: podle odhadu z roku 1942 působilo ve městech 8700 místních policistů oproti 2800 Němcům (poměr 3:1) a na venkově to bylo 42 600 místních policistů oproti 3700 Němcům (poměr 11:1).⁹⁸ Celkový poměr místních policistů k německým byl v roce 1942 přibližně pět ku jedné.⁹⁹ Do začátku roku 1943 se tento poměr pravděpodobně zvýšil na deset ku jedné.¹⁰⁰ Jak vyplývá z těchto čísel, bojovou skupinu, která zničila Malín, mohli jen těžko tvořit pouze říšští nebo místní Němci. Je pravděpodobné, že se masakru pod německým velením zúčastnili i místní četníci nebo příslušníci pomocné policie. A samozřejmě je také možné, že v těchto jednotkách byli začleněni jak Poláci, tak i Ukrajinci, což je aspekt přehlížený v sovětském, ukrajinském, polském i českém popisu události.¹⁰¹ V těchto jednotkách mohli navíc působit i příslušníci dalších národnostních skupin.¹⁰² Například jeden obyvatel ukrajinského města Kremenec

97 Dieter Pohl uvádí 19 tisíc mužů v mobilních oddílech. Jejich celkový počet mohl však dosahovat až dvaceti tisíc, když vezmeme v úvahu, že existovalo šedesát oddílů, každý přibližně o síle 360 mužů. Tato čísla vycházejí z výzkumu Raye Brandona, kterému tímto děkuji za sdílení informací. (Viz POHL, D.: *The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine*, s. 55 – viz pozn. 36; TÝŽ: *Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden*, s. 255 – viz pozn. 36; NEUFELDT, H.-J. – HUCK, J. – TESSIN, G.: *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945*, sv. 2, s. 64–67 a 104–106 – viz pozn. 36.)

98 Viz TESSIN, Georg: *Die Stäbe und Truppeneinheiten der Ordnungspolizei*. In: NEUFELDT, H.-J. – HUCK, J. – TESSIN, G. (ed.): *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945*, sv. 2, s. 65. Pro uvedené poměry viz BERKHOFF, K.: *Harvest of Despair*, s. 42 (viz pozn. 66).

99 Viz DEAN, Martin: *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944*. New York, St. Martin's Press 2000, s. 60.

100 Viz SPECTOR, S.: *Holocaust of Volhynian Jews*, s. 175 (viz pozn. 34). Spector uvádí poměr 11 870 místních policistů na 1407 Němců, není však jasné, na co přesně z Tessinovy práce odkazuje.

101 Válečné informace (*Vijskovi informaciji*), tedy zprávy ukrajinského podzemního hnutí, z 20. a 26. prosince 1943, jakož i ze začátku roku 1944, jasně dokazují, že polská policie a ukrajinská pomocná policie (*Schutzmänner*) pod velením Němců na západní Ukrajině tehdy stále spolupracovaly (CDAVO, f. 3833, o. 1, sp. 3a, l. 55–60 a 70; zprávy jsou citovány v práci Volodymyra Serhijčuka *Poljaky na Volyni u roky Druhoji svitovoji vijny*, s. 339–342, 346–348 a 354–358 – viz pozn. 78).

102 Židovský chlapec Michael Greenstein (Grinstein), který se skrýval v domě volyňského baptisty Petra Pavlovského, uvedl, že viděl oddíl, který zničil Malín, na cestě zpět z akce. Když se díval ven skulinou ve dveřích stodoly, všiml si, že pod německým velením byli „Horvatim“, což se z hebrejštiny překládá jako „Chorvati“. Greenstein si buď opravdu myslel, že se jednalo o Chorvaty, nebo prostě používal toto označení jako jakousi místní přezdívku pro jiné národnosti či etnické skupiny, jejichž jazykům nerozuměl. Je nepravděpodobné, že by v této skupině byli skutečně Chorvati, jeho výpověď však svědčí o tom, že součástí jednotky byly i skupiny osob dalších, možná různých národností. Je to sice lákavá

takto popsal mnohonárodnostní jednotku, která se v jeho městě v roce 1943 objevila: „...jednotky SD, polní četnictvo, část divize Totenkopf, Ukrajinci, Poláci, litevští *Schutzmänner* a jednotky nechvalně známé Ruské osvobozené armády (ROA).“¹⁰³ To příliš neodpovídá zřetelnému rozdělení pachatelů podle etnického klíče, které je popsáno dále v textu.

Ohledně totožnosti velcí německé jednotky existuje jen málo vodítek. Josef Martinovský uvedl, že na německých vozidlech, která se objevila v Malíně, viděl znak skákajícího jelena.¹⁰⁴ On i další svědci popsali, že viděli na helmách řady vojáků symbol lebky. Z těchto stop lze usuzovat, že se akce nejspíše účastnily jednotky SS. Podle Josefa Martinovského pocházely jednotky z Olyky a Lucku, není však možné to potvrdit.¹⁰⁵ Byl si také jist, že do koordinace represálií byl zapojen i zemědělský správce v ostrožeckém okrese Friedrich Vogel, pravděpodobně společně s oblastním komisařem Lucku Heinrichem Lindnerem a s oblastním komisařem Dubna Walterem Brocksem.¹⁰⁶

Jiným způsobem, jak zjistit identitu zúčastněných jednotek, je sledovat podobné represe, které se udály krátce před krveprolitím v Malíně či krátce po něm. Německé jednotky napadly 11. července 1943 i trojici ukrajinských vesnic, Velkou a Malou Horodnici, Vorsyň a Jaloviči (a možná i další dvě nebo tři vesnice), které se nacházely ve vzdálenosti patnáct až osmnáct kilometrů od Malína.¹⁰⁷ I když Josef

stopa ohledně identity pachatelů, Greenstein je však již po smrti, takže k tomu nelze zjistit žádné další informace. Autor děkuje Zvimu Gitelmanovi za jeho lingvistický náhled na tuto otázku. (Viz YVA, O.3/1819, záznam výpovědi Michaela Greensteina (Grinsteina) z dubna 1961. Greensteinovo svědectví cituje Shmuel Spector v knize *Holocaust of the Volhynian Jews*, s. 253.)

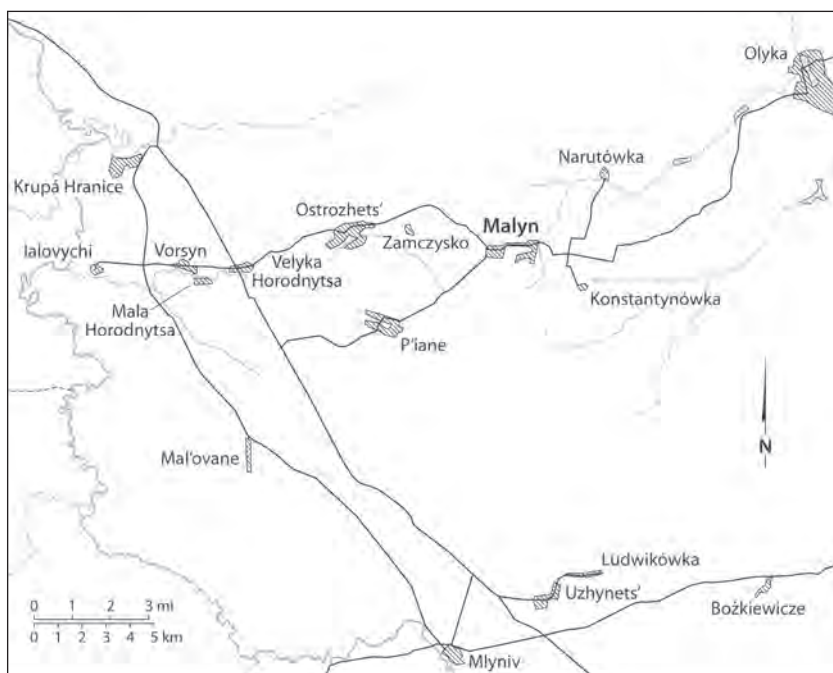
103 GARF, f. R-7021, o. 75, d. 493, l. 131, zápis z deníku Romana Kravčenka.

104 Toto označení odpovídá symbolům, jež užívaly některé německé jednotky, jako například 46. pěší divize. Není však důvod se domnívat, že v dané době byla tato divize na Volyni. (*Tamtéž*, o. 71, d. 1, zpráva bez názvu podepsaná majorem Tichonovem z 28.2.1944, l. 114.) Svědectví, že někteří Němci mluvili na malínské obyvatele lámanou češtinou, lze vysvětlit tím, že v této konkrétní bojové jednotce bylo i několik místních Němců, či dokonce sudetských Němců, u kterých se dá určitá znalost češtiny předpokládat.

105 Existuje sice malá možnost, že přítomnou jednotku se symbolem lebky mohli tvořit vojáci z velitelství Zbraní SS Rusko-jih a Ukrajina (*Befehlshaber der Waffen-SS Russland-Süd und Ukraine*), je to však nepravděpodobné.

106 GARF, f. R-7021, o. 71, d. 1, zpráva bez názvu podepsaná majorem Tichonovem z 28.2.1944, l. 114, záznam výpovědi Josefa Martinovského; *Nezapomeneme, pomstíme!*, s. 24 n., záznam výpovědi Josefa Martinovského; HOFMAN, J. – VACULÍK, J. – ŠIRC, V.: *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji*, s. 237–239 (viz pozn. 27). Vzhledem k precedentům z jiných okupovaných zón je jisté možné, že Vogel určitou roli v organizaci represe či při jejím vykonání měl. Bernhard Chiari například poukázal na roli zemědělských správců v násilí spáchaném při okupaci Běloruska (CHIARI, Bernhard: *Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrussland 1941–1944*. Düsseldorf, Droste 1998, s. 55).

107 Vesnice Horodnice a Jaloviči (Horodnycja a Jalovyči) existují dodnes, i když Malá Horodnice byla začleněna pod Velkou Horodnici. Obě vsi leží v rajonu Mlyniv. Vorsyň (v polštině Woruń) patrně již neexistuje. Stejně jako u malínské represálie si ovšem informace o povaze těchto masakrů a identity pachatelů v historických záznamech odporují. (Viz GARF, f. R-7021, o. 71, d. 1, l. 92–100 a 114; *tamtéž*, d. 62, l. 9; CDAVO, f. 3833, o. 1, sp. 124, l. 14

Mapa Malína s okolními vesnicemi (© Jared McBride)

Martinovský tvrdil, že pachatelé z Malína byli zapojeni i do útoků na Horodnici, a ačkoli zpráva sovětské vyšetřovací komise obsahuje zmínku o Polácích z Lucku, že se zúčastnili rabování Horodnice, neexistuje žádná další informace, která by toto tvrzení potvrdila. Ani tento způsob zjišťování příslušnosti německých útočníků v Malíně tedy nevede k cíli.

Přehled o vývoji událostí znesnadňuje i skutečnost, že Němci ve stejném týdnu napadli i další vesnici jménem Ludwikówka,¹⁰⁸ ležící přibližně dvaatřicet kilometrů od Malína.¹⁰⁹ Jediná informace o příslušnosti zúčastněné ozbrojené jednotky pochází od polských autorů (z komunity *Kresy*), kteří tvrdí, že pachatelé byli Němci, ukra-

a 18; CYMBALJUK, Jevhen: *Mlynivščyna na meži tysjacholiť: Fragmenty litopysu vid davny-ny do sjohodennja*. Luck, Volynska oblasna drukarňa 2001, s. 200 n.; KORNJIČUK, Nadija: *Volyň u dobu lycholiť*. Luck, Volynska oblasna drukarňa 2010, s. 164 a 167.)

108 Polská vesnice Ludwikówka, která se nacházela v rajonu Mlyniv, již neexistuje a na současných mapách ji nelze najít. Název vesnice je uveden v polštině. Pro více informací o této polské vesnici viz online <http://wolyn.freehost.pl/>.

109 Zpravodajská zpráva sovětských partyzánů, která mylně spojuje malínskou represálii s leteckým útokem, zmiňuje útok na Užinec. Vzhledem k tomu, že Užinec napaden nebyl a sousedil s Ludwikówkou, lze předpokládat, že se zpráva zmiňovala právě o Ludwikówce. (CDAVO, f. 1, o. 22, sp. 41, l. 81–88. Dokument přetiskl Volodymyr Serhijčuk v publikaci *Raďanski partyzany proty OUN-UPA*. Kyjiv, Ukrajinška vydavnyča spilka 2000, s 93.)

jinská policie a vlasovci. Volyňský Polák, jeden z těchto svědků, uvedl, že jednotky, které zničily vesnici Ludwikówka, byly zodpovědné i za zkázu Malína. Toto tvrzení však dnes již nelze podložit žádnými konkrétními důkazy.¹¹⁰ Pokud by se opravdu jednalo o stejnou německou jednotku, která ve spojení s místními spolupachatelii zničila Ludwikówku, značně by se tím výklad zkomplikoval. Tato jednotka by se účastnila vraždění nevinných Čechů, Ukrajinců i Poláků, což by podrývalo tvrzení ukrajinských nacionálních autorů, kteří vyzdvihují spolupachatelství polských policistů a ukrajinskou etnicitu malínských obětí.

Vzhledem k tomu, že nemáme k dispozici německý dokument, který likvidaci Malína nařídil, ani se nemůžeme opřít o výsledky důkladného poválečného vyšetřování, nezbyvá než konstatovat, že dnes již nelze s jistotou určit, která německá jednotka byla do útoku zapojena a které místní skupiny se na něm podílely.¹¹¹ Jakékoli závěry v tomto ohledu by byly jen domněnkou. Vzhledem na důkazy vycházející z prvních výpovědí českých očitých svědků, které se celkově zdají být nejméně politicky zatížené, je možné, a nejspíš i pravděpodobné, že v určitém typu bojové skupiny (*Kampfgruppe*) vedené příslušníky Bezpečnostní

110 SIEMASZKO, W. – SIEMASZKO, E.: *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945*, sv. 1, s. 78 n. (viz pozn. 20). Pro další zmínky viz PIOTROWSKI, Tadeusz: *Genocide and Rescue in Wołyń*. Jefferson (North Carolina), McFarland & Comp., Inc., 2000, s. 191. Stejně jako je Malín důležitý pro volyňské Čechy, příslušníci polské komunity *Kresy* věnují značnou pozornost vesnicím Ludwikówka a Užinec. V Užinci nedávno polská delegace odhalila památník. (Viz LAUDAŃSKI, Roman: Rodziny ofiar z Ludwikówki pojechały na Wołyń w 66 rocznicę rzezi (zobacz zdjęcia). In: *Gazeta Pomorska* [online]. 17-07-2009 [cit. 2017-06-05]. Dostupné z: <http://www.pomorska.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20090717/REPORTAZ/637555332/>.) O zničení vesnice Ludwikówka mluví i jeden z českých autorů, ale ani on nespojuje tuto událost s malínským masakrem (ŠIRC, V. – FOJTÍK, J.: *Minulost zavátá časem*, s. 47 – viz pozn. 82). Viz také svědectví obyvatele Ludwikówki, který tvrdil, že tato vesnice byla zničena „ukrajinskou policií a Němci“ (DEBSKI, Jerzy – POPEK, Leon: *Okrutna Przestroga*. Lublin, Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej 1997, s. 27).

111 Autor by rád poděkoval Rayovi Brandonovi, Dieteru Pohlvi, Martinu Deanovi, Stevu Tyasovi, Eriku Steinhartovi, Waitmanu Beornovi a Wendy Lowerové za jejich odbornou pomoc a rady ohledně německých archivů a pátrání po takovémto dokumentu. Stojí též za povšimnutí, že ve východoněmeckých a západoněmeckých archivech nejsou žádné záznamy o soudních procesech s Němci z vojenské či civilní správy, kteří byli s tímto zločinem spojováni. Pro informace o Friedrichu Vogelovi jsem prošel i archivy Bezpečnostní služby Ukrajiny (SBU) a Archiv bezpečnostních složek České republiky. Nezvratné důkazy (*smoking gun*) ve formě dokumentů pro tyto typy represí někdy skutečně existují. Platí to například u další zničené vesnice Kortelisy. Německý příkaz z 22. září 1942 zřetelně dokazuje, že na zničení Kortelis i na útocích na další vesnice se tehdy podílela policejní rota Norimberk. (Pro kopii německého dokumentu viz ZASTAVENKO, G. F. – ILLERECKAJA, T. A. ad. (ed.): *Prestupnyje celi – prestupnyje sredstva: Dokumenty ob okkupacionnoj politike fašistskoj Germanii na territorii SSSR (1941–1944 gg.)*. Moskva, Politizdat 1968, s. 120–122. K účasti místní policie viz McBRIDE, J.: *A Sea of Blood and Tears*, s. 234. Více o Kortelisech viz TOBIAS, Jim G. – SCHLICHTING, Nicola: „Ihr Gewissen war rein: Sie haben es nie benutzt“: *Die Verbrechen der Polizeikompanie Nürnberg*. Nürnberg, Antogo 2005; JAVORIVSKYJ, Volodymyr O.: *Vični Kortelisy: Povist*. Kyjiv, Molod' 1981.)

policie (*Sicherheitspolizei* – SiPo) a Bezpečnostní služby z velitelství v Rovně byli zařazeni Poláci i Ukrajinci.¹¹² Z dostupných důkazů však není možné zjistit, zda polská policie pocházela z malých polských vesnic v okolí Malína, Lucku či Olyky.¹¹³ Podobně bez znalosti jmen a životních příběhů nelze určit, zda ukrajinská policie byla místní, nebo pocházela z jiné oblasti. Co je však podstatnější – i pokud se Poláci a Ukrajinci masakru účastnili, tvrzení, že příslušníci místních etnik nějakým způsobem represí „vedli“ nebo byli za její spuštění nějakým způsobem zodpovědní, svědčí o naprostém neporozumění dynamice okupace. Tímto bodem se budu zabývat hlouběji v samotném závěru práce.

Lze také jen obtížně činit jakékoli závěry o příčině masakru. Z výpovědí malínských Čechů je sice známo, že se sovětsí partyzáni vedení Sidorem Kovpakem opravdu na konci června 1943 zastavili v Malíně pro jídlo a zásoby a že „kulturní“ Češi k nim byli vstřícní.¹¹⁴ Je však otázkou k diskusi, nakolik Češi partyzány otevřeně podporovali. Je možné, že se Němci o přítomnosti partyzánů dozvěděli a tuto informaci využili jako záminku k represí. Je však také docela dobře možné, že ji plánovali již dlouho předtím, než Kovpakovi partyzáni do Malína dorazili. V současnosti však nejsou známy žádné důkazy, které by potvrzovaly, že se vesnice stala terčem útoku kvůli podpoře ukrajinských nacionalistů.¹¹⁵

Sovětský Malín: družba národů, družba obětí

Sovětsí představitelé na Ukrajině nenabídli v prvních letech po válce definitivní narativ zničení Malína. S výjimkou krátké místní zprávy se Mimořádná státní komise pro dokumentaci a vyšetřování zaměřila výhradně na německé pachatele. V původní korespondenci komunistických orgánů Rovenské oblasti z roku 1944 se

112 Češi ve svých prvních výpovědích neměli motivaci lhát, stejně jako Sověti neměli důvody falšovat prakticky neznámou publikaci v době, kdy se otázka místních spoluvíníků (v nenacionalistické variantě) v tisku téměř nevyskytovala. Potvrzuje to i svědectví Josefa Martinovského, který opakovaně mluvil o účasti Poláků i Ukrajinců na masakru. Je zde také malá možnost, že byl k akci využit i německý policejní prapor.

113 Indicie o účasti policie z Olyky to naznačují, ale opět si nemůžeme být jisti. Je také možné, že se některé z těchto policejních složek či jednotliví policisté na místě objevili až po represí, aby vesnici vyrabovali.

114 *CDAHO*, f. 63, o. 1, sp. 85, l. 33, deník sovětského komisaře v Kovpakově partyzánském oddílu Semjona Rudněva. O stejném setkání s českými obyvateli v Malíně se zmiňuje také partyzán V. O. Vojcechovyč v publikaci *Sto dniv zvytjaj: Partyzanski zšytky* (Kyjiv, Raďanskyj pysmennyk 1970, s. 42–44). Poválečné rozhovory s českými obyvateli vesnice o jejich setkání se sovětskými partyzány se objevují v článku V. Komarovského „Vičnyj vohoň Malyna“. In: *Červonyj prapor* (Rivne), 5.7.1983. Setkání potvrzuje i zpráva polského podzemního hnutí „Sprawozdanie sytuacyjne NR 11/43 ze środkowych i wschodnich województw Polski za lipiec i sierpień 1943 r.“ z 2. prosince 1943, otištěná v publikaci *Sprawozdania krajowe* (London, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych [Rządu Republiki Polskiej] 1943).

115 Tento názor zastává Leonid Mostovyč i řada dalších nacionalisticky smýšlejících ukrajinských historiků či publicistů (MOSTOVYČ, L.: *Stežkamy doli*, s. 7 – viz pozn. 59).

objevují náznaky, že Malín byl zničen, protože se v místní nemocnici léčil partyzán.¹¹⁶ Zdroj této informace je nejasný. Po roce 1944 však byla pravděpodobně zamlčena ve snaze vyhnout se obvinění partyzánů, že byli příčinou masakru.

V roce 1946 začali sovětští a českoslovenští oficiální představitelé organizovat akce k uctění památky obětí události v Malíně. V Žatci se při příležitosti odhalení malínského památníku konala pietní ceremonie, které se zúčastnil i ministr národní obrany generál Ludvík Svoboda. Ke čtvrtému výročí tragédie 13. července 1947 československé úřady přejmenovaly malé město Frankštát v okrese Šumperk na Nový Malín.¹¹⁷ Do něj přesídlila více než stovka volyňských Čechů, včetně některých bývalých obyvatel dřívějšího Malína. (Do května 1947 se do Československa přestěhovalo přibližně třiatřicet tisíc volyňských Čechů.) Dobové fotografie ukazují průvody v Novém Malíně, v nichž bok po boku pochodují váleční veteráni a volyňští Češi a třímají obrovské transparenty zobrazující Malín v troskách.¹¹⁸

Do začátku padesátých let se sovětský narativ historie Malína proměnil z blíže nespécifikovaného zločinu „německého fašismu“ v obraz spojující německý fašismus s „ukrajinským buržoazním nacionalismem“. Na jaře 1959 bylo v Malíně a sousedních vesnicích objeveno dvanáct masových hrobů, obsahujících údajně ostatky více než dvou set obětí teroru Ukrajinské povstalecké armády. Stejně jako řada dalších obcí na Volyni se Malín sice na jaře a v létě 1943 stal terčem několika menších útoků ukrajinských nacionalistů, neexistuje však žádný důkaz, že by UPA zabila dvě stovky malínských obyvatel. Někteří dřívější obyvatelé se sice do Malína po válce vrátili, po masakru v červenci 1943 však ve vesnici nezbyval nikdo, koho by bylo možné ještě zabít. Tyto drobné historické detaily však pochopitelně těžko mohly zvíkat vedení sovětské Ukrajiny, které především usilovalo o očernění ukrajinského národního hnutí.

Představitelé města Rovno a Rovenské oblasti nechali nalezená těla (pravděpodobně těla obětí masakru v Malíně) exhumovat a uspořádali velkolepý pohřeb, kterého se zúčastnilo na pětadvacet tisíc lidí z celého kraje. Při obřadu prohlásil tajemník ostrožecké okresní organizace komunistické strany K. P. Novakovec: „Nikdy nezapomeneme ani neodpustíme ukrajinským buržoazním nacionalistům [spáchané]

116 CDAHO, f. 1, o. 46, sp. 306, l. 36; *tamtéž*, o. 70, sp. 90, l. 16.

117 Viz VALÁŠKOVÁ, Naďa – UHEREK, Zdeněk – BROUČEK, Stanislav: *Aliens or One's Own People: Czech Immigrants from the Ukraine in the Czech Republic*. Prague, Institute of Ethnology of the Academy of Sciences of the Czech Republic 1997; NOSKOVÁ, Jana: *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury*. Brno, Masarykova univerzita 2006 (disertační práce); DUFEK, Vladimír: *Návrat volyňských Čechů do vlasti in archivních materiálech: Aktuální publikace k padesátému výročí reemigrace*. Praha, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel 1997.

118 Fotografie památníků v Žatci a Novém Malíně jsou reprodukovány v druhém vydání knihy Josefa Martinovského *Kronika Českého Malína* z roku 1983. Kopie publikace je k dispozici v Rovenském vlastivědném muzeu (*Rivnenskyj krajeznavyj muzej*), S-1, P-3, Ia-1, papka (složka) 6.

hrůzy,“ a dodal: „Budeme posilovat nerozborné bratrství sovětské Ukrajiny i nerozborné bratrství mezi ruskými, ukrajinskými a dalšími národy SSSR.“¹¹⁹

V sedmdesátých a osmdesátých letech zůstával Malín nadále symbolem společného utrpení Čechů, Ukrajinců a Rusů. Mezi Ukrajinou a Československem cestovaly různé delegace, aby připomínaly výročí masakru. Na jedné takové upomínkové akci v Malíně v roce 1979 předala československá delegace městu dary občanů Lidic a Nového Malína. Článek s názvem „Věčný plamen paměti“, který byl otištěn v rovenských regionálních novinách *Červonij prapor* (Rudý prapor), popisoval, jak se „poblíž hrobů našich bratrů – obětí fašismu a ukrajinského buržoazního nacionalismu – konalo setkání mezi sovětským a československým lidem“.¹²⁰ Na tomto příkladu lze zřetelně demonstrovat, jak Malín sloužil coby symbol přátelství „bratrských“ národů (*družba narodov*), které společně trpěly násilím ukrajinských nacionalistů a německých fašistů.¹²¹ Způsob, jakým se v zemích východního bloku využívalo obětí, téměř svádí k přejmenování „družby národů“ na „družbu obětí“ (*družba žertv*).

Sovětský narativ Malína pronikl dokonce i do anglicky psaných propagandistických pamfletů určených angloamerickému publiku. V polemické publikaci *Jidášovo plemeno* autor Jurij Melničuk vzpomínal, jak „stál u otevřeného masového hrobu“ či „studní naplněných těly krajanů, kteří se stali oběťmi teroru Organizace ukrajinských nacionalistů... Jen ve vesnici Malín tito řezníci upálili na 900 Ukrajinců

Památník v Novém Malíně na Šumpersku, odhalený v roce 1973 při příležitosti třicátého výročí masakru (osobní archiv Dariny Martinovské)

119 Vične prokljattá katam i vbyvcjam ukrajinskym buržuaznym nacionalistam. In: *Radanska trybuna* (Rivne), 5.6.1959; publikováno také In: *Peremožec* (Mlyniv), 3.6.1959.

120 MATVIJČUK, L.: Vičnyj vohoň pamjati: U seli Malyni Mlynivskoho rajonu vidbulasja tradycijna zustrič z čechoslovackymy pobratymamy. In: *Červonij prapor* (Rivne), 26.5.1979. K těmto setkáním viz článek publikovaný při příležitosti čtyřicátého výročí masakru: KOMAROVSKYJ, V.: Vičnyj vohoň Malyna. In: *Tamtěž* (5.–6.6.1983); přetištěno v publikaci: HORLACH, L. – ZBANACKYJ, J. ad. (ed.): *Dzvony pamjati*, s. 197–204.

121 Stojí za povšimnutí, že oficiální sovětské publikace o druhé světové válce ze 70. a 80. let se v případě Malína nezmiňují o jiných pachatelích než o Němcích (TROŇKO, P. T. a kol.: *Rovenska oblast*, s. 424 – viz pozn. 46; FEDOROV, O. F. – MAŇAK, V. A. (ed.): *Vinok bezsmerťta*, s. 398–404 – viz pozn. 62).

a Čechů, 223 venkovany uvrhli do studní, kde umírali pomalou smrtí, a dalších devět nevinných lidí upálili zaživa.¹²²

Zjevné improvizace nebyly však jen dílem autorů pamfletů. V edici dokumentů s ironickým názvem *Dějiny nás učí* byl přetištěn dopis biskupa Platona z Rovna, jehož cílem bylo seznámit západní publikum se zločiny ukrajinských nacionalistů v Malíně. Západní čtenář se však už nedozvěděl, že editoři vynechali z biskupova dopisu ty pasáže, ve kterých z masakru obviňoval „nekřesťanské“ (*ne chrystijan*) Uzbeky a Poláky, a nikoli ukrajinské nacionalisty.¹²³

Ukrajinský Malín: malínská tragédie je ukrajinskou tragédií

Pro mnohé ukrajinské historiky, novináře a historické aktéry je směrodatná taková verze událostí v Malíně, podle níž se na masakru podílel polský policejní oddíl pod německým vedením. Občas se zmiňují i o jiných národnostních skupinách, například Uzbekích nebo místních Němcích, za hlavní viníky jsou ale vždy označeni Poláci. Jak bude patrné z dalšího výkladu, ukrajinští nacionalisticky orientovaní autoři čerpají – na rozdíl od polských a českých diskusí – většinou jen z ukrajinských zdrojů. Stejně jako u polské verze událostí je i v té ukrajinské malínský případ zasazen do kontextu občanské války na Volyni. Etnický nepřítel je však za viníka masakru označován vždy jen na základě nedostatečných či nespolehlivých důkazů.

Než se zaměříme na současné účastníky debaty, je namístě nejprve se vrátit k vyprávění historických aktérů války. Ačkoli mnozí dnešní ukrajinští autoři si příběh Malína přivlastňují, prameny z doby války většinou jasný popis událostí nenabízejí, zejména pokud jde o pachatele. První ukrajinské zmínky o masakru v Malíně se objevují v dokumentech Ukrajinské povstalecké armády. Tři situační zprávy (jednalo se o interní korespondenci mezi jednotkami) z léta a podzimu 1943 z okolí Lucku se o Polácích ani o jiných spolupachatelích nezmiňují.¹²⁴ Jedna ze zpráv překvapivě viní z „vyprovokování“ Němců k útoku na vesnici „židovského doktora“, kterému se údajně posléze podařilo uprchnout do Olyky.¹²⁵ Ve skutečnosti byl lékař Otto Gross, který přišel do Malína před válkou z Prahy, spolu se svou ženou a dětmi během masakru zaživa upálen, a tak lze jen těžko pochopit, proč by měl chtít

122 MELNIČUK, Yuri: *Judas's Breed: Pamphlets*. Kyjiv, Dnipro Publishers 1974, s. 7.

123 KONDUFOR, Ju. Ju. ad. (ed.): *History Teaches a Lesson: Captured War Documents Expose the Atrocities of the German-Fascist Invaders and Their Henchmen in Ukraine's Temporarily Occupied Territory during the Great Patriotic War (1941–1945)*. Kyjiv, Politvidav Ukraini Publishers 1986, s. 229. Edice vyšla zároveň ukrajinsky. Sr. CDAVO, f. 3833, o. 1, sp. 90, l. 13.

124 CDAVO, f. 3833, o. 1, sp. 125, l. 4; *tamtéž*, sp. 124, l. 14 a 18; [SOCHAŇ, Pavlo S. ad. (ed.)]: *Litopys UPA. Nova serija, sv. 2: Volyni i Polissja: UPA ta zapillja, 1943–1944. Dokumenty i materialy*. Kyjiv – Toronto, Nacionalna akademija nauk Ukrainy, Instytut ukrajinskoji archeografiji ta džereloznavstva im. M. S. Hruševskoho – Litopys UPA 1999, s. 357.

125 CDAVO, f. 3833, o. 1, sp. 124, l. 14, Suspilno polityčni informacij za ostannij misjac, 23.6.1943.

útok vyprovokovat.¹²⁶ Jedna ze zpráv také spojuje malínské události s masakrem v polské vesnici Ljachiv v jiné oblasti, což je zřejmě důsledkem záměny vesnice Novomalyn za Malín.¹²⁷

Ukrajinská povstalecká armáda však zjevně v Malíně spatřovala určitý propagandistický potenciál a rychle hledala způsob, jak masakr využít pro vlastní politické potřeby. V září 1943 připravila leták určený Čechům, v němž se psalo: „Nedávno Němci spolu s Poláky mučili a vraždili Čechy v Malíně v oblasti Dubna, oběti byly hrůzně upáleny zaživa v troskách vesnice.“¹²⁸ Začátkem roku 1945 již letáky tvrdily, že polští „imperialisté“ a Němci v Malíně zabili osm set padesát Ukrajinců (o Čechách se vůbec nezmiňovaly).¹²⁹ Na základě těchto zpráv, novinových článků i letáků přisuzuje i řada současných ukrajinských autorů vinu Polákům. Nezapovídají se přitom značnými rozpory v těchto sděleních, neověřují spolehlivost zdrojů a nezatěžují se ani jejich porovnáváním s dalšími prameny.¹³⁰ Současní ukrajínští autoři tak

126 Viz záznam rozhovoru autora s Josefem Řepíkem a Darinou Martinovskou 26.7.2010 v Praze (v osobním archivu autora).

127 Vesnice Novomalyn sousedila s obcí Ljachiv (Lachów v polštině). Viz [SOCHAŇ, P. S. ad. (ed.): *Volyn' i Polissja: UPA ta zapillja, 1943–1944*, s. 357.

128 *Deržavnyj archiv Služby Bezpeky Ukrainy* (Státní archiv Bezpečnostní služby Ukrajiny), Kyjev (dále *DASBU*), f. 13 (Kolekceja drukovanych vydaň KHB URSR), sp. 376, tom (svazek) 64, l. 24, Čechy, září 1943. Podobné obvinění se objevilo i v článku v novinách *UPA Vilna Ukrajina* v září 1943 (viz ŠTENDERA, Jevhen – POTIČNYJ, Petro (ed.): *Litopys Ukrajinskoji Povstanskoji Armiji*, sv. 2: *Volyn' i Polissja. Nimecka okupacija*, sv. 2. Toronto, Litopys UPA 1977, s. 136 n. a 162; přetištěno také v publikaci: HUNČAK, Taras – POTIČNYJ, Petro (ed.): *Litopys Ukrajinskoji Povstanskoji Armiji*, sv. 6: *UPA v svitli nimeckych dokumentiv*, sv. 1: *1941 – červeň 1944*. Toronto, Litopys UPA 1983, s. 175; pozměněná verze vyšla v publikaci V. Kosyka *Ukrajina i Nimeččyna u Druhij svitovij vijni*, s. 379 – viz pozn. 37).

129 The Struggle of the Ukrainian People against the Occupation Forces. In: HUNČAK, Taras – POTIČNYJ, Petro (ed.): *Litopys Ukrajinskoji Povstanskoji Armiji*, sv. 7: *UPA v svitli nimeckych dokumentiv*, sv. 2, s. 181 a 237.

130 Na jednu z těchto zpráv nedávno odkazoval i ukrajinský historik a aktivista Volodymyr Vjatrovyč, aby poukázal na účast Poláků (viz VJATROVYČ, Volodymyr: *Druha polsko-ukrajinska vijna, 1942–1947*. Kyjiv, Kyjevo-Mohyljanska akademija 2011). Přitom se účastnil konference, na které jsem prezentoval jednu z předešlých podob tohoto článku, v níž vysvětluji, že o malínské represii existuje mnoho různých verzí. Jednalo se o mou přednášku „Through an Ethnic Lens, Darkly: The Massacre at Malyn, July 1943“ na mezinárodní konferenci „Druhá světová válka a (znovu)vytvoření historické paměti na současné Ukrajině“ (*World War II and the (Re)Creation of Historical Memory in Contemporary Ukraine*) v Kyjevě 23.–26. září 2009. Vzhledem k politickým aktivitám Vjatrovyče však není překvapivé, že prezentuje Poláky jako jediné pachatele. Vjatrovyč se dostal do povědomí veřejnosti, když byl tehdejším prezidentem Viktorem Juščenkem pověřen správou archivu Bezpečnostní služby Ukrajiny. Poté co ve funkci skončil, založil a vedl Centrum pro studium osvobozenického hnutí (*Centr doslidžej vyzvolnoho ruchu*) ve Lvově – organizaci, která se snaží očistit pověst OUN a UPA. Jeho snahou v obou funkcích bylo zprostit ukrajinské nacionalisty viny z účasti na holocaustu i etnickém násilí proti Polákům. V březnu 2014 byl prezidentem Petrem Porošenkem jmenován do funkce ředitele Ukrajinského ústavu národní paměti (*Ukrajinskyj Instytut Nacionalni Pamjati – UINP*). Je nepochybné, že tento krok k vypořádání s temnými stránkami ukrajinské minulosti nepřispěje. Vjatrovyč je autorem řady nerecenzovaných publikací, které byly tvrdě kritizovány mnoha zahraničními vědci.

kopírují způsoby, jimiž se Ukrajinská povstalecká armáda snažila malínská zvěrstva politizovat, a tyto zločiny tak opakovaně využívají dodnes.

Z válečné Volyně vzešly dvoje klíčové memoáry: autorem prvních je voják UPA Danylo Šumuk, druhé sepsal kněz pravoslavné církve Maxym Fedorčuk. Ačkoli se jejich popis událostí liší, oba se shodují v tom, že masakr zavinili Poláci. Šumuk dokonce tvrdí, že ve skutečnosti řídili Němce – to je však vysoce nepravděpodobné – a uvádí řadu dalších značně nepřesných detailů.¹³¹ Fedorčukův deník naopak přináší informace o občanské válce na Volyni, konkrétně o etnických čistkách jed-

Viz např. KURYLO, Taras – CHYMKA, Ivan [HIMKO, John-Paul]: Jak OUN stavylasja do jevrejiv? Rozdumy nad knyžkoju Volodymyra Vjatrovyča. In: *Ukrajina moderna*, roč. 13, č. 2 (2008), s. 252–265 (recenze knihy V. Vjatrovyče *Stavlenňa OUN do jevrejiv: Formuvanňa pozycji na tli katastrofy*. Lviv, Ukrajinskij vyzvolnyj ruch – Centr doslidžeň vyzvolnoho ruchu, Instytut ukrajinoznavstva im. I. Kryljakevyča Nacionalnoji akademiji nauk Ukrajiny); RUDLING, Per Anders: Warfare or War Criminality? In: *Ab Imperio* (Kazaň), roč. 13, č. 1 (2012), s. 356–381 (stejně jako v následujících dvou případech se jedná o recenzi knihy V. Vjatrovyče *Druha polsko-ukrajinska vjina, 1942–1947*. Kyjiv, Vydavnyčyj dim „Kyjevo-Mohyljanska akademija“); ZEMBA, Andrzej: Mifologizirovannaja vojna. In: *Tamtěž*, s. 403–421; MOTYKA, Grzegorz: Nėudačnaja kniga. In: *Tamtěž*, s. 387–402; dále viz ROSSOLINSKI-LIEBE, Grzegorz: Debating, obfuscating and disciplining the Holocaust: Post-Soviet historical discourses on the OUN-UPA and other nationalist movements. In: *East European Jewish Affairs*, roč. 43, č. 3 (2012), s. 199–241; BECHTEL, Delphine: Mensonges et légitimation dans la construction nationale en Ukraine (2005–2010). In: *Écrire l'histoire*, roč. 10, č. 3 (podzim 2012), s. 52 a 55 n.; PORTNOV, Andrej: Istorija dlja domašněgo upotreblennija. In: *Ab Imperio*, roč. 13, č. 3 (2012), s. 309–338. Pro další publikace ukrajinských autorů, kteří viní Poláky na základě jen omezených zdrojů, viz např. TKAČENKO, S. N.: *Povstančeskaja armija: Taktika borby*. Moskva – Minsk, AST – Charvest 2000, s. 287; TROFYMOVYČ, Volodymyr: Rol Nimeččyny i SRSR v ukrajinsko-polskomu konfliktu 1935–1945, Volyn 1943: Boroťba za zemlju. In: *The Independent Cultural Journal “JI”* (Lvov), č. 28 (2003), s. 118–146, zde s. 127; MAKARČUK, Stepan: Vtraty naselenna na Volyni v 1941–1947 rr., Volyn 1943: Boroťba za zemlju. In: *Tamtěž*, s. 188–207, zde s. 191 n.; RUCKYJ, Mykola: *Holhofa: Dokumentalna istorična rozpovid*. Rivne, Svitankova zorja 1996, s. 71 n.; DENYŠČUK, O.: *Zločyny polských šovinistiv na Volyni*, s. 113 n. (viz pozn. 78); KOMISARUK, Je.: *Malyn – neopaľma kupyma Volyni*, s. 40–53 (viz pozn. 46); KORNIJČUK, N.: *Volyni u dobu lycholit*, s. 152 (viz pozn. 107). Tkačenko, Trofymovyč a Makarčuk jsou historici, Ruckyj, Deniščuk, Komisaruková a Kornijčuková jsou místní volynští aktivisté či autoři, kteří se specializují na regionální vlastivědu (*krajeznavstvo*) nebo místní příběhy. Jevhenija Komisaruková v 70. letech navštěvovala v Malíně základní školu a citovaná kniha je jednou ze dvou prací v ukrajinštině, které se zabývají Malínem, a zároveň nejnovější publikací věnovanou čistě jen Malínu. Tyto „vlastivědné“ studie jsou obvykle omezené, pokud jde o rozsah a kritické zhodnocení použitých zdrojů, přinášejí však často spoustu faktografických podrobností a biografických informací o místních účastnících událostí. Lze je s obezřetností využít pro akademické studie orientované na mikrohistorii.

- 131 ŠUMUK, Danylo: *Life Sentence: Memoirs of a Ukrainian Political Prisoner*. Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta 1984, s. 73 n. Stojí za zmínku, že Šumukovy paměti přijali s rozpaky i mnozí nacionalisticky smýšlející ukrajinští historici, protože se v líčení válečných událostí nedržel linie OUN(b). (Blíže viz ŠANKOVSKYJ, Lev: Spohady D. Šumuka u svitli faktiv. In: *Vyzvolnyj šljach*, roč. 28, č. 1–4 (1975). Exilový měsíčník OUN *Vyzvolnyj šljach* (Svobodná cesta) vydává od roku 1948 v Londýně Ukrajinská informační služba (*Ukrajinska informacijna služba*).

notek Ukrajinské povstalecké armády namířených proti Polákům. Ze všech ukrajinských líčení represe v Malíně je však Fedorčuk pravděpodobně nejméně kreativní.¹³² Šumuk i Fedorčuk přitom čerpali z informací z doslechu a jeden ani druhý nenabídli přesvědčivé důkazy o tom, které jednotky se masakru účastnily.

Posledním pramenem z válečného období k malínským událostem je často citovaný „Platonův dopis“. Tento dosud nepublikovaný list napsal 20. července 1943, tedy krátce po krveprolití, biskup Platon z diecéze Křemenec-Rovno metropolitovi ukrajinské pravoslavné církve v Lucku.¹³³ Obvinil v něm z účasti na odvetě „státní policii“ (což je dvojznačná formulace), „nekřesťanské“ Uzbeky a „cizince“ (*ino-rodci*) Poláky. Není přitom jasné, na čem se biskupova obvinění zakládají (kromě informací od ukrajinského kněze Vasyla Červinského z vesnice Suchivec v okrese Klevaň), a také celkové vyznění důvěryhodnost dopisu zpochybňuje. Přesto mnozí autoři dopis zcela nekriticky citují. A jak již o tom byla řeč, využívali ho paradoxně k přisouzení viny za malínský zločin Sověti, stejně jako to dnes činí Ukrajinci.

Masakru v Malíně se ve svých pracích věnuje řada současných ukrajinských autorů, historiků i novinářů. Pravděpodobně nejznámějším odborníkem na Volyň za druhé světové války je kyjevský historik Volodymyr Serhijčuk.¹³⁴ Aby prokázal polskou vinu, cituje ve své edici dokumentů *Poláci na Volyni* údajného obyvatele blízké vesnice jménem Vasyl Kvaša. Ten „si vzpomněl“, že se Poláci podíleli na masakru a že na cestě domů z Malína zpívali nacionalistické písně. Serhijčuk přitom nezmiňuje, kdo Vasyl Kvaša byl, kde se narodil ani proč by měl mít nějaké konkrétní informace o masakru. Cituje také jednu ze „situačních zpráv“ Ukrajinské povstalecké armády. A přestože tyto zprávy žádné zmínky o Polácích neobsahují, obviňuje na jejich základě Poláky z účasti nejen na likvidaci Malína, ale i na podobných

132 DANYLJUK, Volodymyr: *Viryty z nadto boljače... Volyň: Chronika podij 1939–1944 rokov*. Luck, Inicial 1995, s. 160. Danyljuk je ukrajinský historik, který publikoval deník Maxyma Fedorčuka spolu se svazkem, jež na něj po válce vedla sovětská tajná policie. Sovětské úřady Fedorčuka stíhaly za kolaboraci s ukrajinskými nacionalisty v roce 1941.

133 CDAVO, f. 3833, o. 1, sp. 90, l. 13. Petro Potičnyj se zmiňuje o dopisu biskupa Platona v jednom svazku *Litopysu UPA* (POTIČNYJ, Petro (ed.): *Litopys Ukrajinskoji Povstanskoji Armiji*, sv. 16: *Pidpilni žurnaly zakerzonskoji Ukrajiny, 1945–1947*. Toronto, Litopys UPA 1987, s. 312). Je třeba zmínit, že editor svazku Potičnyj byl za války dětským vojákem UPA a za studené války byl (stejně jako Lev Šankovskij) úzce napojen na organizaci Proloh Mykoly Lebedě. (Viz *National Archives and Record Administration* (Washington), RG 263, ZZ-19, Aerodynamics, b. 13, Vol. (svazek) 19; *tamtéž*, b. 19, Vol. 35; POTIČNYJ, Peter J.: *My Journey*, sv. 2. Toronto – Lviv, Litopys UPA 2010, s. 72 a 75.)

134 Serhijčuk je známý tím, že nahlíží ukrajinskou historii prizmatem esencialistického pojetí etnicity. Pravidelně útočí na polské historiky, kteří tvrdí, že na Volyni docházelo k etnickým čistkám. Serhijčuk také často přispívá do nacionalistického týdeníku OUN(b) *Šljach peremohy* (Cesta vítězství), který od roku 1954 vydává v Británii Ukrajinská informační služba. Pro kritiku Serhijčukovy práce viz McBRIDE, Jared: *To Be Stored Forever*. In: *Ab Imperio*, roč. 13, č. 1 (2012), s. 434–445 (jedná se o recenzi publikace Tarase Bulby-Borovce *Dokumenty. Stati. Lysty v Serhijčukově edici*. Kyjiv, PP Serhijčuk M. I. 2011); MARPLES, D.: *Heroes and Villains*, s. 228–231 (viz pozn. 41).

zločinech v pěti jiných vesnicích.¹³⁵ Stejný přístup Serhijčuk opakuje i ve své další práci nazvané *Volyňská tragédie*.¹³⁶

Dvě další zmínky o Malíně pocházejí od Lva Šankovského a Volodymyra Kosyka. Je přitom důležité, že oba byli během války i po ní zapojeni do nacionalistického hnutí. Šankovskij byl členem Ukrajinské nejvyšší rady osvobození (*Ukrajinska golovna vizvolna rada* – UHVR) pod vedením Mykoly Lebedě.¹³⁷ Kosyk byl celoživotně aktivní v banderovském křídle Organizace ukrajinských nacionalistů, ve druhé polovině třicátých let byl jeho zástupcem ve Frankově Španělsku a v padesátých letech zastupoval exilový Antibolševický blok národů (ABN) v Čankajškově Čínské republice.¹³⁸ Jejich texty jsou citovány v publikacích pojednávajících o mnoha sporných tématech včetně občanské války na Volyni. Aktivní zapojení obou autorů v nacionalistickém hnutí přitom zpochybňuje objektivitu jejich historických výkladů o činnosti Organizace ukrajinských nacionalistů a Ukrajinské povstalecké armády a způsob, jakým píše o Malínu, je jen dalším příkladem. Šankovskij například obviňuje Poláky ze zničení Malína bez jakéhokoli důkazu, kterým by své tvrzení podepřel.¹³⁹ Kosyk naopak ve svých poněkud zmatených tvrzeních o událostech v Malíně

135 SERHIJČUK, V.: *Poljaky na Volyni u roky Druhoji svitovoji vijny*, s. 84; viz CDAVO, f. 3833, o. 1, sp. 125, l. 4. Je zajímavé, že Kvaša ve svém článku o Malínu polskou účast vůbec nezmiňuje (KVAŠA, Vasyľ: Nemaje proščenna voroham Ukrajinu! In: *Nacija i Deržava*, 3.4.2008). K novinám *Nacija i Deržava* viz pozn. 148.

136 SERHIJČUK, Volodymyr: *Trahedija Volyni: Pryčyny i perebih polsko-ukrajinskoho konfliktu v roky Druhoji svitovoji vijny*. Kyjiv, Ukrajinska vydavnyča spilka 2003, s. 52 a 106; viz CDAVO, f. 3833, o. 1, sp. 124, l. 14 a 18. Pět stran dokumentu, ze kterých Serhijčuk vycházel, je otištěno v plné verzi v publikaci: NAŁĘCZ, Daria – BORJAK, Hennadij (ed.): *Wołyń, Galicja Wschodnia 1943–1944: Przewodnik po polskich i ukraińskich źródlach archiwalnych*. Warszawa, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych 2003, s. 375–378, zde (pro Malín) s. 375. Edice vyšla ve stručnější podobě (včetně uvedeného dokumentu) také ukrajinsky (Kyjiv 2003). Se Serhijčukem souhlasí i další vědec ze Lvova Jaroslav Daškevyč, i když není jasné, na čem svá tvrzení zakládá. (Viz Lvivski naukovci pro istoryčnu pravdu ščodo zbrojného mižnacionalnoho konfliktu na Volyni u 1943 roc. In: Radio Svoboda [online]. 21.04.2003 [cit. 2017-05-28]. Dostupné z: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/899466.html>.)

137 K roli Šankovského v OUN(b) a později OUN(z) viz KAMINSKYJ, Anatol: *Proloh u cholodnij vijni proty Moskvy: Prodovženňa vyzvolnoji borotby iz-za kordonu*. Poltavská oblast, Haďač 2009, s. 130. Organizace ukrajinských nacionalistů v zahraničí (*Orhanizacija Ukrajinskich Nacionalistiv (za kordonom)* – OUN(z)) byla jednou z nástupnických organizací OUN(b).

138 Ke Kosykově působení v OUN(b) a jeho kritice viz RUDLING, Per Anders: *The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths*. (The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies, č. 2107, listopad 2011), s. 17, 27 a 56; BECHTEL, D.: *Mensonges et legitimisation dans la construction nationale en Ukraine* (2005–2010), s. 53 (viz pozn. 130). Kosyk po válce studoval na Ukrajinské svobodné univerzitě v Mnichově a poté se stal profesorem na Sorbonně v Paříži. Často publikoval v exilovém časopise OUN(b) *Vzvolnyj šljach*.

139 Viz ŠANKOVSKYJ, Lev: *Ukrajinska Povstanska Armija*. In: KRYPJAKEYVYČ, Ivan (ed.): *Istorija ukrajinskoho vijska*. Winnipeg, Ivan Tyktor 1953, s. 95–97; MARTOWYCH, Oleh [ŠANKOVSKYJ, Lev]: *The Ukrainian Insurgent Army*. Munich, Ukrainian Information Service 1950, s. 13.

vychází výhradně z druhého svazku edice *Kronika Ukrajinské povstalecké armády*. Nejprve tvrdí, že „Malín vypálili Němci“, a cituje dokument UPA, který přitom ze zločinu obviňuje Poláky, Uzbeky a Němce.¹⁴⁰ Jen o čtyři strany dál ve stejné knize pak odkazuje na noviny Ukrajinské povstalecké armády, jež viní z masakru pouze Němce a Poláky.¹⁴¹ Vyhýbá se však štvavému tónu původních zdrojů, jež označují Poláky za „lokaje“ a *Ljachy* (což je hanlivý výraz pro Poláky), a píše jen o „Němcích a Polácích“; zřejmě proto, aby tyto zdroje vyzněly důvěryhodněji a méně předpojatě. Rozpory v pramenech Ukrajinské povstalecké armády, na něž se odvolává, se podle všeho nezaobíral.

V roce 2003 se Malín objevil v publikaci, kterou sestavil ve spolupráci s Ústavem ukrajinských studií Ivana Krypjakovyče a Národní akademii věd Ukrajiny Lvovský historik Jaroslav Isajevyč.¹⁴² Polsko-ukrajinskému konfliktu věnuje v knize původní vědeckou studii, dokumenty i záznamy rozhovorů s očitými svědky. V celé práci je problematický způsob, jakým se protínají vzpomínky, politika a historie. Veškeré výpovědi o Malíně pocházejí od Ukrajinců, přičemž každý z nich viní ze zločinu jen Poláky. Ještě více zaráží, že editor neuvedl data, kdy tyto výpovědi vznikly – čtenář se tak nedozví, zda se jedná o sdělení z války, z doby bezprostředně po jejím skončení, nebo až z období postsovětské Ukrajiny.

Výpověď Ivana Vajnera, který žije v současné Malíně a byl svědkem válečného masakru, si zaslouží plnou citaci: „Po pogromu se starší lidé ptali...: ‘Kdo vypálil Malín?’ Jak si sám pamatuji, údajní Němci, kteří zničili Malín, okradli i nás a mluvili ukrajinsky! (...) Lidé říkali: ‘Nemohli to být Němci. A Ukrajinci by zase nezabýjeli vlastní lidi...’ To musí znamenat, že to byli Poláci z Konstantynivky [Konstantynówky]. Poláci žili mezi Ukrajinci, chodili do ukrajinských škol, učili se ukrajinsky. (...) Někdo tvrdí, že Němcům pomáhali zabít Čechy banderovci [UPA]. To ale není pravda, protože banderovci žili s Čechy v klidu a harmonii. Rozuměli si navzájem. Toho dne se banderovci pokusili Čechy a Ukrajince zachránit.“¹⁴³

140 KOSYK, V.: *Ukrajina i Nimeččyna u Druhoj svitovij vijni*, s. 375 (viz pozn. 37). Autor cituje dokument UPA „Z černiky podij na ukrajinskych zemljach (rik 1943): Zbirka č. 1“, který vyšel v edici: ŠTENDERA, Je. – POTIČNYJ, P. (ed.): *Litopys Ukrajinskoji Povstanskoji Armiji*, sv. 2: *Volyň i Polissja*, s. 162 (viz pozn. 128).

141 KOSYK, V.: *Ukrajina i Nimeččyna u Druhoj svitovij vijni*, s. 379. Autor cituje zprávu UPA „Vilna Ukrajina“, která vyšla v edici: ŠTENDERA, Je. – POTIČNYJ, P. (ed.): *Litopys Ukrajinskoji Povstanskoji Armiji*, sv. 2: *Volyň i Polissja*, s. 136 n.

142 Isajevyč byl ředitelem Krypjakovyčova ústavu, zemřel v roce 2010. Viz ISAJEVYČ, Jaroslav D. (ed.): *Volyň i Cholmsčyna 1938–1947 rr.: Polsko-ukrajinske protystojannja ta joho vidlunnja. Doslidžennja, dokumenty, spohady*. Lviv, Instytut ukrajinoznavstva im. I. Krypjakovyča Nacionalnoji akademiji nauk Ukrajiny 2003, s. 684–687. Kniha byla publikována ve spolupráci s nakladatelstvím Kanadského ústavu ukrajinských studií (*Canadian Institute of Ukrainian Studies*) Albertské univerzity v Edmontonu, které tradičně podporuje ukrajinské historiky píšící o těchto tématech z nacionalistické perspektivy. Recenzi této knihy publikoval Timothy Snyder v *Journal of Cold War Studies*, roč. 8, č. 4 (podzim 2006), s. 157–160.

143 ISAJEVYČ, V. (ed.): *Volyň i Cholmsčyna 1938–1947 rr.*, s. 684–686, záznam výpovědi Ivana Vajnera.

Kdo jsou lidé, kteří tvrdí, že se Ukrajinská povstalecká armáda podílela na represí? Řekli to Vajnerovi ti, kteří s ním rozhovor vedli? Naštěstí jsem měl také příležitost s Vajnerem mluvit. Vysvětlil mi, že ačkoli vojáci na něj mluvili „dokonale ukrajinsky“, domníval se, že to mohou být místní Poláci, kteří se naučili tuto řeč, protože chodili do ukrajinských škol. V kontrastu k sebejistému obvinění ve výše citované výpovědi mi Vajner později pouze řekl, že je „možné“, že v jednotce zasahující v Malíně byli i Ukrajinci.¹⁴⁴ Na dotaz, jak věděl, že to byli Poláci z Konstantynivky, odpověděl, že to nevěděl. A když jsem se ptal na různé verze události, Vajner se ani jednou nezmínil o zapojení UPA.

Vajnerova výpověď není v Isajevyčově knize jediná, jež vzbuzuje pochybnosti o způsobech, jak byly vedeny rozhovory s pamětníky. Rostyslav Solonevskij, Ukrajinec z vesnice Vovkovci, se v rozhovoru rozhořčuje nad tvrzením volyňského Čecha Jiřího Hofmana, že Ukrajinská povstalecká armáda příležitostně napadala Čechy.¹⁴⁵ Solonevskij tvrdí, že nikdy nebyl svědkem jejich útoků na menšiny, a naznačuje, že to byla pravděpodobně práce sovětského lidového komisariátu vnitřní (Narodnyj komissariat vnutrennich děl – NKVD).¹⁴⁶ Nikde však není vysvětleno, proč se třiasedmdesátiletý drobný zemědělec, prezentovaný jako válečný pamětník, odvolává jen na málo známé publikace o válce napsané v českém jazyce.¹⁴⁷ Pokud tazatelé zpovídáním osobám podávali jakékoli informace, měla být tato skutečnost zahrnuta v prepisech rozhovorů.

Nezůstalo však jen u obvinění Poláků z masakru. Ukrajínští autoři se pokusili vinu přisoudit i sovětským partyzánům. Podle Vasyla Kvaši (jedná se pravděpodobně o téhož Vasyla Kvašu, kterého citoval Serhijčuk)¹⁴⁸ a Serhije Kačynského sověšší

144 Záznam rozhovoru autora s Ivanem Vajnerem 20.8.2011 v Malíně na Ukrajině (v osobním archivu autora). Ani v rozhovoru pro článek publikovaný online Vajner o Polácích nemluví (viz DEMJANČUK, Bohdan: Krov i popil. In: *Ukrajina moloda* [online], 19.07.2008. © 2010–2017, PP „Ukrajina moloda“ [cit. 2017-05-24]. Dostupné z: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1207/163/42851/>). Vajner figuruje také v knize Jevhenije Komisarukové *Malyn – neopalyma kupyna Volyni*, která Polákům přičítá spoluúčast na masakru (s. 44 n. – viz pozn. 46).

145 Viz např. HOFMAN, Jiří: *Češi na Volyni: Základní informace*. Praha, Nakladatelství Volyň 1995, s. 21.

146 Volyňští Češi často říkali, že měli z banderovců strach. Svědčí o tom záznam rozhovoru autora s Josefem Řepíkem a Darinou Martinovskou 26.7.2010 v Praze (v osobním archivu autora) a záznamy rozhovorů s Jaroslavem Peterkou 22.8.2008 a s Janem Jelínkem 23.6.2009 v Archivu Paměť národa. Jelínek byl farářem v Kupičově a pomáhal zachraňovat životy Poláků pronásledovaných banderovci. O banderovcích se vyjadřoval jako o „lůze“.

147 ISAJEVYČ, V. (ed.): *Volyn i Cholmsčyna 1938–1947 rr.*, s. 681.

148 KVAŠA, V.: Nemaje proščenna voroham Ukrajinu! (viz pozn. 135). Ověřit, zda se jedná o stejnou osobu jménem Kvaša, je však obtížné, protože Serhijčuk k němu neposkytl v knize žádný odkaz nebo jinou informaci. Stojí též za povšimnutí, že Kvaša publikoval tento svůj článek v novinách *Nacija i Deržava* (Národ a stát) radikálně pravicové organizace Kongres ukrajinských nacionalistů (*Kongress Ukrajinskych Nacionalistiv – KUN*), která je považována za jednu z hlavních nástupnických organizací OUN(b). Založili ji v roce 1992 banderovští exulanti vedení Romanem Zavryčem a Slavou Steckovou, vdovou po Jaroslavu Steckovi, klíčovém vůdci OUN(b) za druhé světové i studené války. Pro představu o politice KUN

partyzáni obyvatelé Malína „terorizovali“, kradli jim majetek a slibovali jim, že je ochrání před Němci, aby se poté schovávali v lese a dívali se, jak Němci Malín ničí.¹⁴⁹ Na podporu svých tvrzení však neuvádí nic kromě nepřímých důkazů, podle kterých sověšští partyzáni pod velením Dmitrije Medveděva a Sidora Kovpaka napadli i jiné vsi v oblasti. Nahlédnutím do českých zdrojů by zjistili, že tato tvrzení jsou neobhájitelná. Další ničím nepodložené improvizace zahrnují různé nepravdivé informace o polských spolupachatelích, obvinění, že Kovpakovi muži v Malíně zabili patnáct lidí, i náznaky, že jednotka Ukrajinské povstalecké armády se Malín snažila během masakru bránit.¹⁵⁰

Asi nejradikálnější úprava malínského narativu z posledních let pochází z pera bývalého vojáka Ukrajinské povstalecké armády Stepana Semeňuka, který o Malíně publikoval článek v radikálně pravicovém časopise *Nacija i Deržava*.¹⁵¹ Semeňuk dokonce tvrdí, že „Češi [z Malína] aktivně podporovali ukrajinské hnutí za nezávislost“ a chtěli se připojit k Organizaci ukrajinských nacionalistů. Podle tohoto autora bylo zničení české vesnice odvetou právě za podporu ukrajinských nacionalistů.¹⁵² V historických záznamech však nenajdeme prakticky žádný důkaz, který by tomuto tvrzení dával za pravdu v případě Malína nebo některé jiné české vesnice na Volyni. Dochovaly se naopak záznamy o tom, že Češi nejen chránili Židy před Němci a Ukrajinci, ale podporovali v etnických svárech s Ukrajinci i své polské sousedy, což Semeňuk zcela přehlíží. Pokud jde o údajnou českou podporu Ukrajinské povstalecké armády, opět se nezakládá na žádném důkazu, a navíc odporuje různým zprávám o útocích jednotek UPA na obyvatele Malína.¹⁵³ Semeňuk

citují prohlášení jeho představitele z roku 2008: „Přišel náš čas, Dněpr se zbarví krví Židů a Moskalů.“ („Moskalové“ je hanlivé označení pro Rusy.) (Viz Na Ukrajině žydov i moskalej budú topit v Dnepre. In: *MIGnews* [online]. 29.11.2011 [cit. 2017-05-30]. Dostupné z: http://www.mignews.com/news/disasters/cis/291107_130747_15216.html.) KUN stále používá vlajku *Blut und Boden* (krev a půda) a je také členem panevropské Aliance pro Evropu národů, seskupení nacionalisticky orientovaných stran z celé Evropy. (Více ke KUN viz MARPLES, D.: *Heroes and Villains*, s. 196–198 – viz pozn. 41.)

149 KAČYNSKYJ, Serhij: Do pytanňa stvoreńna UPA. In: *Nacija i Deržava* (29.10.2007).

150 Pro další texty, které vinu přisuzují jen Polákům, viz SLABECKYJ, Oleksij: Poljaky byly zadno z Nimcjamy. In: *Volyň: Nezaležna hromadsko-polityčna hazeta* (12.8.2003); TYMA, Petro: Slidstva u spravi ukrajinskych žertv: Kontekst Sahryňa. In: *Naše slovo*, roč. 49, č. 13 (28.3.2004). *Naše slovo* je ukrajinský týdeník vycházející ve Varšavě.

151 SEMEŇUK, Stepan: Trahedija Malyna – trahedija Ukrajiny. In: *Nacija i Deržava* (3.6.2008).

152 TÝŽ: ...i hynuly peršymy: Notatky volynskoho pidpilnika. Luck, Teren 2010, s. 81.

153 Mnozí ukrajiništi autoři se podobným způsobem snaží zprostit OUN a UPA viny za spáchané etnické zločiny poukazováním na to, že bojů v rámci UPA se aktivně účastnili Uzbeki, Němci, Maďaři, Arméni, a dokonce i Židé. Více informací k této diskusi viz McBRIDE, J.: *A Sea of Blood and Tears*, s. 309–312 (viz pozn. 73). Pro příklad argumentace současných historiků, kteří tvrdí, že Židé sloužili v UPA, protože to byla armáda otevřená všem, viz GOGUN, Alexandr – VOVK, Alexandr: Jevrei v borbe za nězavisimuju Ukrainu. In: *Korni*, č. 25 (leden–březen 2005), s. 133–141 (*Korni* (Kořeny) je společensko-módní časopis vycházející v Kyjevě a Moskvě); VJATROVYČ, V.: *Stavlenňa OUN do jevrejiv* (viz pozn. 130). Pro korektiv k otázce Židů viz KURYLO, T. – CHYMKA, I.: *Jak OUN stavylasja do jevrejiv* (viz pozn. 130).

stejně jako jiní autoři tvrdí, že Ukrajinská povstalecká armáda se pokoušela Čechy a Ukrajince v Malíně před strůjci krveprolití bránit. Opět však neuvádí žádný důkaz ani nepřiznává, že existují důkazy pro opačné tvrzení.¹⁵⁴ Zasazení malínských Čechů do rámce ukrajinského nacionalistického boje pak Semeňukovi umožňuje, aby malínskou obět zahrnul a přepsal pro radikální, ukrajinský nacionalistický narativ války. Není tedy překvapivé, že se pro nacionalisty, jako je Semeňuk, „malínská tragédie“ mění v „tragédii ukrajinskou“.

Semeňukova taktika začlenit Malín do nacionalistické komunity je v souladu s politickými machinacemi v regionu v postsovětském období. V létě 2003 nacionalistické občanské organizace z Rovenské oblasti rozšiřovaly leták, kterým reagovaly na setkání ukrajinského prezidenta Leonida Kučmy s polským prezidentem Aleksandrem Kwaśniewským na Volyni. Schůzka byla výsledkem snahy obou prezidentů zmírnit napětí okolo etnických čistek a Operace Visla, v jejímž rámci polské úřady v roce 1947 přesídlily přes sto padesát tisíc Ukrajinců žijících původně ve východním Polsku na Ukrajinu.¹⁵⁵ V letáku si tyto organizace činí nárok i na Malín. Píše se v něm: „Rovenská oblast si pamatuje krvavé skutky 102. a 107. polského praporu *Schutzmannschaft*.¹⁵⁶ Obyvatelé Malína v oblasti Mlynivščyna ... byli obětmi německých loutek.“ Společně s Malínem leták vyjmenovává řadu dalších volyňských vesnic, které údajně zničili Poláci. Objevuje se v něm i tvrzení, že volyňští Poláci během války zavraždili na sto tisíc Ukrajinců, což je poněkud fantastické číslo.¹⁵⁷

154 SEMEŇUK, S.: *Trahedija Malyna*. Opačné tvrzení se může opřít například o memoáry Danyla Šumuka. Šumuk se po dotyčných událostech jednoho ukrajinského nacionalisty zeptal, proč UPA „nepřišla na záchranu“ obyvatel ostrožeckého okresu, na což se mu dostalo odpovědi: „Naše jednotky mají základnu poblíž Kolky, téměř sedmdesát kilometrů odsud.“ (ŠUMUK, D.: *Life Sentence*, s. 74 – viz pozn. 131.) Pro další zmínku o banderovcích a jejich údajné pomoci Malínu viz ISAJEVYČ, V. (ed.): *Volyni i Cholmščyna 1938–1947 rr.*, s. 685.

155 Viz MOTYKA, G.: *Od Rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła“*, s. 432 (viz pozn. 77).

156 Neexistuje žádný důkaz pro tvrzení, že by 102. prapor byl vůbec polský.

157 Leták byl přetištěn v publikaci: DENYŠČUK, O.: *Zločyny polských šovinistiv*, s. 338 (viz pozn. 78). Leták byl pravděpodobně vyroben a rozšířen v 90. letech. Na letáku jsou uvedeny následující občanské skupiny: Sekce Ukrajinského kozáctva „Volyňská Sič“ (*Pidrozdil ukrajinskoho kozactva „Volynska Sič“*), Rovenské oblastní Bratrstvo vojáků OUN-UPA (*Rivnenske oblasne Bratstvo vojakiv OUN-UPA*), Rovenská oblastní společnost politických vězňů a pronásledovaných (*Rivnenske oblasne tovarystvo polityvzniv ta represovanych*), Rovenské oblastní sdružení všeukrajinské společnosti „Osvěta“ T. H. Ševčenka (*Rivnenske oblasne objednanňa vseukrajinskoho tovarystva „Prosvita“ im. T. H. Ševčenka*), Rovenská oblastní organizace „Mladé hnutí Rovenska“ (*Rivnenska oblasna orhanizacija „Molodyj Ruch Rivnensčyny“*), Rovenská oblastní organizace „Mládežnický nacionalistický kongres“ (*Rivnenska oblasna orhanizacija „Molodižnyj Nacionalistyčnyj Kongres“*), Rovenská pobočka Ukrajinské studentské unie (*Rivnenska filija Ukrajinskoji Studentskoji Spilky*). Seznam obsahuje skupiny veteránů, mládežnické skupiny, politické organizace, a dokonce občanskou vlasteneckou organizaci „Prosvita“ – znamená to tedy, že tuto rétoriku nepodporovaly jen radikální skupiny.

Text pak končí oslavou Dmytra Kljačkovského, ukrajinského vůdce etnických čistek namířených proti Polákům na Volyni.¹⁵⁸

Polský Malín: všudypřítomná ukrajinská policie

Tématu malínské represe se nevyhýbali ani polští historici a publicisté. V obecné rovině byl polský narativ Malína zformulován několika autory z volyňské komunity pocházející z oblastí *Kresy*.¹⁵⁹ Z jejich hlediska nelze válku na západní Ukrajině oddělit od ukrajinských nacionalistických čistek, jež si vyžádaly desetitisíce polských životů. Tyto události zcela zastiňují a ovlivňují polský náhled na Malín.¹⁶⁰ Jak uvidíme, v polských líčeních se Malín otáčí podél stejné etnické osy jako u ukrajinských autorů, pouze v opačném směru.

Nejrozsáhlejší výzkum malínského masakru je dílem autorského tandemu, Władysława Siemaszka a jeho dcery Ewy Siemaszkové. Władysław, bývalý příslušník Zemské armády na Volyni, se historii tohoto regionu začal věnovat na konci osmdesátých let v rámci společného projektu s vojenským historikem Józefem Turowským. Ve vůbec první polské práci, jež obsahuje zmínku o Malíně, autoři v roce 1990 uvedli: „Němci upálili 603 *polských a českých* obyvatel Malína.“ Zcela přitom pominuli ukrajinské oběti i skutečnost, že jen šestadvacet obětí byli Poláci.¹⁶¹ V devadesátých letech pak Władysław a Ewa Siemaszkovi realizovali společný desetiletý projekt s cílem zdokumentovat etnické čistky Poláků na Volyni. Výsledkem bylo rozsáhlé vědecké dílo založené na 1865 zdokumentovaných příkladech etnických čistek.¹⁶² Práce jako taková ovšem vykazuje řadu metodologických problémů a západní odborníci ji proto citují jen s jistou opatrností.

158 Viz McBRIDE, J.: *A Sea of Blood and Tears*, s. 324–326. Blíže ke Kljačkovskému viz MOTYKA, Grzegorz: *Cień Kłyma Sawura: Polsko-ukraiński konflikt pamięci*. Gdańsk, Oskar – Muzeum II Wojny Światowej 2013.

159 Pro kritické zhodnocení stavu polské historiografie ve vztahu ke druhé světové válce viz WNUK, Rafał: Recent Polish Historiography on Polish-Ukrainian Relations during World War II and its Aftermath. In: *Intermarium* [online] (Riga), roč. 7, č. 1 (2004). Columbia University, East Central European Center [cit. 2017-05-20]. Dostupné z: <http://www.ece.columbia.research/intermarium/vol7no1/>; MOTYKA, Grzegorz: Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989. In: KOSIEWSKI, Piotr – MOTYKA, Grzegorz (ed.): *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*. Kraków, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas 2000, s. 166–178.

160 Pro pohled na etnický konflikt v dlouhodobé perspektivě (*longue durée*) viz WRÓBEL, Piotr: The Seeds of Violence: The Brutalization of the East European Region, 1917–1921. In: *The Journal of Modern History*, roč. 1, č. 1 (2003), s. 125–148.

161 Za povšimnutí též stojí, že polské oběti jmenují na prvním místě (TUROWSKI, Józef – SIEMASZKO, Władysław: *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945*. Warszawa, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce Instytutu Pamięci Narodowej 1990, s. 116, kurzívou zvýraznil autor).

162 SIEMASZKO, W. – SIEMASZKO, E.: *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945* (viz pozn. 20).

Přes všechny problémy je však analýza malínských událostí v podání těchto autorů vyváženější než u jejich ukrajinských protějšků. Władysław a Ewa Siemaszkovi prostudovali široké spektrum pramenů o Malíně, od výpovědí očitých svědků po archivní spisy. Spojili se dokonce se zainteresovanou českou komunitou a spolupracovali s jejími historiky Volyně. Autorská dvojice sice takto shromáždila velké množství materiálu, došla nicméně k závěru, že viníky tragédie byli Němci, ukrajinská policie a vlasovci.¹⁶³

Bližší pohled na zdroje, ze kterých Władysław a Ewa Siemaszkovi vycházeli, však vzbuzuje pochybnosti o tomto tvrzení. Klíčové svědectví pro ně představuje výpověď Romana Kucharského, Volyňce a veterána Zemské armády. Jakým způsobem však Kucharski svá tvrzení doložil, není zřejmé, a vyjasnění nepřinášejí ani ostatní v knize uvedené prameny, ani autorská práce s odkazy. Můžeme zde vidět přímou paralelu ke způsobu, jakým Volodymyr Serhijčuk cituje svědectví Vasyla Kvaši – v obou případech se autoři spoléhají na konkrétní etnickou skupinu, která nabízí „správný“ výklad příběhu. Władysław a Ewa Siemaszkovi citují i řadu českých autorů, ti ovšem etnicitu spolupachatelů nesledovali. Mezi citovanými je i pamětník Josef Martinovský, který – jak jsem již zmínil – vinil ze spoluúčasti na masakru Ukrajince i Poláky.

Publikace Władysława a Ewy Siemaszkových není jedinou polskou prací, která vykazuje v tomto ohledu nedostatky. Ukrajincům přisuzuje odpovědnost za represí i další polský autor Adam Peretiatkowicz.¹⁶⁴ Podobně jako ukrajinští historici, kteří se pokusili vinu za represí svalit na sovětské partyzány, tvrdí, že za ní stojí „udání“ ukrajinských nacionalistů. Chabé doklady ukrajinské účasti staví na skutečnosti, že mnozí Ukrajinci sloužili v divizích vlasovců. Dochází pak k závěru, že Malín zničil německý wehrmacht, jednotky SS a vlasovci. Dále tvrdí, že mnozí ukrajinští obyvatelé vesnici včas opustili, protože byli před blížícím se útokem „předem varováni“. Stejně jako řada ukrajinských autorů, ani Peretiatkowicz neuvádí žádné citace nebo důkazy, které by jeho verzi událostí potvrdily.¹⁶⁵

Případ Malína strhl do svého víru i vědce, kteří přistupovali k tématu s těmi nejlepšími úmysly. Dobrým příkladem je práce respektovaného historika Grzegorza Motyky. V úvodu ke svědectví polského policisty z Volyně v polském časopise *Karta Motyka* připouští, že se masakru spolu s německými silami účastnili i Poláci. Dokládá to však značně nedůvěryhodnými zdroji, konkrétně již diskutovanými pracemi bývalých členů ukrajinského nacionalistického hnutí Šankovského a Kosyka, kteří zločiny OUN a UPA na Volyni pochopitelně popírají. Motyka cituje i pochybný Platonův dopis, ve kterém rovenský biskup na základě zpráv z druhé ruky obvinil ze zločinu

163 *Tamtéž*, sv. 1, s. 78 n.

164 PERETIATKOWICZ, Adam: Wołyńska samoobrona, 3. část. In: *Na Rubieży*, roč. 2, č. 7 (1993), s. 11 n. Peretiatkowicz má doktorát z oblasti technických věd.

165 Pro další zmínky viz práce Mikolaje Terlese, který opakuje slovo od slova obvinění Siemaszka a Turowského (TERLES, Mikolaj: *Ethnic Cleansing of Poles in Volhynia and Eastern Galicia 1942–1946*. Toronto, Alliance of the Polish Eastern Provinces 1993, s. 58). Další zmínka o Malíně se nachází v knize Jerzyho Dębského a Leona Popeka *Okrutna przestroga*, s. 27 (viz pozn. 110).

Poláky a „nekřesťanské“ Uzbeky.¹⁶⁶ O čtyři roky později se Motyka k tématu Malína vrátil v dalším vědeckém článku. V něm cituje pouze jeden nový zdroj, totiž zmíněný Fedorčukův deník. Připouští, že pokud jde o polskou spoluúčast na masakru, ukrajinský a český popis události se poněkud rozcházejí. Motykova navazující úvaha nad zdroji však nemá velký význam, protože pracuje jen s částí dostupných materiálů o Malíně.¹⁶⁷

I přes metodologické nedostatky je skutečnost, že Motyka vůbec připustil polskou účast na malínské represi, symbolická. Je tak prvním východoevropským historikem, který se v dané souvislosti dokázal odpoutat od vysoce kontroverzní výměny, která sužuje současnou historiografii. Lze to pravděpodobně přisoudit tomu, že Motyka je vystudovaný a nezaujatý historik. Za tento přístup si však Motyka vysloužil kritiku některých polských osobností. Nejdříve přišla od Adama Cyra ze Státního muzea Osvětim na stránkách časopisu *Karta*.¹⁶⁸ Cyr se vysmál ukrajinským zdrojům, ze kterých Motyka čerpal, a připomněl polskou konferenci, na níž volyňský Čech Jaroslav Mec uvedl, že Češi vždy věděli, že zločin spáchali Ukrajinci, a ne Poláci (o Mecovi bude řeč dál v textu). Motykovy náznaky o polské spoluvinně rozhořčily i dalšího jeho polského kolegu Andrzeje Solaka.¹⁶⁹ Jen na základě zdrojů obsažených v práci Władysława a Ewy Siemaszkových a výpovědi Jaroslava Mece, bez udání jakéhokoli nového zdroje informací, Solak Motykova tvrzení odmítl jako odpadlictví.¹⁷⁰

Obecně lze říci, že obrys polského narativu se velmi podobá narativu ukrajinskému. Z horlivého označování Poláků na Volyni za skutečné oběti lze usuzovat, že si někteří Poláci dnes stále činí na Volyn nárok jako na polské území. Svůj status obětí (a ne pachatelů) se Poláci snaží obhájit ve spojení s určitými částmi zainteresované české komunity. Ačkoli by mohli využít i řadu sovětských prací, které očerňují ukrajinské nacionalisty, tyto zdroje – jako pozůstatky totalitarismu – zcela ignorují. Ve výsledku jsou tak považovány za spolehlivé jedině zdroje pocházející od Čechů jako vlastních obětí událostí.

166 MOTYKA, Grzegorz: Polski policjant na Wołyniu. In: *Karta*, č. 24 (1998), s. 127.

167 Motyka například tvrdí, že Češi se o polské spoluúčasti nikdy nezmiňují, což není pravda, jak jsem již v předchozím textu ukázal. Dále předpokládá, že skutečným cílem Němců byl Ukrajinský Malín, ale zároveň to nijak nedokládá. (TÝŽ: Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej. In: JASIEWICZ, Krzysztof (ed.): *Tygiel narodów: Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953*. Warszawa – Londyn, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk – Oficyna Wydawnicza RYTM – Polonia Aid Foundation Trust 2002, s. 387 n.)

168 Adam Cyr svou reakci na Motykův výše citovaný článek publikoval ve čtenářské rubrice časopisu *Karta*, č. 28 (1999), s. 151.

169 SOLAK, Andrzej: Zbrodnia w Malinie – prawda i mity. In: NIEWIŃSKI, Jan (ed.): *Stosunki polsko-ukraińskie „Głos Kresowian“*. Warszawa, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego 2005, s. 489 n.

170 Solak se do určité míry snaží působit nezaujatě a tvrdí, že zločiny polské policie pod vedením nacistů by měly být „vyšetřeny“. Zároveň však uvádí, že řadu jednotek infiltrovalo polské podzemní hnutí a že jejich hlavním úkolem byla obrana před „gaunery“ banderovci.

Český Malín: „volyňské Lidice“

Volyňští Češi se začali s malínskou tragédií vyrovnávat ihned poté, co se přeživší obyvatelé vesnice vrátili domů, aby pohřbili své mrtvé, a vyrovnávají se s ní dodnes. Na první pohled české narativy Malína jako by postrádaly dostatečnou hloubku, zvláště pokud je srovnáváme s barvitými ukrajinskými či polskými verzemi. Většina vyprávění se zaměřuje na vzpomínky, diskusi o možné spoluúčasti místních lidí na masakru věnuje jen minimální prostor. Důraz na vzpomínky zcela nepřekvapuje, vždyť volyňští Češi prošli v první polovině dvacátého století mimořádným traumatem, plynoucím nejen z válečných i předválečných událostí, ale i z následného přesunu do nového a cizího domova v poválečném Československu. Odmyšlením některých vrstev českého narativu však lze zjistit, že se s etnizovanými verzemi bývalých volyňských sousedů do jisté míry vzájemně ovlivňují.

Jak bylo uvedeno výše, několik přeživších obyvatel Českého Malína vypovídalo v roce 1944 na Volyni pro sovětskou i Svobodovu komisi. Řada jejich svědectví poukazovala na to, že Němcům pomáhalo i místní obyvatelstvo, z větší části byla však tato svědectví v průběhu desetiletí zapomenuta. Před rokem 1947, kdy téměř všichni volyňští Češi opustili sovětskou Ukrajinu v důsledku výměny obyvatelstva s Československem, vyšly dvě české publikace o Malíně. Hlavní prací však zůstala *Kronika Českého Malína*, v níž Josef Martinovský již bezprostředně po válce v roce 1945 zachytil historii Malína od jeho vzniku až do jeho zničení.¹⁷¹ Martinovský, jehož rodina hrála v Malíně důležitou roli a vlastnila místní mlýn, přišel během krveprolití o manželku i o dceru. Ve své knize se zaměřil primárně na objasnění viny Němců, uvedl však i dvě nejasné zmínky o zapojení Ukrajinců a Poláků.¹⁷²

171 MARTINOVSKÝ, J. A.: *Kronika Českého Malína* (viz pozn. 52). Část kroniky byla v roce 1946 (k 3. výročí malínské tragédie) publikována i v pamfletu Jindřicha Duška *Český Malín a volyňští krajané* (Žatec, Kruh přátel volyňských Čechů 1946). Kronika byla znovu vytištěna v roce 1983 s doplněním od Václava Širce: MARTINOVSKÝ, Josef – ŠIRC, Václav: *Kronika Českého Malína*. Jimlín, vl. n. 1983. Tato knížka byla opět přetištěna, a to v publikaci: DUFEK, Vladimír (ed.): *Mučednické obce na Volyni: Český Malín. Michna-Sergejevka. Vyhnaní na Sibiř*. Praha, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel 2002, s. 5–45. Autorem textu o vesnici Michna-Sergejevka je František Mazánek, třetí text o vyhnancích na Sibiř napsal Vladimír Dufek. Josef Martinovský také sepsal nepublikované svědectví „Zkáza Malína“ (v osobním archivu autora). Jeho svědectví pro sovětskou Mimořádnou státní komisi je uloženo v GARF, f. 7021, o. 71, d. 1, l. 114–116. Jeho svědectví pro Svobodovu komisi je otištěno v publikaci *Nezapomeneme, pomstíme!*, s. 24–26 (viz pozn. 2). Báseň, kterou Martinovský napsal o Malíně, je otištěna v publikaci Ivy Heroldové *Válka v lidovém podání: Národně osvobozenecý boj volyňských a jugoslávských Čechů*. Praha, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV 1977, s. 49–51.

172 V pozdějším, nedatovaném textu „Zkáza Malína“ Martinovský uvádí, že represálie se zúčastnili „zlotřilí *Schutzmanni*“, což je do značné míry v souladu s tím, jak o události mluvil již dříve.

Po návratu do Československa v roce 1950 Martinovského zatkla tajná policie a obvinila ho z členství v „ilegální organizaci volyňských Čechů“.¹⁷³ V jeho rodině převažuje názor, že udání mohlo vzejít jediné zevnitř komunity volyňských Čechů.¹⁷⁴ I když byl Martinovský posléze propuštěn, zatčení ho na nějakou dobu odradilo od dalšího psaní o Malíně. Podle jeho dcery chtěl vždy zjistit, které jednotky se represe zúčastnily, a usiloval o spravedlnost.¹⁷⁵ On ani jeho rodina se nikdy nesmířili s tím, že žádný z viníků nebyl nikdy souzen.

Až do pádu komunistického režimu se pak v Československu podle všeho nikdo vyšetřováním událostí v Malíně nezabýval.¹⁷⁶ Místo toho se volyňští Češi nadále účastnili vzpomínkových akcí u památníku v Novém Malíně, Žatci i v samotném Malíně na Ukrajině.¹⁷⁷ Jak již bylo zmíněno, tyto akce se konaly převážně pod heslem „družby národů“ a byly provázeny značnou dávkou militarismu, s nímž byla oslavována role Sovětského svazu a Rudé armády, a také 1. československého armádního sboru, v porážce nacistů a osvobození Československa.

S počátkem devadesátých let se zvýšil český zájem o historii volyňských Čechů i tragédii Malína. Vznikla řada nových publikací, většinou v okruhu volyňských Čechů a z pera několika českých historiků. Tyto nové práce ani memoáry se ovšem kontroverzních témat ohledně místních spoluviníků příliš nedotýkají.¹⁷⁸ Svůj hněv či

Josef Alois Martinovský a jeho manželka Marie s dětmi Alicí a Aloisem v květnu nebo červnu 1943 (osobní archiv Dariny Martinovské)

173 ABS, zápis o výsledku Josefa Aloise Martinovského, V-4 Ústí, 1950. Zmínka o Martinovském je také ve složce „Blaník – ilegální organizace“ (*tamtéž*, Historický fond ministerstva vnitra, H-140, s. 33).

174 Záznam rozhovoru autora s Darinou Martinovskou 26.7.2010 v Praze (v osobním archivu autora).

175 V dopise z roku 1970 Martinovský viní německé velení z toho, že dalo k represálii příkaz. Dopis je přetištěn v publikaci: HOFMAN, J. – VACULÍK, J. – ŠIRC, V.: *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji*, s. 300–302 (viz pozn. 27).

176 Zmínky o Malíně se objevily pouze příležitostně (viz např. ŠIRC, V. – FOJTÍK, J.: *Minulost zavátá časem*, s. 47 a 72 – viz pozn. 82).

177 Ministr národní obrany generál Ludvík Svoboda položil v létě 1946 při vzpomínkové slavnosti základní kámen pomníku v Žatci, plastika byla dokončena v roce 1958.

178 Srv. VACULÍK, J.: *Dějiny volyňských Čechů*, sv. 2, s. 106 n. (viz pozn. 48); DUFEK, V. (ed.): *Mučednické obce na Volyni*, s. 5–116 (viz pozn. 171); HOFMAN, Jiří: *Český*

Památník Českého Malína v Žatci v padesátých nebo šedesátých letech (osobní archiv Dariny Martinovské)

odsudek směřují spíše obecně proti „fašistům“ či jednoduše „Němcům“. Pamětníci však nevzpomínají pouze na Malín, ale na celou komunitu volyňských Čechů.¹⁷⁹ Sami volyňští Češi připomínají Malín často v kontextu nejznámější české tragédie za nacistické okupace jako „volyňské Lidice“. Toto označení svědčí o snahách vyobrazit Malín jednak jako „symbol utrpení volyňských Čechů“, jednak jako součást širšího narativu válečného utrpení Čechů.¹⁸⁰ Jak uvedl jeden český autor, Malín byl

Malín – Lidice volyňských Čechů. In: *Přísně tajné! Literatura faktu*, roč. 9, č. 5 (2007), s. 64–79; DUFEK, V.: *Návrat volyňských Čechů do vlasti v archívních materiálech*, s. 75 (viz pozn. 117); VALÁŠKOVÁ, N. – UHEREK, Z. – BROUČEK, S.: *Aliens or One's Own People*, s. 24 (viz pozn. 117). Historii Českého Malína se zaměřením na válečný masakr naposled souhrnně publicisticky zpracoval Karel Richter ve stati „Tragédie Českého Malína“. In: CÍLEK, Roman – RICHTER, Karel – VEVERKA, Přemysl: *Hlasy z hořících domů: Lidice. Ležáky. Český Malín. Ploština. Prlov. Zákřov. Javoříčko*. Praha, Nakladatelství XYZ 2011, s. 103–171. Paměti publikované v České republice se také ve spojení s Malínem často vyhýbají jakékoli etnické diskusi (viz ŠIMEK, Václav: *U nás na Volyni*. Sokolov, Okresní úřad Sokolov 1993, s. 201–203; LANCIGER, Josef: *Střetnutí věků*. Ostrava, Amosium servis 2000, s. 149; FALTÝNEK, Vilém: *Český Malín*. In: *Radio Praha – Český rozhlas* [online]. 06.07.2002 [cit. 2017-05-29]. Dostupné z: <http://www.radio.cz/cz/clanek/29936>; MICHALEC, Libor: *Dobyvatelé divokého východu*. In: *Koktejl*, roč. 8, č. 7–8 (červenec–srpen 1999), s. 22–26).

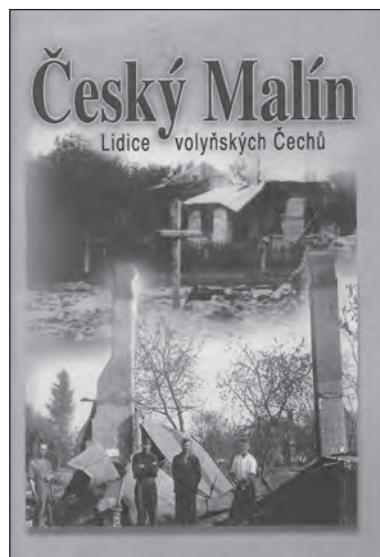
179 Svědectví volyňských Čechů se v posledních letech podařilo zaznamenat díky úsilí jejich vlastní komunity i české vlády. Viz projekt Paměť národa, který je přístupný online (www.pametnaroda.cz), a časopis Sdružení Čechů z Volyně v Praze *Zpravodaj*, který pravidelně přináší příběhy a výpovědi volyňských Čechů.

180 HEROLDOVÁ, I.: *Válka v lidovém podání*, s. 29 (viz pozn. 171).

dlouho tragédií „pouze volyňských Čechů samotných“ – po rozpadu Sovětského svazu a uvolnění poměrů je zjevná snaha to změnit.¹⁸¹

Přesto jsou pod povrchem komunity volyňských Čechů znatelné i určité charakteristické názorové trhliny. Vratme se například k Jaroslavu Mecovi, jehož pohled na události z léta 1943 se promítl do polského narativu Malína. Na konferenci v Katovicích Mec údajně odmítl, že by se Poláci účastnili likvidace Malína, těmito slovy: „Nikdy jsem takové informace neměl. Od začátku, kdy se naši lidé odstěhovali z Volyně, jsme byli navzájem v kontaktu a o těchto těžkých časech jsme diskutovali. Nikdo nikdy nepochyboval, že tento ohavný čin způsobili Němci s pomocí ukrajinské policie.“¹⁸² Během rozhovorů v Praze v roce 2010 jsem se ptal, proč Jaroslav Mec jako jediný Čech veřejně obviňoval ukrajinské policisty z výhradní odpovědnosti za zničení Malína a proč ho polští autoři tak ochotně citovali. Jediný dosud žijící pamětník malínských událostí Josef Řepík a dcera Josefa Martinovského mi řekli, že Mec byl volyňským rodákem s polsko-českými kořeny, který po válce studoval a pracoval v Polsku a stal se komunistou.¹⁸³ Mecova politická a národní příslušnost podle nich vysvětlovala jeho vztahy s Poláky, tendenci exkulповat je i zaměření proti Ukrajincům jako údajně jediným viníkům. Obecně řečeno, Řepík ani dcera Martinovského nevnímali Mece jako někoho, kdo by mluvil jménem jejich komunity.¹⁸⁴

Další tenze jsou zřejmé z diskuse o Jiřím Hofmanovi, jiném prominentním volyňském Čechovi, který o svých „krajanech“ napsal několik knih. Hofman sloužil ve Svobodově armádě a po válce působil na československém ministerstvu obrany, byl také členem Komunistické strany Československa. Někteří příslušníci komunity volyňských Čechů jej kritizovali za to, že ve svých pracích o Volyni příliš zdůraznil

Masakr v Malíně zaujal v českém vzpomínání místo po boku tragédie v Lidicích, ačkoli je nesrovnatelně méně známý

181 HOFMAN, J.: Český Malín – Lidice volyňských Čechů, s. 75.

182 K této citaci není uveden žádný přímý odkaz, pouze nepublikovaná zpráva Ewy a Władysława Siemaszkových (autor stáťe ji měl k dispozici), kteří se konference v Katovicích ve dnech 18. a 19. května 1999 také účastnili. Pro Mecův příspěvek na konferenci viz MEC, Jaroslav: Wołyńscy Czesi – ofiary terroru. In: PERETIATKOWICZ, Adam (ed.): *Ludobójstwa i wygnania na Kresach*. Katowice, vl. n. 1999, s. 16. Je třeba zmínit, že Mec zde Ukrajince neobviňuje, nicméně mluví o násilí banderovců proti volyňským Čechům.

183 Záznam rozhovoru autora s Josefem Řepíkem a Darinou Martinovskou 26.7.2010 v Praze (v osobním archivu autora).

184 Tamtéž.

etnické konflikty a zaměřil se na zločiny spáchané „nacionalistickými“ skupinami. I přes tuto svou tendenci však Hofman nikdy neobvinil z účasti na malínském masakru Poláky ani Ukrajince. A zdráhá se připustit i možnost, že útok na vesnici měl souvislost se sovětskými partyzány, což se zainteresovaným volyňským Čechům zřejmě jeví jako jeho jediné zbývající vysvětlení.¹⁸⁵ Hofmanův důraz na etnický konflikt a neochota přisoudit vinu sovětským partyzánům připomínají, byť nepřímou, sovětský narativ Malína.

Zde si lze položit hypotetickou otázku: kdyby měl Josef Martinovský bezprostředně po skončení války možnost otevřeněji mluvit o Malíně, nebo kdyby byla se svědectvími zachycenými ve Svobodově zprávě lépe obeznámena veřejnost, projevovali by příslušníci komunity volyňských Čechů větší zájem o etnický rozměr tragédie? Domnívám se, že ne. V mých rozhovorech s Josefem Řepíkem, stejně jako ve většině české literatury k této kauze z postkomunistického období, se téma etnické identity spoluviníků prakticky neobjevilo.¹⁸⁶ Řepík v rozhovoru připustil, že někteří lidé z okruhu volyňských Čechů si uvědomují možný podíl Poláků a Ukrajinců na represáliích, zároveň ale poznamenal: „Je jedno, jestli mluvili ukrajinsky, nebo polsky, byli to špatní lidé. V podstatě se mezi Čechy shodneme, že tito lidé byli kriminálníci.“¹⁸⁷

Aby však nedošlo k omylu – komunita volyňských Čechů stále usiluje o to, aby pachatele masakru v Malíně dostihla spravedlnost, a usilují o nalezení příslušných důkazů v archivech. Tyto snahy se však zaměřují primárně na německé viníky, a ne na jejich možné spolupachatele z řad polských či ukrajinských sousedů Čechů.

Nesplacené účty: sporné dědictví Malína

Výzkum případových studií podobných Malínu umožňuje nahlédnout tři důležitá témata: zaprvé odhaluje stěžejní úlohu války a etnického násilí pro sociální a politickou situaci současné východní Evropy; zadruhé zprostředkovává povědomí o výzvách historické vědě a metodologii, kterým v této oblasti čelí budoucí badatelé; a zatřetí ukazuje, jak zcela nedostatečně se Západ, a konkrétně Německo, vypořádaly s dědictvím německé okupace východní Evropy a jak málo se učinilo pro nápravu bezpráví.

Co se týká prvního bodu, studium čtyř oblastí diskurzu – sovětského, ukrajinského, polského a českého – představuje Malín jako jakýsi Rorschachův test východoevropské historie. Autor či mluvčí vnímá Malín v souladu se svým původem či politickým zaměřením (a jak jsme viděli, ne vždy se tyto dvě oblasti shodují). Malín tedy slouží jako působivá metafora dědictví mezietnického násilí ve válečné

185 Viz záznam rozhovoru autora s Jiřím Hofmanem 27.7.2010 v Praze.

186 Řepík a Martinovská spolupracovali na nejnovější knize o Malíně *Český Malín: Lidice volyňských Čechů* z roku 2010 (viz pozn. 22). O spolupachatelích Němců z jiných etnik zde není žádná zmínka.

187 Záznam rozhovoru autora s Josefem Řepíkem a Darinou Martinovskou 26.7.2010 v Praze.

Obyvatelé Malína, kteří přežili masakr, s rodinnými příslušníky obětí v roce 1943. Dítě v popředí je Josef Řepík, poslední žijící svědek tragédie (osobní archiv Dariny Martinovské)

a poválečné východní Evropě. Poukazuje také na to, že „kreativní zapomínání“ sovětské doby z diskurzu o druhé světové válce nezmizelo. Komunita polských *Kresů* stále usiluje o spravedlivé vyrovnání s násilím, kterému byla vystavena na Volyni, ale zároveň se snaží odvrátit jakoukoli diskusi o zločinech Zemské armády a represivním charakteru meziválečné polské politiky. Podobně se Ukrajinci snaží dosáhnout spravedlnosti za zkázu Volyně způsobenou sovětskou okupací před válkou a po ní i za německé zločiny, ale odmítají vyšetřovat, jakou roli sehrála ukrajinská pomocná policie a Ukrajinská povstalecká armáda v holocaustu.¹⁸⁸ Ukrajínští nacionalisté se také snaží vyzdvihovat zásluhy Ukrajinské povstalecké armády jako katalyzátoru vzniku nezávislé Ukrajiny. A konečně volynští Češi se snaží uchovat živé vzpomínky na své příbuzné, z nichž mnozí byli lapeni v područí bezohledné okupace a občanské války, ve které neměli žádné zájmy. Do začátku devadesátých let zapomenutý

¹⁸⁸ K těmto tématům obecně viz KASJANOV, Georgij: The Burden of the Past: The Ukrainian-Polish Conflict of 1943–44 in contemporary public, academic and political debates in Ukraine and Poland. In: *Innovation: the European journal of Social Sciences* (Abingdon, Oxfordshire), roč. 19, č. 3–4 (2006), s. 247–259; ŽURŽENKO, Tatjana: Memory Wars and Reconciliation in the Ukrainian-Polish Borderlands: Geopolitics of Memory from a Local Perspective. In: MINK, Georges – NEUMAYER, Laure (ed.): *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe: Memory Games*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2013, s. 173–192.

problém Malína se konečně dočkal pozornosti a Malín se v současném diskurzu stal symbolem moci a významu vyrovnávání s minulostí.

Výskyt mnoha různých narativů jednoho masakru na východoevropské hranici se netýká pouze Malína. Jeho příběh lze chápat podobně jako popisy jiných nechvalně známých násilných incidentů, o kterých existují navzájem protichůdné narativy. Vykládají, co se během turbulentních válečných let stalo například při pogromu ve Lvově, masakru ve vězení ve Vinnyci, pogromu v Jedwabném (všechny tři případy se staly v roce 1941) nebo při katyňském masakru v roce 1940.¹⁸⁹ Mezi těmito příklady je ovšem Malín ojedinělý tím, že byl jen okrajově aktem mezietnického násilí. Hlavním důvodem zničení Malína byla bezohledná koloniální politika, která cílila na civilisty způsobem v historii moderní Evropy dosud nevídaným.¹⁹⁰ Na základě dostupných důkazů, které zde byly prezentovány, nebyli malínští Češi a Ukrajinci zavražděni v odplatě nebo z vůle svých polských či ukrajinských sousedů. Masakr byl naopak součástí vysoce koordinovaného masivního útoku na civilní obyvatelstvo, který organizovaly německé okupační úřady, zejména jednotky SS a policejní aparát. Zda vina náleží i potenciálním místním spolupachatelům v jednotce, ať to byli Ukrajinci, či Poláci, je už zcela jiná otázka. Interpretovat malínský masakr primárně jako akt etnického násilí je chybné. Tím se dostáváme k momentu největší ironie: v moři etnického násilí se brutální čin, jehož motivem nebyla etnická nevraživost, po sedmdesáti letech v představě veřejnosti i v akademické debatě v takový postupně mění. Neexistuje pravděpodobně lepší příklad toho, jak důsledky mezietnického násilí dosud ovlivňují většinový diskurz o válce.

Vzhledem k šíři násilí, které ve východní Evropě provázelo v první polovině dvacátého století nespočetné změny hranic, transfery národů, zvraty politických režimů i demografické kalamity, lze předpokládat, že „Malínů“ existuje mnohem více, a to nejen na Volyni, ale v celém regionu. Je to případ již samotné Volyně, kde země, jak se zdá, jen špatně střeží svá tajemství. Například jen nedávno byly objeveny ostatky 367 těl poblíž vězení v malém volyňském městečku Vladiměř (Volodomyr-Volynskyy). Jak rychle jen polští i ukrajinští experti přišli s tvrzením, že se jedná

189 K pogromu ve Lvově viz HIMKA, John-Paul: The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd. In: *Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes*, roč. 53, č. 2–4 (2011), s. 209–243. K Jedwabnému viz GROSS, Jan T.: *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community of Jedwabne, Poland*. Princeton, Princeton University Press 2001. K Vinnyci viz PAPERNO, Irina: Exhuming the Bodies of Soviet Terror. In: *Representations* (Berkeley, California), [roč. 19], č. 75 (léto 2001), s. 89–119; WEINER, Amir: *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton, Princeton University Press 2001, s. 264–268. K masakru v Katyni viz RUDLING, P. A.: The Khatyn Massacre in Belorussia (viz pozn. 33). K otázce násilí nacistického a sovětského režimu v oblasti viz SNYDER, Timothy: *Krvavé země: Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*. Praha – Litomyšl, Paseka – Prostor 2013 (původní vydání 2010). Otázkou násilí v pohraničních oblastech se nově zabývá např. publikace: BARTOV, Omer – WEITZ, Eric D. (ed.): *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*. Bloomington, Indiana University Press 2013.

190 K nacistické okupaci Ukrajiny jako projevu imperialismu, kolonialismu a budování impéria viz LOWER, W.: *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (viz pozn. 66).

o polské zajatce zavražděné NKVD v roce 1940! Řada médií dokonce přejmenovala tuto exekuci na „volyňskou Katyn“. Další důkazy – jako například způsob, jakým byly oběti pohřbeny, nebo fakt, že skutečné oběti NKVD byly již identifikovány a pohřbeny v roce 1941 – však naznačují, že oběťmi mohli být Židé, které zabil Němci a jejich ukrajinští komplicové. Společný polsko-ukrajinský postup v tomto případě svědčí na jedné straně o tom, jak moc je pro komunitu *Kresů* politicky přitažlivé nalezení zavražděných polských důstojníků na Volyni, a na druhé straně o snaze ukrajinských úřadů bagatelizovat roli ukrajinské pomocné policie v holokaustu.¹⁹¹ Vladiměř však není jediným podobným případem, k dalším odhalení masových hrobů a obětí pogromů z holokaustu na Ukrajině stále dochází. Lze očekávat, že tyto nálezy podnítky další debatu a rozvíří nové spory o jejich památku.¹⁹²

Zadruhé, případová studie o Malíně prozrazuje v psaní příběhů o násilí v mnohonárodnostních regionech, jako byla válečná Volyň, řadu historických a metodologických komplikací. Jedním z hlavních zjištění, které plyne z analýzy různých narativů, je naléhavá potřeba profesionalizace akademické sféry ve východní Evropě.¹⁹³ Je zajímavé, že u autorů, o kterých zde byla řeč, je obvykle téměř nemožné říci, kdo je vystudovaným či amatérským historikem nebo novinářem a zda autor popisuje svůj osobní příběh. V některých případech autoři, kteří nejsou profesionálními

191 Masovým hrobem ve Vladiměři se podrobně zabýval politolog Ivan Katčanovskij (viz KATCHANOVSKI, Ivan: *Owning a massacre: "Ukraine's Katyn"*. In: *Open Democracy* [online]. 26.10.2011 [cit. 2017-05-31]. Dostupné z: <http://www.opendemocracy.net/od-russia/ivan-katchanovski/owning-massacre-ukraines-katyn>; KATČANOVSKYJ, Ivan: *Sučasna polityka pamjati na Volyni ščodo OUN(b) ta nacystyskych masovych vbyvstv*. In: *Ukraina moderna online blog* [online]. 30.4.2013 [cit. 2017-05-29]. Dostupné z: <http://www.uamoderna.com/md/199>; TÝŽ: *OUN(b) ta nacystski masovi vbyvstva vlitku 1941 roku na istorycnij Volyni*. In: *Ukraina moderna*, roč. 18, č. 20 (2013), s. 215–244.

192 Masový hrob byl nedávno objeven například i v Ostrohu na Volyni. Příslušné materiály jsou uloženy ve Státní historicko-kulturní rezervaci města Ostroh (*Deržavnyj istoryko-kulturnyj zapovidnyk m. Ostroh*). Obrovský kus práce při odkrývání masových hrobů na Ukrajině odvedl francouzský kněz Patrick Desbois (viz DESBOIS, Patrick: *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 milion Jews*. Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan 2008). Pro působivý článek o výzkumu holokaustu ve východní Evropě viz BARTOV, Omer: *Eastern Europe as a Site of Genocide*. In: *The Journal of Modern History*, roč. 80, č. 3 (září 2008), s. 557–593. K pojednání o dosud neznámém pogromu, ke kterému došlo ve městě Olevsk na Ukrajině, viz McBRIDE, Jared: *Ukrainian Neighbors: The Olevsk Pogrom* (studie byla prezentována v říjnu 2010 na workshopu „Pětašedesát let poté: Nový výzkum a konceptualizace druhé světové války v Evropě“ (*Sixty-Five Years Later: New Research and Conceptualization of the Second World War in Europe*) na Stanfordské univerzitě v Palo Alto v Kalifornii).

193 Pro zásadní kritiku vyššího vzdělávání a oboru historie na Ukrajině v podání ukrajinského akademika, který v současnosti působí v Polsku, viz PORTNOV, Andrij: *Demoděrnizacija istoryčeskogo obrazovanija v postsovetskoj Ukraině: Tezisy k diskussii*. In: *Ab Imperio online blog* [online]. 07.05.2011 [cit. 2017-06-02]. Dostupné z: <http://net.abimperio.net/ru/node/1827>. K podobné kritice polské historiografie viz WNUK, R.: *Recent Polish Historiography on Polish-Ukrainian Relations during World War II and its Aftermath* (viz pozn. 157).

Památník malínským Čechům na českém hřbitově v Malíně, 2013 (foto autor)

historiky, napsali erudovanější práce než vystudovaní akademici.¹⁹⁴ V jiných případech se aktéři událostí vydávají neoprávněně za objektivní pozorovatele (například Lev Šankovskij nebo Stepan Semeňuk). A aby to bylo ještě složitější, další autoři a vědci z východní i západní Evropy (přestože někteří mají ty nejlepší úmysly, jako Grzegorz Motyka) citují zdroje bez ověřování informací o původcích citací, ať už z neznalosti, nebo naopak v úmyslné snaze uvést čtenáře v omyl. Jako velmi potřebný korektiv se nabízí demokratizace přístupu k archivům, důkladné posouzení textů formou recenzního řízení i větší interakce a spolupráce v rámci mezinárodní vědecké komunity.¹⁹⁵

Znepokojivý je i nedostatek komunikace mezi různými historickými tradicemi a disciplínami. Většina zde uvedených prací, ať už se jedná o texty „vědecké“, či novinářské, byla napsána uvnitř jakýchsi ideologicky zvukotěsných komor. Tak například práce Volodymyra Serhijčuka a Volodymyra Vjatrovyče – oba vystudovali historii na ukrajinských univerzitách a oba mají přístup k polské vědě a zdrojům i odborné znalosti k tomu, aby je do svých prací zahrnuli. A přesto, co se týká Malína,

¹⁹⁴ Platí to např. o práci Władysława a Ewy Siemaszkových, která i přes určité nedostatky způsobené ideologicky zkresleným pohledem staví na velmi důkladném výzkumu etnických čistek namířených proti Polákům, jehož výsledky lze nepochybně začlenit do seriózních studií o válce. Přestože nejsou historiky (Ewa je vystudovaná inženýrka a Władysław právník), jejich práce o etnickém konfliktu je mnohem erudovanější a preciznější než práce Volodymyra Serhijčuka, historika pracujícího na přední ukrajinské univerzitě (Národní univerzitě Tarase Ševčenka v Kyjevě) a člena Národní akademie věd Ukrajiny.

¹⁹⁵ Komentář k tomu, jak je i historiografie hladomoru na Ukrajině v letech 1933–1934 nedostatečně „integrována do globální vědy“, viz HIMKA, John-Paul: *Encumbered Memory: The Ukrainian Famine of 1932–33*. In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, roč. 14, č. 2 (jaro 2013), s. 413.

ochotně přehlížejí důkazy, které jsou v rozporu s jejich záměrem svést vinu na Poláky, a běžně uvádějí jen ukrajinské prameny. Pokud je Malín jen letmou zmínkou v jejich ústřední misi prokázat polskou brutalitu a vinu, pak si lze jen stěží představit, nakolik důkazy záměrně opomíjejí.¹⁹⁶

Pravděpodobně nejznepokojivějším metodologickým problémem, na který tragédie v Malíně poukazuje, je využití svědectví a paměti k prosazování nacionalistické agendy. Řada ukrajinských i polských vědců prostřednictvím terénního výzkumu, zahrnujícího rozhovory s volyňskými obyvateli, hledala důkazy pro svá radikální tvrzení o etnickém násilí v průběhu války. Kolosální projekt Władysława a Ewy Siemaszkových, který dokumentoval etnické čistky Poláků, metodu „vydat se přímo k lidem“ ve východoevropské odborné literatuře v postsovětském období značně zpopularizoval.¹⁹⁷

Ústřední myšlenkou této metody je, že větší hodnověrnost osobních výpovědí místních aktérů legitimizuje obecnější tvrzení o konfliktu efektivněji než archivní dokumenty. Problém nastává tehdy, když se tento postup uplatňuje bez potřebné důslednosti a obezřetnosti nebo když je způsobem, jak obejít kontrolu formou recenzního řízení, které ověřuje platnost soudů a jejich hodnověrnost. To je vidět i na případě Malína. Zatímco ukrajinský historik Volodymyr Serhijčuk dokázal najít volyňské Ukrajince, kteří potvrdili tezi o polských pachatelích, polští historici naopak našli volyňské Poláky, kteří podpořili tezi o ukrajinských pachatelích. Autoři na obou stranách šli za „autentičtějšími“ Volyňci a dostali tak odpovědi, které chtěli slyšet.

Dva památníky v Malíně na místě, kde stál kdysi kostel, 2013 (foto autor)

196 Tato praxe se netýká jen Ukrajiny. Joanna B. Michlicová mluví v souvislosti s podobnými přístupy v polské historické vědě o „etnonacionalismu“ – což je rozhodně pojem aplikovatelný i na práce historiků, jako je Vjatrovyc a Serhijčuk (MICHLIC, Joanna B.: The Soviet Occupation of Poland, 1939–41, and the Stereotype of the Anti-Polish and Pro-Soviet Jew. In: *Jewish Social Studies*, roč. 13, č. 3 (jaro–léto 2007), s. 135–176).

197 Ukrajinskou odpovědí na práci této autorské dvojice je edice *Trahedija ukrajinsko-polskoho protystojanňa na Volyni 1938–1944 rokiv*, kterou sestavil Ivan Puščuk. V letech 2009–2011 bylo v této edici k ukrajinsko-polskému konfliktu na Volyni publikováno deset svazků.

Místní paměť a svědectví se tak dostaly do slepé uličky, což evokuje postřeh britského historika Erika Hobsbawma o paměti jako „kluzkém médiu“.¹⁹⁸ S ohledem na to, jak si různé výpovědi ukrajinských a polských svědků protirečí, je vysoce nepravděpodobné, že by všechny byly pravdivé. Vzpomínky jsou jen tak kluzké jako ruce, které se je snaží uchopit. Je úkolem historiků, aby pečlivě odstraňovali matoucí vrstvy a rozeznali nacionalisticky či etnicky zbarvené narativy, které mohou odborné práce poznamenat. Tyto narativy prostupují dokonce i do primárních zdrojů, aby se vzápětí ve smyčce opět vynořily v odborné literatuře. Když vědci oddělují tyto prameny a zkoumají je souběžně s archivními i dalšími důkazy, budují tak zároveň i silnější a preciznější historiografii. Jsou-li osobní výpovědi využívány s rozmyslem, mohou – tak jako v případě studia holokaustu – nepochybně přispět k lepšímu porozumění etnickému konfliktu a dalším násilným aktům z válečného pohraničí.¹⁹⁹

Nenechme se však mýlit, případy jako malínská tragédie mohou vědce zavést do postmoderních zákrut, protože s koncepty „dvojitá paměť“ či „multiplicity paměti“ lze snáze dojít k závěru, že „pravda“ o Malíně je několik: polská pravda, ukrajinská a tak dále.²⁰⁰ Vezmeme-li v potaz výrok Jeffreyho Burda, že „historikovy motivy budou zpochybněny bez ohledu na to, jak důkladný výzkum byl“, je jistě lákavé vyhnout se namáhavé práci při rozplétání nitek těchto narativů a jednoduše je všechny prezentovat jako nosné.²⁰¹ Tvrdím však, že takový únik prokazuje medvědí službu nejen historické profesi, ale i obětem podobných zvěrstev. Opravdu si myslíme, že lidé, kteří byli zaživa upáleni v malínské škole, věřili, že existuje několik „pravd“

198 HOBSBAWM, Eric: *On History*. New York, The New Press 1997, s. 206.

199 K tématu využití pamětnických svědectví viz BARTOV, Omer: *War-time Lies and Other Testimonies: Jewish-Christian Relations in Buczacz, 1939–1944*. In: *East European Politics and Societies*, roč. 25, č. 3 (srpen 2011), s. 486–511; TÝŽ: *Eastern Europe as a Site of Genocide*, s. 581–591 (viz pozn. 192); CHYMKA, Ivan [John-Paul Himka]: *Dostovirnist' svidčennja: Reljacija Ruzi Vagner pro Lvivskij pohrom vlitku 1941 r.* In: *Holokost i sučasnist'*, roč. 2, č. 4 (2008), s. 43–79 (časopis vydává Ukrajinské centrum studia a dějin holokaustu v Kyjevě – *Ukrajinskij centr vyvčennja istoriji Holokostu*). V současnosti vzniká v postkomunistických zemích řada prací o holokaustu, které uvážlivě využívají svědectví i z dalších zdrojů, aby pronikly k jádru násilných událostí. Pro přehled viz FOX, Michael-David – HOLQUIST, Peter – MARTIN, Alexander M. – GITELMAN, Zvi Y. (ed.): *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press 2014.

200 K označení protichůdných vzpomínek na holokaust v Polsku použil historik Piotr Wróbel, který se zabývá polskou historií a žije v Kanadě, výraz „dvojitá paměť“ (viz WRÓBEL, Piotr: *Double Memory: Poles and Jews after the Holocaust*. In: *East European Politics and Societies*, roč. 11, č. 3 (podzim 1997), s. 560–574). Historik Jeffrey Burds na toto téma navázal a přišel s označením pro případ Malína příhodnějším – „multiplicita paměti“ (viz BURDS, Jeffrey: *Ethnicity, Memory, and Violence: Reflections on Special Problems in Soviet and East European Archives*. In: BLOUIN, Francis X. Jr. – ROSENBERG, William G. (ed.): *Archives and Social Memory: Institutions, Practices, and Political Cultures*. Ann Arbor, University of Michigan Press 2006, s. 466–479).

201 BURDS, J.: *Ethnicity, Memory, and Violence*, s. 466.

o tom, co na nich bylo spácháno?²⁰² U vyprávění příběhů, jako je ten malínský, je nezaujatý přístup nejen možný, nýbrž i nezbytný.²⁰³

Tím se dostáváme ke třetímu a poslednímu bodu – mlčení Západu ve věci Malína a podobně zpustošených vesnic. Nejde totiž o pouhé náhodné opomenutí, ale spíše o součást obecnějšího zapominání na genocidní válku na Východě. Evropští a severoameričtí vědci vnesli hodně světla do brutální nacistické okupace Východu, zejména protipartyzánských kampaní wehrmachtu na Ukrajině a v Bělorusku. K prosazení nároku na kompenzace přeživším a ukrajinskému státu nebo k iniciaci soudního řízení s pachateli zločinů však přispěli jen málo.²⁰⁴ I když v nedávné době proběhl důkladnější výzkum německé okupace Východu, především systému nucených prací „východních dělníků“ (*Ostarbeiter*), pro zdokumentování více než čtyř set případů vesnic zničených na okupovaných východních územích podobně jako Malín i k určení viníků zbývá vykonat ještě obrovské množství práce.²⁰⁵

Tato amnézie by nepůsobila tak flagrantně nebýt pozornosti věnované podobným masakrům spáchaným za války v západní a střední Evropě. Například ještě v roce 2011 se němečtí vyšetřovatelé snažili najít a stíhat pachatele masakru ve francouzské vesnici Oradour-sur-Glane.²⁰⁶ Až do roku 2012, kdy bylo vyšetřování

202 Pro výmluvnou kritiku aplikace postmoderního přístupu na studium sociálního násilí viz KING, Charles: *The Micropolitics of Social Violence*. In: TÝŽ: *Extreme Politics: Nationalism, Violence, and the End of Eastern Europe*. New York – Oxford, Oxford University Press 2010, s. 55–76.

203 Politika paměti se v posledních letech prosazuje v řadě oblastí historie, a téma druhé světové války v tom není výjimkou. Srv. velmi zajímavý článek o národních narativích, národní identitě a paměti jednotlivce, který doporučuji číst společně s tímto textem: ESBENSHADE, Richard S.: *Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East-Central Europe*. In: *Representations*, č. 49, zvláštní vydání: *Identifying Histories: Eastern Europe Before and After 1989* (zima 1995), s. 72–96. K vyšetřování masakrů a tématu paměti mimo východní Evropu viz BALLINGER, Pamela: *Who defines and remembers genocide after the Cold War? Contested Memories of Partisan Massacre in Venezia Giulia in 1943–1945*. In: *Journal of Genocide Research*, roč. 2, č. 1 (2000), s. 11–30; PEZZINO, P.: *Memory and Massacre* (viz pozn. 33).

204 K tomu viz zejména GERLACH, Ch.: *Kalkulierte Morde* (viz pozn. 73).

205 Tímto směrem se ubírá důležitý orálněhistorický výzkum. Existuje například online Archiv nucených prací (*Zwangsarbeit-Archiv*), v němž lze nalézt výpovědi nuceně nasazených osob. Dostupné z: <https://zwangsarbeit-archiv.de/archiv/?locale=en>.

206 Viz 1944 Massacre in France: German Police Raid Homes of Six Former SS Soldiers. In: *Spiegel Online*. 06.12.2011 [cit. 2017-06-03]. Dostupné z: <http://www.spiegel.de/international/germany/1944-massacre-in-france-german-police-raid-homes-of-six-former-ss-soldiers-a-802019.html>. I přes snahu o prošetření masakru v Oradouru byl německý voják z pěšího pluku „Der Führer“ nedávno v Kolíně zproštěn viny pro nedostatek důkazů (k soudnímu řízení viz SMALE, Alison: *Painful Past: German Court Finds Lack of Proof Trying Ex-Soldier to Nazi Massacre*. In: *The New York Times* [online]. 09.12.2014 [cit. 2017-06-02]. Dostupné z: <http://www.nytimes.com/2014/12/10/world/europe/german-court-nazi-massacre-evidence-oradour-sur-glane.html>). Nicméně i tak skutečnost, že Němci stále vyšetřují podobné masakry spáchané v západní Evropě a že stále probíhají soudní řízení s obžalovanými v těchto případech, podporuje obecnější argument, který jsem zde v této souvislosti vznesl.

Sovětský památník obyvatelům Malína, kteří bojovali a zemřeli ve druhé světové válce, 2013 (foto autor)

Čechů, se kterými jsem na toto téma mluvil, se vyjádřilo obdobně. Nikdo jistě netvrdí, že si zničené vesnice ve střední a západní Evropě nezaslouží být připomínány. Propracovanost těchto památných míst a s nimi spjaté komemorace stejně jako pozornost mezinárodních médií však ostře kontrastují s chudými a zapomenutými vesnicemi na Ukrajině, jako je Malín. Kromě článků otištěných v malých regionálních novinách na Volyni jen málokdo, pokud vůbec někdo, bere na vědomí ponurou pouť volyňských Čechů z České republiky na Ukrajinu, na kterou se vydávají každý rok v červenci, aby si připomněli své mrtvé.

Studená válka mezinárodní vyšetřování válečných zločinů za železnou oponou značně ztížila, ne-li přímo znemožnila. Avšak nyní, kdy má německá vláda otevřený přístup k archivům a pramenům ve východní Evropě, podobná omluva již neexistuje.²⁰⁷ Pokud bylo během války na východní frontě spácháno nepřiměřené násilí,

zastaveno, také německé úřady stále oficiálně šetřily masakr v italské vesnici Sant'Anna di Stazzema. V řadě takových obcí, jako jsou Lidice v České republice, stojí nyní dobře financovaná muzea a jsou instalovány výstavy, které připomínají jejich dědictví. Těmto mučednickým vesnicím byla věnována i značná pozornost na poli diplomacie, jako když například v roce 2013 německý prezident Joachim Gauck navštívil české Lidice i francouzský Oradour-sur-Glane.²⁰⁷ Rozdíl v tom, jak jsou tyto masakry připomínány a jak se na ně vzpomíná v západní a střední Evropě ve srovnání s východní Evropou, si však uvědomují lidé, kteří na těchto památných místech pracují. Během soukromé prohlídky působivého komplexu památníku a muzea v Lidicích v roce 2010 mi průvodce řekl: „K Lidicím během války na Ukrajině docházelo prakticky každý den.“ A mnoho volyňských

207 Viz GATHMANN, Florian: German President Visits Nazi Massacre Site. In: *Spiegel Online*. 04-09-2013 [cit. 2017-06-03]. Dostupné z: <http://www.spiegel.de/international/germany/german-president-gauck-visits-oradour-sur-glance-site-of-nazi-massacre-a-920478.html>. Jedinou výjimkou na Východě je Katyň, kterou navštívili Richard Nixon, Fidel Castro a Jásir Arafat.

208 Liknavost (západo)německé vlády při vyšetřování nacistických zločinů na Východě je komplikované téma, které má řadu příčin. Poválečné vyšetřování v západním Německu se

většinou na Ukrajině a v Bělorusku, pak by tomu mělo být úměrné i odškodnění a snaha o zajištění spravedlnosti.²⁰⁹ Svou touhu po spravedlnosti dobře vyjádřila v roce 2004 jedna z rodin obětí masakru v italské obci Sant'Anna di Stazzema: „Nestojíme o pomstu. Tíží nás ale, že spravedlnosti nebylo učiněno zadost. Co chceme, je pravda a spravedlnost. Chceme trochu morálního odškodnění.“²¹⁰ Rodinní příslušníci malínských obětí, stejně jako rodiny mnoha podobných vesnic na Ukrajině, by „trochu morálního odškodnění“ také uvítali.

obecně zaměřovalo na muže z tzv. pohotovostních jednotek (*Einsatzgruppen*), příslušníky policie a členů jednotek SS, zatímco rozsáhlé zločiny wehrmachtu na východní frontě byly často přehlíženy. Pokud jde o vyšetřování německé civilní správy na Východě, která se na represáliích také podílela, proběhlo pouze několik polovičatých soudních procesů. A i v těchto procesech, které se týkaly protipartyzánského boje (*Partisanenbekämpfung*), rozsudky padaly jen velmi ojediněle. Takový byl případ č. 806, v němž byl voják z 10. pěšího pluku Zbraní SS odsouzen za účast na vypálení vesnice Tupice v Bělorusku v září 1942 (součást operace „Bahenní horečka“) pouze ke čtyřem rokům vězení. Naopak kupříkladu v případě č. 776 byl souzen voják z 15. policejního oddílu za účast na zničení vesnice Borisovka v Bělorusku, nakonec však byl zproštěn viny. Stojí také za povšimnutí, že tyto procesy se konaly mnohem později, v 70. letech, což znamená, že státní zástupci měli k důkazům o německé politice na Východě lepší přístup. Autor děkuje Martinu Deanovi za upozornění na tyto případy. Pro více informací k těmto procesům lze využít vyhledávač online kartotéky v Ludwigsburgu nebo nahlédnout do následující publikace: RÜTER, Christian Frederic – MILDT, Dirk Welmoed de (ed.): *Die westdeutschen Strafverfahren wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1997: Eine systematische Verfahrensbeschreibung, mit Karten und Registern*. Amsterdam – Maarssen – München, APA-Holland University Press – K. G. Saur 1998. Literatura, která se zabývá nedostatky poválečného německého soudního systému, se často zaměřuje na téma holokaustu (viz např. MCKALE, Donald M.: *Nazis after Hitler: How perpetrators of the Holocaust cheated justice and truth*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 2012). Svůj podíl na přehlížení zločinů wehrmachtu na Východě měly i americké a britské vlády (k tomu viz LINGEN, Kerstin von: *Allen Dulles, the OSS, and Nazi War Criminals: The Dynamics of Selective Prosecution*. Cambridge, Cambridge University Press 2013; BLOXHAM, Donald: *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*. Oxford, Oxford University Press 2001). Ke zkresenému pohledu na roli německé armády na východní frontě viz SMELSER, Ronald M. – DAVIES, Edward J. II.: *The Myth of the Eastern Front: The Nazi-Soviet War in American Popular Culture*. Cambridge, Cambridge University Press 2008. K obecné diskusi o spravedlnosti v poválečném období viz BARTOV, Omer – GROSSMANN, Atina – NOLAN, Mary (ed.): *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*. New York, The New Press 2002; HEBERER, Patricia – MATTHÄUS, Jürgen (ed.): *Atrocities on Trial: Historical Perspectives on the Politics of Prosecuting War Crimes*. Lincoln, University of Nebraska Press – The United States Holocaust Memorial Museum 2008.

209 Pro nejpodrobnější popis nacistické okupace Ukrajiny viz BERKHOFF, K.: *Harvest of Despair* (viz pozn. 66). K brutální protipartyzánské válce v Bělorusku viz ADAMOVIČ, Ales – BRYL, Janka – KOLESNIK, Vladimir: *Out of the Fire*. Moscow, Progress 1980.

210 Citováno podle: POPHAM, Peter: *SS Massacre: A conspiracy of silence is broken*. In: *The Independent* [online]. 02.07.2004 [2017-06-21]. Dostupné z: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/ss-massacre-a-conspiracy-of-silence-is-broken-551764.html>.

Muzeum pro Malín

*Paměť je určitým druhem antimuzea:
nelze ji připoutat na jedno místo.
Michel de Certeau, 2002²¹¹*

Malín sice můžete dnes navštívit, jeho podoba je však výsledkem poválečné obnovy.

Do vesnice vstoupíte po stejných dlážděných cestách jako nacistická jednotka v roce 1943. Na první pohled se vám bude jevit jen jako další polorozpadlá ves na ukrajinském venkově. Uvidíte malé domky, upadající zanedbaná pole, kostel, který byl opraven za peníze z ciziny, a dokonce i malé stavení o jedné místnosti s ručně napsaným ukrajinským nápisem „klub“. Při bližším pohledu na památníky v této nenápadné vesnici však okamžitě odhalíte jizvy, které zde zanechalo násilí minulého století.

Na české straně Malína u starého českého hřbitova, který je dnes jen otevřeným polem, naleznete památník českým obětem. Životy a jména českých obětí připomínají nápisy v češtině i ukrajinštině vytesané do českého mramoru. Ukrajinská jména chybějí. Cestou na náves dnešní vesnice spatříte strohý sovětský monument ve stylu socialistického realismu, který připomíná velkou vlasteneckou válku. Socha vousatého rolníka pohlíží do dálky, zatímco u jeho pravé nohy truchlí jeho žena nad smrtí syna a z levé strany se k němu tiskne jejich malé dítě. Vyrytý nápis zní: „My, oběti, jsme věnovaly naše životy, abyste mohli dnes spokojeně žít.“ Na vzdáleném konci vesnice, v místě, kde kdysi stával kostel a kde jsou malínské oběti pohřbeny, pak spatříte dva památníky. Přímo za zeleným trávníkem, který pokrývá masový hrob, je nápadný ocelový plamen s vyrytým datem 13. července 1943. Před ním leží nově odhalený památník ukrajinským nacionalistickým bojovníkům a ukrajinským obětem Malína. Česká jména zde chybějí.

Šedesát let poté dokonce i vzpomínková místa v současném Malíně zrcadlí diskurz o zdejší masakru. Prosazování homogenní národní paměti si vyžádalo svou daň – obyvatelé Malína, sousedé, přátelé a známí, kteří vedle sebe po generace žili, a dokonce i umírali, byli rozděleni v prostoru, v paměti i ve vzpomínkách. Otázka zní, zda by oběti masakru chtěly, aby se na ně takto vzpomínalo – jako na oběti různých národů či etnických skupin spíše než jako na obyvatele Malína či Volyně.²¹²

I kdybychom chtěli tomuto trendu čelit a postavit Malínu naše vlastní, inkluzivnější muzeum – jak bychom to měli udělat? Kolik místností bychom potřebovali?

211 CERTEAU, Michel de: *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, University of California Press 2002, s. 108.

212 Výborný článek, který také zkoumá paměť a etnicitu prostřednictvím památníků, viz KING, Jeremy: *The Nationalization of East Central Europe*. In: BUCUR, Maria – WINGFIELD, Nancy M. (ed.): *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette (Indiana), Purdue University Press 2001, s. 112–152; viz také WEEKS, Theodore R.: *Monuments and Memory: Immortalizing Count M. N. Muraviev in Vilna, 1898*. In: *Nationalities Papers*, roč. 27, č. 4 (1999), s. 551–564.

Místo, kde se nacházel Český Malín, v roce 2013 (foto autor)

V jakém jazyce by byly expozice? A co je ještě důležitější, kde by bylo muzeum umístěno? V současném Malíně na Ukrajině? Nebo v Novém Malíně v České republice? A jak bychom pojali narativ muzea? Vyprávěli bychom příběh Malína s využitím českého, ukrajinského, polského, či sovětského narativu? Dokázali by všichni, kdo přispěli k paměti Malína, spolupracovat na tom, aby byla náležitě uctěna památka obětí?

Pokud existuje vůbec něco, co lze z marastu tohoto brutálního činu pro naše muzeum zachovat, mohl by to být jednoduchý, leč silný obraz sousedské solidarity, kterou zažil Václav Uhlíř, poté co utekl hořícím oknem z malínské školy:

„Opatrně jsem se rozhlédl kolem, žádné další Němce jsem neviděl. Zavázal jsem si nohu košilí a odplazil jsem se [pryč od školy]. Pak jsem se pokusil najít pomoc. Odplazil jsem se do nedalekého ukrajinského domku, který nebyl naštěstí vypálený. Jakmile jsem byl uvnitř, ztratil jsem následkem ztráty krve a šoku vědomí. Jak dlouho jsem tam ležel, nevím. Nakonec se majitel domku, který utekl při příjezdu Němců, vrátil domů. Byla tma, když přišel, pomohl mi a ošetřil mě. ‘Prosím osedlejte koně a odvezte mě k mé sestře do Knerut,’ [požádal jsem ho.] ‘To nejde – nemám koně, Němci ho vzali.’ Ukrajinec mě pak odnesl k sestře domů na zádech. Byl jsem nejspíš čím dál tím těžší, nejsem zrovna malého vzrůstu. Musel se několikrát zastavit a odpočinout si. Ačkoliv jsem měl čtyřnásobný průstřel lýtky a nebyl jsem pořádně ošetřen, uzdravil jsem se. Kulhání mi ale už zůstalo.“²¹³

Z angličtiny přeložila Blanka Medková

²¹³ Výpověď Václava Uhlíře je citována podle publikace: MARTINOVSKÁ, D. – ŘEPÍK, J.: *Český Malín*, s. 14 (viz pozn. 22).

Očista průmyslových závodů od kolaborantů a „asociálních živlů“ v roce 1945

Politická machinace, exces retribuice, či inkubátor revoluční morálky?

Jakub Šlouf

Téma očisty průmyslových závodů od kolaborantů a takzvaných asociálních živlů v poválečném Československu bývá českou historiografií reflektováno převážně ze dvou hledisek. První takovou perspektivou je utváření mocenské dominance komunistické strany. Očista v průmyslu po květnu 1945, která měla své paralely v dalších oblastech veřejného života, se v tomto kontextu objevuje na okraji obecnější reflexe zaměřené na dějiny odborového hnutí. Zpravidla je přitom interpretována jako nástroj závodních rad pro eliminaci osob nepřátelských k „lidovědemokratickému“ zřízení,¹ někteří autoři ji dokonce považují za geneticky spřízněný předstupeň očisty poúnorové.² Druhou perspektivu nabízí literatura zaměřená na právní dějiny.

1 Srv. ČAPKA, František: *Odbory v českých zemích v letech 1918–1948*. Brno, Masarykova univerzita 2008, s. 161; KALINOVÁ, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha, Academia 2007, s. 62 a 95; RŮŽIČKA, Karel: *ROH v boji o rozšíření moci dělnické třídy (1945–1948)*. Praha, Práce 1963, s. 28–32; TĚHLE, Jaroslav: *Přehled dějin Československého odborového hnutí*. Praha, Práce 1984, s. 332; DUBSKÝ, Vladimír a kol.: *Nástin dějin československého odborového hnutí*. Praha, Práce 1963, s. 334.

2 Viz STÁTNÍK, Dalibor: *Závodní rady – iluze a skutečnost*. In: KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOCIAN, Jiří – KOKOŠKA, Stanislav (ed.): *Československo na rozhraní dvou epoch nsvobody*. Praha, Národní archiv – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005, s. 383.

Ta zpravidla chápe poválečnou očistu jako jakousi právem neregulovanou („divokou“) formu retribuice, narušující stabilitu právního řádu.³ Také zde jde ovšem pouze o okrajové zmínky, nepodložené žádným systematickým studiem.⁴

Příčina absence podrobnějšího výzkumu spočívá především v tom, že se k danému tématu dochovalo pouze minimum celistvější pramenné dokumentace a její fragmenty je nutno hledat namnoze v regionálních archivech ve fondech konkrétních podniků. Tento jev, jak ještě bude patrné, souvisí s živelností a nekoordinovaností samotného očištného procesu. Cílem této studie je rekonstruovat jednotlivé fáze vývoje mechanismu očisty a identifikovat společenské konflikty, ze kterých vycházela. Vedle dokumentů centrální provenience se tato analýza opírá o podnikové fondy koncernů Akciová společnost, dříve Škodovy závody, v Plzni a Praze⁵ a Českomoravské strojírny v Praze.⁶ Z metodologického hlediska je práce inspirována sociálními teoriemi, které zkoumají společenskou podmíněnost tvorby hodnotových systémů a od nich odvozených právních řádů.⁷ Podnikovou očistu proto chápe především jako specifický normotvorný proces, který produkoval v továrním prostředí dobové morální představy o vině a nevině.

Živelná fáze očisty v květnu 1945

Proces odstraňování kolaborantů a takzvaných asociálních živelů z průmyslových závodů začal zcela spontánně během protinacistického povstání v květnu 1945. V jednotlivých závodech vystupovaly z ilegality revoluční orgány, které odzbrojovaly a mnohdy i zatýkaly německý personál.⁸ Následně se ujímaly řízení podniků

3 Srv. FROMMER, Benjamin: *Národní očista: Retribuce v poválečném Československu*. Praha, Academia 2010, s. 60–97 a 250–257; BORÁK, Mečislav: *Spravedlnost podle dekretu: Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945–1948)*. Šenov u Ostravy, Tilia 1998, s. 42–46; KMOCH, Pavel: *Provinění proti národní cti: „Malá retribuice“ v českých zemích a Trestní nalézací komise v Benešově u Prahy*. Praha, Academia 2015, s. 60–70; JARCHOVSKÁ, Lucie: *Odplata, či spravedlnost? Mimořádné lidové soudy 1945–1948 na Králověhradecku*. Praha, Prostor 2008, s. 368.

4 Nejkomplexněji zatím dané téma pro oblast průmyslu pojednává literatura regionální. Srv. BAUEROVÁ, Marie: *Vznik revolučních orgánů dělnické třídy ve Škodových závodech v roce 1945*. In: *Zpravodaj komise pro dějiny závodů v ČSSR*, č. 5. Praha, Ústřední škola ROH 1978, s. 13–36.

5 Viz TÁŽ: *Škodovy závody v letech 1945–1949*. Kandidátská práce obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze v roce 1974.

6 Viz DLOUHÝ, Pavel: *Organizační vývoj podniků ČKD a související archivní soubory ve Státním oblastním archivu v Praze*. In: *Archivní časopis*, roč. 65, č. 2 (2015), s. 137–163.

7 Srv. DURKHEIM, Émile: *Společenská dělba práce*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2004, s. 33–38, 61–65 a 76.

8 Všem německým zaměstnancům byly posléze plošně zrušeny pracovní poměry. Viz *Státní oblastní archiv v Plzni (SOA v Plzni)*, fond (f.) Škodovy závody – generální ředitelství, karton (k.) 1118, inventární číslo (inv. č.) 6038, Zpráva NVŠZ [Národního výboru Škodových závodů] o převzetí vedení Škodových závodů – ústředí a rozhodnutí[ch] dosud učiněných, 24.5.1945; *tamtéž*, *Bojující Škodovák*, č. 3 (9.5.1945); *Státní oblastní archiv v Praze*

a donutily k rezignaci jejich dosavadní reprezentanty zkompromitované vykonáváním funkcí za okupace. Řízení jednotlivých koncernů se přitom neujímaly přímo dělnické revoluční závodní rady – ty totiž v řadě podniků ještě neexistovaly, a navíc postrádaly potřebnou odbornou kvalifikaci – ale podnikové národní výbory (a později národní správy), složené ve výrazné míře z úředníků schopných zajistit provoz továren.⁹ Jedna garnitura protektorátního vrcholného managementu firem tak mnohdy byla střídána druhou, ochotnou proklamovat své sympatie k novému, „lidovědemokratickému“ režimu.¹⁰

Personální změny však od počátku probíhaly i na všech nižších úrovních. Na mnohých pracovištích odmítali podřízení dále spolupracovat se svými vedoucími.¹¹ Takovým osobám pak revoluční orgány zakazovaly vstup do podniku a provizorně je odsouvaly na dovolenou.¹² V některých případech dokonce docházelo k brutálním fyzickým útokům na jedince vyváděné násilím z továren.¹³ (Mnohdy ostatně těmto osobám jejich kolegové slibovali výprask již během okupace.)¹⁴ Očista průmyslových závodů tedy měla od samého počátku širokou podporu v řadách zaměstnanců. Motivována byla jak národními, tak i sociálními konflikty z období okupace. Zároveň

(SOA v Praze), f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1126, inv. č. 6091, přípis „Národní správa Škodových závodů“, 14.12.1945.

- 9 Například na generálním ředitelství Škodových závodů v Praze převzal řízení koncernu dne 5. května 1945 Národní výbor Škodových závodů v Praze, který zahájil první očistné kroky. Podobně se během revoluce ujal řízení Škodových závodů v Plzni Národní výbor Škodových závodů v Plzni. Stejným způsobem převzal správu Českomoravských strojíren (ČMS) v Praze dne 5. května 1945 bývalý generální ředitel koncernu z let 1940–1942 Karel Juliš, který se zde až do počátku června 1945 výrazným způsobem podílel na provádění očisty. (SOA v Praze, f. ČKD národní podnik, k. 2, inv. č. 31, zpráva pro ministerstvo průmyslu ze 4.6.1945; SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1118, inv. č. 6038, Zpráva NVŠZ o převzetí vedení Škodových závodů – ústředí a rozhodnutí[ch] dosud učiněných, 24.5.1945; *tamtéž*, *Bojující Škodovák*, č. 3 (9.5.1945); SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1120, inv. č. 6050, protokol o schůzi delegátů závodních rad za účelem volby národní správy z 28.5.1945; *tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 503, signatura (sign.) 162A, sdělení NVŠZ v Plzni pro generální ředitelství v Praze z 6.5.1945.)
- 10 Vítězstvím na barikádách není boj skončen. In: *Práce* (12.5.1945), s. 1; *Všeodborový archiv*, Praha (dále VOA), f. Ústřední rada odborů (ÚRO) – Čestný soud, k. 1, inv. č. 4, dopis seřizovače firmy Lada Soběslav Františka Bucka Čestnému soudu ÚRO z 22.8.1945.
- 11 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 154, sign. 3, zápis ze schůze Revoluční závodní rady (RZR) Škodových závodů v Plzni 15.5.1945; SOA v Praze, f. ČKD národní podnik, k. 134, inv. č. 867, zápis ze schůze závodní rady ČMS Karlín 5.6.1945.
- 12 SOA v Praze, f. ČKD národní podnik, k. 2, inv. č. 31, zpráva pro ministerstvo průmyslu ze 4.6.1945; SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1118, inv. č. 6034, zpráva NVŠZ zaslaná ÚRO 15.5.1945; *tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 167, sign. 326, seznam 186 osob se zákazem vstupu do objektu podniku z 24.5.1945.
- 13 Úkolář Jaroslav Trubač z Prahy byl například zkopán do bezvědomí (VOA, f. Antonín Zápotocký, k. 3, inv. č. 39, dopis úkoláře Jaroslava Trubače zaslaný Antonínu Zápotockému z 2.7.1945).
- 14 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 166, sign. ZR 648, spis Karla Brabce.

Nacistická výzdoba řečnického pultu na slavnostní schůzi v ČKD v Praze-Libni v roce 1943 (Státní oblastní archiv v Praze, fond ČKD – Sběrka fotografií, karton 48)

však působila jako ventil, skrze nějž se uvolňovala nahromaděná frustrace, kterou si mnozí lidé vybíjeli na snadno dosažitelných cílech.¹⁵

Přestože převážnou část postižených tvořili úředníci, byla očista iniciována ve srovnatelné míře dělníky i úředníky. Na konkrétních pracovištích se totiž čistý proces stával platformou pro řešení libovolných mezilidských vztahů, poškozených okupací. Proti vysokým úředníkům proto vznášel obvinění zpravidla úřednický personál jejich kanceláří a proti dílovedoucím zase dělnické osazenstvo jejich dílen.¹⁶ Bylo to logické, protože konflikty na pracovištích vznikaly převážně mezi osobami, které spolu přicházely do každodenního pracovního styku v rolích nadřízeného a podřízeného. Očista proto zasáhla hlavně ředitele, vedoucí úředníky, personalisty, úkoláře, dílovedoucí a příslušníky ostrahy závodů.¹⁷

15 VOA, f. Antonín Zápotocký, k. 3, inv. č. 39, dopis úkoláře Jaroslava Trubače zasláný Antonínu Zápotockému z 2.7.1945.

16 Národní archiv, Praha (dále NA), f. ÚVKŠČ – Generální sekretariát 1945–1951 (1261/0/32 – původní označení 02/4), svazek (sv.) 112, archivní jednotka (arch. j.) 728, zpráva o situaci ve Škodových závodech ze 17.12.1948.

17 SOA v Praze, f. ČKD národní podnik, k. 2, inv. č. 31, zpráva pro ministerstvo průmyslu ze 4.6.1945; SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1118, inv. č. 6039, zprávy o situaci v jednotlivých závodech koncernu na konci dubna 1945; *tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 167, sign. 326, seznam 186 osob se zákazem vstupu do objektu podniku z 24.5.1945.

Toto přednostní zaměření očisty na vedoucí pracovníky plně souznělo s některými stereotypy myšlení tradičně přítomnými v dělnickém hnutí. Průmyslové dělnictvo totiž bylo dlouhodobě a za různých režimů nedůvěřivé k továrnímu managementu a obávalo se, že vlivné osoby by se bez jeho razantního zásahu dokázaly vyhnout odpovědnosti za své činy i v osvobozené republice (na rozdíl od řadových zaměstnanců).¹⁸ Takové obavy nebyly v řadě čistných kauz zdaleka bezpředmětné.

Úřednictvo však bylo zasaženo ve zvýšené míře ještě z jednoho důvodu. Velká část průmyslových závodů v květnu 1945 nepracovala na plný výkon. Důvodem byly absence zaměstnanců během revolučních událostí, poškození továrních objektů v důsledku bojových operací i složitý přechod na mírovou výrobu a z něj plynoucí nejistota, co se bude vlastně vyrábět. Rada podniků proto nebyla dlouhodobě s to „uživit“ svůj dosavadní úřednický aparát a hledala příležitost k jeho výrazné redukci.¹⁹ Očista tak souzněla s aktuálně pocitovanými problémy některých koncernů a zmírňovala nerovnováhu struktury jejich zaměstnanců.

Celá tato vlna personálních změn se přitom odehrávala bez konkrétního právního podkladu, protože exilová retribuční legislativa ani *Košický vládní program* očistu na úrovni podniků nespécifikovaly.²⁰ Kritéria viny a definice jednotlivých trestných činů proto nebyly *a priori* dané, ale sjednávaly se „za pochodu“ na základě zájmů a interakcí konkrétních aktérů. Nebyly produktem předrevolučního právního řádu a s ním spojené morálky, ale naopak v ryzí podobě zrcadlily nový, revoluční hodnotový systém. Ten vycházel z protektorátních traumat a zahrnoval zejména vyhocený nacionalismus (zacílený v prvé řadě proti německému etniku) a sociální rovnostářství (namířené proti dosavadním elitám). Na postupném vývoji čistné akce proto lze dobře sledovat celkovou dynamiku květnové revoluce. Očista vlastně představovala jakýsi předstupeň retribuční, specifickou formu normotvorného mechanismu, který praxí prověřoval intuitivně formulovaná obvinění. Právě na základě zkušeností z podnikové očisty byla později kodifikována konečná forma retribučního systému, tak jak byl dotvořen na podzim 1945 takzvaným malým retribučním dekretem.²¹

Již ze své podstaty do sebe očista inkorporovala konflikty nejrůznější povahy. Stíhána proto byla pestrá škála provinění, sahajících od kolaborace (trestné podle pozdějšího takzvaného velkého retribučního dekretu) přes různé formy činů označovaných tehdy za nedostatek národní uvědomělosti až po šikanu na pracovišti či drobné pracovní spory. Mnohá udání navíc byla motivována sobeckými a nízkými pohnutkami nebo byla zcela nepravdivá.²² V některých případech dokonce žalobci

18 Srv. např. HEUMOS, Peter: „Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!“. *Dělníci a státní socialismus v Československu*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2006.

19 *SOA v Plzni*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1118, inv. č. 6039, zpráva o všeobecné situaci podniku z 24.5.1945.

20 *Tamtéž*, KOVAŘOVIC, Josef: O naší závodní radě. In: *Zprávy závodní rady Škodovka – ústředí* (7.11.1945), s. 1.

21 Viz FROMMER, B.: *Národní očista*, s. 250–257 (viz pozn. 3).

22 VOA, f. Antonín Zápotocký, k. 3, inv. č. 40, dopis přednosty oddělení Československé zbrojovky Ladislava Lišky Antonínu Zápotockému z 15.7.1945; *SOA v Plzni*, f. Škodovy

svou motivaci ani nijak neskrývali a bezelstně pro sebe například požadovali přidělení služebního bytu žalovaného.²³ Často byla obvinění vznášena preventivně za účelem maskování vlastního prohřešku.²⁴ Někteří žalobci také chtěli svým radikalismem „dokázat své češství“.²⁵ Dotčené osoby přitom měly pouze omezené šance se hájit. Během této fáze očisty se totiž nepožadovala žádná písemná dokumentace, nebyli vyslýcháni všichni relevantní svědci, obviněným nebyla mnohdy poskytnuta možnost řádné obhajoby a v některých případech nebyli vůbec k projednání své záležitosti přizváni.²⁶ V revolučním zmatku tak zůstaly mnohé lži a dezinformace nerozpoznány.

Přes toto zjevné bezpráví byla očista zpočátku všeobecně přijímána jako naprosto nezbytný symbolický krok k obnově „zdravého“ fungování společnosti. Celá tehdejší česká společnost totiž nesla jistou míru odpovědnosti za předchozí panství nacistického režimu. Použijeme-li typologii sestavenou německým filozofem Karlem Jaspersem, víceméně každý byl vinen v rovině politické (jako občan státu spolupracujícího – ač nedobrovolně – na páchání zločinů), morální (jako účastník každodenního života v protektorátu) a metafyzické (jako divák mlčky přihlížející zločinům jiných).²⁷ Všichni tak mohli být nařčeni z toho, že měli v nějakém směru vykonat více, či se naopak v něčem přizpůsobit méně. K provedení očisty proto bylo nezbytné zjednodušit nejednoznačnou a mnohavrstevnatou minulou realitu a uměle stanovit hranice viny. Odsouzení jedněch tak vlastně zároveň znamenalo vyvinění (očistění) ostatních.²⁸ V symbolické rovině proto provedení očisty uvolnilo zbytku společnosti prostor k vykročení vstříc nové, zdánlivě čisté budoucnosti. Hranice viny, definované v procesu očisty, přitom nebyly garantovány žádnou nadčasovou morálkou, ale byly praxí sjednány podle zájmů a vlivu konkrétních aktérů.

Tento nevyřčený základ očištění procesu byl nejvíce patrný právě na struktuře postižených osob, mezi nimiž jednoznačně převažovali vedoucí pracovníci. Za fungování protektorátních továren a jejich zbrojní výrobu přitom nesli nesporný díl odpovědnosti také řadoví úředníci či dělníci. Část z nich dokonce na válečném úsilí okupantů přímo profitovala v podobě odměn za mimořádné pracovní výkony a přesčasy.²⁹ Procesem očisty tak byly některé formy viny zcela opominuty a jiné naopak zdůrazněny. Vznikla tím zkreslená interpretace minulé reality, legitimizující třídní (proti dosavadním elitám zaměřený) aspekt revoluce.³⁰

závody – generální ředitelství, k. 1126, inv. č. 6092, spis zástupce přednosty oddělení garáže Josefa Závky.

23 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1127, inv. č. 6092, spis technického úředníka firmy Konstruktiva Bedřicha Dolejšího.

24 Tamtéž, spis vrchního inspektora Ladislava Cipry.

25 VOA, f. Antonín Zápotocký, k. 3, inv. č. 39, dopis úkoláře Jaroslava Trubače z 2.7.1945.

26 Tamtéž, dopis prokuristy Západočeského konzumního družstva Josefa Škabradý z 18.6.1945.

27 Srv. JASPERS, Karl: *Otázka viny: Příspěvek k německé otázce*. Praha, Academia 2006.

28 Srv. BAUMAN, Zygmunt: *Modernita a holocaust*. Praha, Sociologické nakladatelství 2010, s. 301.

29 Ustaňte, dokud je čas! K dnešním poměrům ve Škodovce. In: *Svobodný směr* (14.6.1945), s. 1.

30 VOA, f. Antonín Zápotocký, k. 3, inv. č. 40, dopis dílvedoucího Josefa Pánka Antonínu Zápotockému z 18.7.1945.

Typologie stíhaných činů

Mezi nejčastější druhy provinění vyšetřovaných na podnikové úrovni patřily zejména symbolické projevy loajality vůči nacistickému režimu. Typické bylo zvláště užití německého pozdravu (hajlování). Mnohdy sice udání uvádělo pouze ojedinělý případ podobného selhání, v atmosféře na pracovištích v květnu 1945 se však takové činy neodpouštěly.³¹ Podobně přísně bylo posuzováno i formální členství v nacistických organizacích.³² Některé osoby přitom tyto vnější symboly loajality používaly za okupace k tomu, aby zakryly svou ilegální činnost. Přesto byly často poválečnou očistou postiženy, aniž by dostaly příležitost se obhájit, a teprve po opadnutí první vlny radikalismu se domohly rehabilitace.³³ V některých případech tak ani aktivní podíl na květnovém povstání či odbojová činnost za okupace nemusely vyšetřovaného ochránit.³⁴

Další rozsáhlou kategorií stíhaných činů byly neslužební styky s Němci. Za nemorální se všeobecně označovala účast na soukromých oslavách či honech pořádaných německými nadřízenými, byť se jim vyšetřovaný ze společenských důvodů mohl jen obtížně vyhnout.³⁵ Obzvláště citlivá – a mnohdy osobně motivovaná – byla též nařčení z milostných styků s Němci. I takové zcela privátní vztahy se mohly snadno stát základem pracovněprávního postihu.³⁶ Ohrožení pochopitelně byli také členové všech smíšených česko-německých rodin. Do podobné kategorie spadaly rovněž osoby, které dobrovolně nastoupily na práci v říši nebo se z vlastní vůle přihlásily k německé národnosti.³⁷

Velmi přísně pohlíželi pováleční zaměstnanci průmyslu též na jakékoli projevy aktivního souhlasu s okupačním režimem. Typickým příkladem bylo nadšené sledování postupu německých vojsk na mapě.³⁸ Základem stíhání se však mohly stát i ojedinělé kusé výroky typu „co vůdce činí, dobře činí“,³⁹ „já jsem loajální“⁴⁰

31 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1128, inv. č. 6098, spis úředníka oddělení exportu ing. Konstantina Uvarova; *tamtéž*, k. 1127, inv. č. 6092, spis úředníka ing. Karla Nového; SOA v Praze, f. ČKD národní podnik, k. 135, inv. č. 875, spis úředníka ing. Karla Padra.

32 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1119, inv. č. 6048, Směrnice č. 1 NVŠZ o zřízení Vyšetřující komise. In: *Pracující Škodovák*, č. 7 (15.5.1945), s. 1.

33 *Tamtéž*, k. 1127, inv. č. 6092, spis ředitele dr. Josefa Školy; *tamtéž*, k. 1128, inv. č. 6095, spis vrchního inspektora Jaromíra Kubiase.

34 SOA v Praze, f. ČKD národní podnik, k. 28, inv. č. 122, spis dílovedoucího Václava Moulíka; VOA, f. Antonín Zápotocký, k. 3, inv. č. 40, dopis vrchního rady Státních výzkumných ústavů zemědělských v Dejvicích Josefa Karabce Antonínu Zápotockému z 15.7.1945.

35 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1126, inv. č. 6091, spis šéfa fotoateliérů Jana Reichmana.

36 *Tamtéž*, spis úřednice Milady Táborské.

37 *Tamtéž*, k. 1128, inv. č. 6095, spis úředníka Bedřicha Volejníka.

38 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 166, sign. ZR 648, spis dělníka Ladislava Čížka.

39 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1126, inv. č. 6091, spis pracovnice telefonní ústředny Marie Novákové.

40 *Tamtéž*.

Hajlující zaměstnanci ČKD v Praze-Libni v roce 1943 (SOA v Praze, f. ČKD – Sběrka fotografií, k. 48)

či „stydím se, že jsem se narodil Čechem“.⁴¹ U nich navíc mnohdy nebylo snadné určit, zda je dotčným pronesl ve vší vážnosti, či zda šlo o sarkasmus. Ve výrazné nevýhodě se tak během poválečné čistky obecně ocitali zejména ti zaměstnanci, kteří neudržovali se svými kolegy osobní přátelské vztahy, a byli proto pro své okolí hůře čitelní a snáze zranitelní. Tento problém se týkal například cizinců, zejména Ukrajinců, příslušníků meziválečné ruské emigrace či Slezanů, kde jazyková bariéra provokovala mnohdy nedůvěřivost jejich českých kolegů během okupace.⁴² Po válce pak často podezření ulpělo na každém, před kým se jeho okolí za okupace bálo otevřeně hovořit o politické situaci. Izolovaný jedinec proto najednou musel sám prokazovat, že nedůvěra vůči němu byla celou dobu neopodstatněná. V podobném kontextu loajality vůči nepříteli byly za nemorální běžně považovány i veřejně sdělované obavy z příchodu Sovětské armády na konci druhé světové války.⁴³

41 *Tamtéž*, k. 1126, inv. č. 6092, spis garážmistra Františka Němce.

42 *Tamtéž*, k. 1128, inv. č. 6098, spis úředníka oddělení exportu ing. Konstantina Uvarova; *tamtéž*, k. 1126, inv. č. 6092, případ úředníka oddělení exportu ing. Borise Novgorodceva.

43 Na některé osoby účinkovala v tomto směru návštěva výstavy „Sovětský ráj“, otevřená v Praze v roce 1942 (*tamtéž*, k. 1126, inv. č. 6091, spis úřednice Jaroslavy Krátkové).

Ještě tvrdší následky mohlo mít obvinění z praktické podpory válečného úsilí nacistického Německa. Typickým úřednickým deliktem v prostředí průmyslových závodů bylo v tomto směru zejména podání nových patentů během okupace. Takový čin byl automaticky vykládán jako symptom pronacistického smýšlení. Existovaly zde však schůdné prostředky obrany. Vyšetřovaní například mohli tvrdit, že jejich vynálezy ulehčily práci dělníkům (třeba transportní zařízení),⁴⁴ popřípadě mohli prokázat, že vynálezy nebyly využitelné vojensky a naopak byly prospěšné pro rozvoj poválečné mírové výroby (jako lehké elektrické motorky).⁴⁵

Zcela dominantním jevem poválečné očisty se staly žaloby pro různé formy šikánování podřízených v době okupace. Takové provinění bylo zpravidla označováno jako asociální jednání. Tento trestný čin nebyl definován v žádné československé předrevoluční právní normě a nestal se ani součástí pozdějších retribučních dekretů. Šlo tedy o specifikum poválečné očisty průmyslových závodů. Za základní charakteristický rys tohoto činu bylo považováno vyvíjení nadměrného tlaku na podřízené, často doprovázené nadáváním, vyhrožováním gestapem, nadřizováním oblibencům, nedostatečným mzdovým ohodnocením podřízených či likvidačními personálními přesuny na manuální práce.⁴⁶ Delikt přitom mohl být chápán jako zavrženíhodný hned ze dvou důvodů. Na jedné straně byl vykládán jako ohrožování existence podřízených v těžkých dobách, zároveň mohl být posuzován též jako podpora válečného úsilí nacistů prostřednictvím zvyšování produktivity práce.⁴⁷ Tento druhý, kolaborační aspekt činu však nebyl vždy přítomen. Za údajně asociální jednání byly často stíhány i osoby, o kterých dokonce i obžaloba sama tvrdila, že byly „nekompromisně protiněmeckého smýšlení“.⁴⁸

Jedním z problematických znaků takzvaného asociálního jednání byla častá absence osobní iniciativy dotčených osob. Většina vyšetřovaných „asociálů“ totiž netlačila na výkonnost svých podřízených z vlastního popudu, ale ve snaze vyhovět požadavkům svých německých nadřízených.⁴⁹ Proto byli po válce vlastně trestáni za obecné vlastnosti okupačního systému, za které nebyli plně odpovědní.⁵⁰ Některé osoby dokonce nebyly vůbec stíhány pro konkrétní činy, ale naopak pro přílišnou pasivitu, protože se údajně ve své funkci nedokázaly dostatečně

44 *Tamtéž*, k. 1127, inv. č. 6092, spis vedoucího výrobně-technického oddělení ing. Vratislava Malíka.

45 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 163, sign. ZR 253, spis přednosty oddělení ing. Jindřicha Kučery.

46 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1119, inv. č. 6048, *Pracující Škodovák*, č. 53 (20.7.1945); *tamtéž*, k. 1126, inv. č. 6091, spis šéfa fotoateliérů Jana Reichmana; *tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 506, sign. TS 358, spis dílvedoucí Růženy Pechové.

47 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1127, inv. č. 6092, spis disponenta Jaroslava Čochnáře; *tamtéž*, spis vedoucího matematického oddělení doc. dr. Miroslava Hampla; *tamtéž*, k. 1128, inv. č. 6092, spis disponenta Ferdinanda Vavířky.

48 *Tamtéž*, k. 1127, inv. č. 6092, spis přednosty účtárny Oldřicha Frecha; *tamtéž*, k. 1126, inv. č. 6091, spis vedoucího exportního oddělení Emanuela Nováka.

49 *Tamtéž*, k. 1119, inv. č. 6048, *Pracující Škodovák*, č. 53 (20.7.1945).

50 *Tamtéž*, *Pracující Škodovák*, nečíslováno (11.9.1945).

postavit okupantům.⁵¹ V mnohých případech navíc inkriminovaná činnost vycházela ze samotných univerzálních rysů tehdejšího kapitalismu, s jeho běžně aplikovanými principy pobídek, trestů a odměn.⁵² Zvláště ohroženou skupinou byli v tomto směru všichni úkoláři, kteří se podíleli na stanovení mzdových tarifů dělníků. Byli proto všeobecně nenáviděni v dělnických kolektivech, ačkoli sami museli postupovat podle jasně stanovených pravidel.⁵³

Posuzování podezření z takzvaného asociálního jednání komplikovala též okolnost, že řada osob využívala po revoluci možnost interpretovat svou protektorátní neschopnost či lenost jako sabotáž a chtěla se mstít svým šéfům za oprávněně uložené sankce.⁵⁴ Během války se totiž v důsledku nuceného nasazení do tovární práce zapojovala řada osob s pochybnou kvalifikací, které nebyly zvyklé dosahovat obvyklé kvality produktů. To stavělo jejich šefy, zodpovědné za standardní výkon svěřených pracovišť, do obtížných situací. Mezi žalovanými proto často figurovali též vedoucí pracovníci, kteří na své podřízené žádné zvýšené nároky nekladli. Mnohdy dokonce zasahovali proti nekázní a nepořádku na pracovišti až v okamžiku, kdy byly prohřešky (například pravidelné hraní šachů v pracovní době) tak viditelné,⁵⁵ že by v případě nenadálé kontroly hrozily vážné postihy všem zúčastněným. Své výtky a sankce proti nezodpovědným podřízeným proto tito šéfové oprávněně vnímali jako ochranu celého provozu před nařčením ze sabotáže ze strany německých úřadů.⁵⁶

Z těchto důvodů nebylo po válce jednoduché při vyšetřování stanovit nějaká objektivní měřítká průměrného pracovního výkonu na straně jedné a šikany na straně druhé. Revoluční orgány se v některých případech pokoušely srovnávat

Slavnostní schůze v ČKD v Praze-Libni v roce 1943 (SOA v Praze, f. ČKD – Sběrka fotografií, k. 49)

51 *Tamtéž*, k. 1126, inv. č. 6092, spis zástupce přednosta oddělení garáže Josefa Žáčka.

52 *Tamtéž*, KOVAŘOVIC, Josef: O naší závodní radě. In: *Zprávy závodní rady Škodovka – ústředí*, nečíslováno (7.11.1945), s. 1.

53 VOA, f. Antonín Zápotocký, k. 3, inv. č. 39, dopis úkoláře Jaroslava Trubače z 2.7.1945.

54 SOA v Praze, f. ČKD národní podnik, k. 28, inv. č. 122, spis dílenského asistenta Josefa Jarmáře; VOA, f. Antonín Zápotocký, k. 3, inv. č. 40, dopis přednosta oddělení Československé zbrojovky Ladislava Lišky Antonínu Zápotockému z 15.7.1945.

55 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1127, inv. č. 6092, spis vedoucího výrobně-technického oddělení ing. Vratislava Malíka.

56 *Tamtéž*, k. 1126, inv. č. 6091, spis šéfa fotoateliérů Jana Reichmana.

situaci v několika sousedních provozech.⁵⁷ Taková svědectví však zpravidla byli schopni poskytnout jen další vedoucí pracovníci, sami mnohdy postižení očístou, a proto se takovým hlasům zpočátku nedopřávalo náležitýho sluchu.

Častým průvodním jevem těchto případů byla též obvinění z nadřizování německým či jiným protekčním zaměstnancům, pokud šlo o mzdy a pracovní podmínky.⁵⁸ Například přednosta personálního oddělení dělnictva Škodových závodů Karel Červenka byl obviněn z toho, že dopustil, aby zřízence odcházející v rámci totálního nasazení z kanceláří do výroby nahrazovali z protekce na jejich pozicích příbuzní vedoucích funkcionářů továrny. Žaloba si dále všímala toho, že přeřazování zřízenci byli na manuální práce posíláni navzdory lékařským potvrzením, že jsou pro těžké práce nezpůsobilí. V důsledku toho došlo dokonce k několika úmrtím. Červenka však prokázal, že žalované personální přesuny nevyšly z jeho popudu a že byl pouhým vykonavatelem instrukcí nadřízených. Proto byl nakonec krajskou odborovou radou zproštěn obvinění.⁵⁹

Zvláštní kapitolou takzvaného asociálního jednání byly též případy udání podřízených pro nedostatečný výkon či pracovní nekázeň. Šlo vůbec o jeden z nejtěžších trestných činů, jaké se běžně vyskytovaly v továrním prostředí. Žalovaným osobám v takovém případě hrozilo zahájení trestního řízení a odsouzení mimořádnými lidovými soudy k mnohaletému odnětí svobody. V období okupace totiž nahlášení takového zdánlivě nepatrného deliktu vedení závodu nezřídká vyústilo ve vyšetřování dotyčného zaměstnance gestapem pro sabotáž,⁶⁰ což mělo někdy za následek věznění v koncentračním táboře, nebo dokonce smrt postiženého během výkonu trestu.⁶¹

Ani v těchto případech končících vězněním či smrtí však nebylo mnohdy jednoduché situaci posoudit. Šlo totiž vesměs o klasické případy takzvaných řetězových udání,⁶² kde záměr ublížit postiženému nebyl vždy prokazatelný. Vedoucí pracovníci byli totiž povinni hlásit některé delikty svým nadřízeným, v opačném případě se sami vystavovali riziku stíhání. Popud k povolání gestapa do závodu navíc obyčejně nevzešel přímo od samotného „udavače“, který delikt nahlásil výše, ale až od jeho německých nadřízených.⁶³ Mnohdy šlo přitom o takové případy pracovní nekázně, například fyzické napadení na pracovišti, že je bylo jen obtížně možné ututlat a nenahlásit. Jako příklad zde může posloužit kauza dílovedoucího Škodových závodů v Plzni Karla Brabce, který byl za okupace fyzicky napaden svým

57 *Tamtéž*, k. 1127, inv. č. 6092, spis vedoucího výrobně-technického oddělení ing. Vratislava Malíka.

58 *Tamtéž*, spis vedoucí korespondence ve zbrojním oddělení Anny Bílkové.

59 *Tamtéž*, spis přednosta personálního oddělení Karla Červenky.

60 *SOA v Praze*, f. ČKD národní podnik, k. 28, inv. č. 122, spis tajemníka ředitele Miroslava Dvořáka; *SOA v Plzni*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1127, inv. č. 6092, spis zástupce ředitele Karla Trösterera.

61 *SOA v Plzni*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 164, sign. ZR 645, spis elektromontéra Miloslava Hanzlovského.

62 Srv. FROMMER, B.: *Národní očista*, s. 203 (viz pozn. 3).

63 *SOA v Praze*, f. ČKD národní podnik, k. 28, inv. č. 122, spis dílovedoucího Václava Moulíka.

podřízeným, když mu vytýkal nekázeň. Při potyčce musela zasahovat ostraha závodu. Další dělníci mu po této události přišli vyhrožovat. Případ poté vyšetřovalo gestapo a jeden ze zatčených dělníků později zemřel v koncentračním táboře.⁶⁴ Podobně dílovedoucí Českomoravských strojírén Václav Moulík v roce 1943 marne přesvědčoval část svých podřízených, aby při povinném mimořádném přesčasu alespoň předstírali práci a neodcházeli demonstrativně domů. Hříšníky pak musel nahlásit a vůdce této „stávky“ zahynul v koncentračním táboře.⁶⁵

Nejčastěji se však udání vyskytovalo v nedokonané formě výhrůžky. Mnoho zaměstnanců po válce tvrdilo, že je během okupace jejich nadřízení nutili zvyšovat pracovní výkon pod pohrůžkou, že je jinak udají pro sabotáž. Obviněné osoby přitom zpravidla interpretovaly žalované výroky odlišným způsobem, když tvrdily, že pouze varovaly podřízené před možnými postihy ze strany okupačního režimu.⁶⁶ Upozorňovaly též na skutečnost, že vyšetřování ze strany německých úřadů by znamenalo ohrožení nejen samotného původce nekázně, ale všech zaměstnanců daného provozu. Z výše uvedeného je patrné, že hranice mezi vyhrožováním a varováním byla velice subtilní, a v některých případech dokonce mohlo její stanovení zcela záviset na subjektivním vnímání zúčastněných aktérů. Zároveň tyto kauzy problematizovaly určování poměru viny mezi udavačem a jeho obětí, protože mnohdy mohla být společensky nebezpečnější pro své okolí obětí výhrůžek než ten, kdo udáním vyhrožoval.⁶⁷ Právě z těchto důvodů se poválečná očista průmyslových závodů snažila vycházet z atmosféry na konkrétních pracovištích a opomíjela tradiční právní instituce.

Zcela specifickou skupinu osob zasažených poválečnou očistou tvořili příslušníci ostrahy závodu (*Werkschutz*). Ti během okupace dozírali na výkonnost dělníků, zapisovali jejich absence a kontrolovali, aby nikdo na pracovišti nespal nebo neodpočíval. Byli obecně v továrních kolektivech velice neoblíbení a po válce byli vystaveni plošnému stíhání, zpravidla právě pro podobná udání.⁶⁸

Dílny Škodových závodů v Plzni poškozené náletem 25. dubna 1945 (SOA v Plzni, f. Škodovácká alba)

64 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 166, sign. ZR 648, spis dílovedoucího Karla Brabce.

65 SOA v Praze, f. ČKD národní podnik, k. 28, inv. č. 122, spis dílovedoucího Václava Moulíka.

66 *Tamtéž*, spis dílenského asistenta Josefa Jarmáře.

67 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1126, inv. č. 6091, spis šéfa fotoateliérů Jana Reichmana.

68 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 163, sign. ZR 645, spisy příslušníka *Werkschutz* Aloise Jágra, úředníka ing. Viléma Ernesta a příslušníka *Werkschutz* Rudolfa Šilháčka.

Další skupinou postiženou ve velké míře poválečnou očistou byli příslušníci ruské meziválečné (antibolševické) emigrace. Jejich okolí je totiž mnohdy považováno za stoupence nacismu, zejména před německým útokem na Sovětský svaz v létě 1941.⁶⁹ Jak již bylo řečeno, ke vzájemné nedůvěře však v některých případech evidentně přispěla také jazyková a kulturní bariéra. Po válce pak byli ruští emigranti z některých závodů hromadně vyhoštěni (například ze Škodových závodů v Plzni).⁷⁰ Jinde „Rusové“ tvořili početně výraznou, v přehledech očisty výslovně zmiňovanou kategorii potrestaných osob (například ve Škodových závodech v Praze – ústředí).⁷¹

Výjimečně se očista průmyslových závodů zaměřila také na delikty z doby porevoluční a trestala poválečné „flákače“ a „sabotéry“ budovatelského úsilí.⁷² I v těchto případech se zřetelně projevovala nově vznikající revoluční morálka.

Z výše uvedeného je patrné, že očista průmyslových závodů zahrnovala mnohem širší škálu činů než pozdější dekret prezidenta republiky č. 16 Sbírky zákonů ze dne 19. června 1945, o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech (velký retribuční dekret). Osnova dekretu totiž vznikla již v londýnském exilu, a proto neodrážela nově utvářená revoluční kritéria viny. Z toho důvodu byl později přijat dekret prezidenta republiky č. 138 ze dne 27. října 1945, o trestání některých provinění proti národní cti (malý retribuční dekret), který výrazně rozšířil škálu stíhaných činů. Vycházel přitom ze zkušeností podnikové očisty.⁷³ Výklad dekretu č. 138/1945 Sb. specifikovala směrnice ministerstva vnitra č. B-2220-23/11-45-I/2, ze dne 26. listopadu 1945. Ta výslovně označovala za trestné jednání například odbornou spolupráci s Němci, pokud přesahovala meze průměrného nařízeného výkonu (podávání patentů), poskytování výhod okupantům (protektce na pracovišti) či společenský styk s Němci přesahující nezbytnou míru (účast na soukromých večírcích německých nadřízených). Postihovala však také některé případy „asociálního jednání“, ač tento termín přímo neužívala. Týkalo se to zejména bodu g), tedy „zneužívání postavení na vedoucím místě, dosaženého pomocí okupantů, k získání nebo zabezpečení osobního prospěchu přísluhováním okupantům na úkor podřízených“, a bodu ch), tj. „týrání, urážení nebo terorizování Čechů a Slováků, spáchaného ve službách nebo v zájmu okupantů nebo ve snaze zalíbiti se jim“.⁷⁴

69 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1128, inv. č. 6098, spis úředníka oddělení exportu ing. Konstantina Uvarova; *tamtéž*, k. 1126, inv. č. 6092, spis úředníka oddělení exportu ing. Borise Novgorodceva.

70 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 154, zápis ze schůze RZR Škodových závodů v Plzni 12.5.1945.

71 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1119, inv. č. 6048, Zpráva vyšetřující komise závodní rady ústředí. In: *Pracující Škodovák*, nečíslováno (11.9.1945), s. 1.

72 SOA v Praze, f. ČKD národní podnik, k. 134, inv. č. 867, zápis ze schůze závodní rady ČMS Karlín 8.6.1945.

73 Viz FROMMER, B.: *Národní očista*, s. 250–257 (viz pozn. 3).

74 Směrnice ministerstva vnitra č. B-2220-23/11-45-I/2, ze dne 26. listopadu 1945, ku provedení dekretu prezidenta republiky č. 138/1945 Sb., o trestání některých provinění proti národní cti (č. 607 *Úředního listu* 1945). Srv. KMOCH, P.: *Provinění proti národní cti*, s. 422–427 a 444–447 (viz pozn. 3).

Vyšetřující komise a směrnice pro jejich činnost

Nyní se však vraťme k samotnému mechanismu provádění podnikové očisty. První směrnicí, která ovlivnila spontánní průběh očisty v průmyslových závodech, byly instrukce Ústřední rady odborů (ÚRO) k provedení voleb do závodních rad z 12. května 1945. Na jejich základě měly být volebního práva zbaveny všechny osoby podezřelé z kolaborace. O vyškrtnutí z volebních seznamů přitom měli rozhodovat sami zaměstnanci daného pracoviště prostou většinou hlasů. Proto nyní musela k očištění zaujmout nějaký postoj každá kancelář a dílna, kde doposud očista neproběhla.⁷⁵ Seznamy osob zbavených volebního práva měly být později předány vyšetřujícím komisím, které měly teprve vzniknout. Tyto pokyny Ústřední rady odborů měly však stále jen ryze obecný ráz, a proto určování viny zůstalo nadále v kompetenci jednotlivých pracovních kolektivů bez jakýchkoli normativních předpisů.⁷⁶ Obvinění vznášena na plenárních schůzích dílen a kanceláří tak byla mnohdy značně vágní, například předhazovala vedoucím pracovníkům „nelidské“ zacházení s podřízenými, aniž by to bylo na konkrétních příkladech prokazováno. Až mnohem později vyšetřující komise dohledávaly k těmto fakticky již provedeným očištěním zákrokům patřičné důkazy.⁷⁷

Právě v druhé polovině května přitom očista v souvislosti s přípravami voleb do závodních rad vrcholila a postihla v celostátním měřítku tisíce lidí.⁷⁸ Padly poslední mantinely tradičních hierarchií uvnitř továren a dosavadního respektu k nadřízeným. Očista se už přestala zaměřovat proti kolaborantům a sympatizantům nacismu a soustředila se převážně na sociální konflikty na pracovištích mezi nadřízenými a podřízenými.

Článek v západočeském národněsocialistickém deníku *Svobodný směr* z počátku června 1945 hodnotil vzniklou situaci jako „hotovou honičku na úředníky“ a všimal si jejich neblahých důsledků: „Přehlédnut byl národní účel očisty závodu, začalo se s vyrovnáváním osobních účtů. Stačilo, že úředník dal někdy v práci dělníkovi pokutu, nevystavil dle jeho přání propustku, někdy za přečin mu vyčinil a podobně, a to byl již dostatečný národní důvod k tomu, aby mu byl zakázán přístup do dílny a podobně byl ostouzen. Těchto případů provinění šlo do stovek, a tím způsobena vznikla v závodě zaměstnanecká disharmonie, která zasahuje přímo kořeny prosperity závodu a zapomíná na jeho budoucnost. Nutno si uvědomit, že celá řada techniků a kvalifikovaných úředníků tímto postupem je v práci znechucena, závod opustili, nebo opustí, a co bude pak?“⁷⁹

75 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1126, inv. č. 6091, spis vedoucího exportního oddělení Emanuela Nováka.

76 *Tamtéž*, k. 1118, inv. č. 6028, vyhláška k provedení voleb do Závodní rady ve Škodových závodech – ústředí z května 1945.

77 *Tamtéž*, k. 1126, inv. č. 6091, spis zástupce ředitele oddělení nákupu Václava Jelínka.

78 VOA, f. ÚRO – Předsednictvo, k. 1, inv. č. 2, zápis ze schůze předsednictva ÚRO 7.9.1945.

79 Ustaňte, dokud je čas! (viz pozn. 29).

Teprve v této situaci začaly v druhé polovině května postupně v podnicích vznikat specializované očištné instituce, zmíněné vyšetřující komise.⁸⁰ Ty se ustavily v jednotlivých závodech zpravidla při závodních radách (popřípadě při národním výboru podniku). U větších koncernů působila zpravidla v každém závodě zvlášť jedna komise.⁸¹ Komise přebíraly podněty z kanceláří a dílen, dodatečně k jednotlivým kauzám sbíraly důkazy a hodnotily konkrétní spory. Posuzovaly však převážně případy, u kterých již neformálně byl dříve zahájen výkon trestů. Týkaly se totiž mnohdy osob, které již byly fakticky z pracoviště vykázány či přeřazeny na manuální práce. Vyšetřující komise tak vlastně nefungovaly jako iniciátor očisty, ale spíše jako její auditor. Směřovaly k formalizování, typizování a legalizování již započatého očištného procesu. Shromažďovaly přitom dokumenty a posléze, zhruba od počátku června 1945, podávaly své návrhy ke konečnému rozhodnutí závodním radám.⁸² Ty pak své verdikty uveřejňovaly v tisku či na vývěsních tabulích přímo v závodě.⁸³

Podněty k vyšetřujícím komisím nepřicházely jen od žalobců. Obracely se na ně také osoby, které byly na počátku května postiženy živelnou očištou a samy nyní usilovaly o prošetření svých případů ve snaze zamezit pomluvám a ochránit svou čest.⁸⁴ Vedle této agendy navíc vyšetřující komise prováděly v závodech šetření pro nejrůznější státní instituce, zejména pro soudy a bezpečnost.⁸⁵ Zároveň se také podílely na vyřizování žádostí současných i bývalých zaměstnanců o vydání potvrzení o národní a politické spolehlivosti.

Skutečná praxe vyšetřujících komisí však neodpovídala běžným pravidlům trestního řízení. Komise mnohdy neposkytovaly obhajobě při krátkých slyšeních dostatečný prostor a neseznamovaly obviněné s přesným zněním žalob. Přelíčení navíc mívala silně emotivní průběh, při kterém přítomní obviněným skákali do řeči nebo je vůbec nepouštěli ke slovu.⁸⁶ Někteří postižení se dokonce o důvodech svého odsouzení dověděli až z tisku, aniž by byli řádně předvoláni a mohli se vůbec hájit.⁸⁷ S postupujícím časem se však práce komisí precizovala a tyto výstřelky byly

80 *SOA v Plzni*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 154, sign. 3, zápis ze schůze RZR Škodových závodů v Plzni 15.5.1945; *Provádíme očištu*. In: *Práce* (25.5.1945), s. 3.

81 *SOA v Praze*, f. ČKD národní podnik, k. 2, inv. č. 40, zápis ze schůze prezidia podnikové rady 24.8.1945.

82 *SOA v Plzni*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1119, inv. č. 6048, *Pracující Škodovák*, č. 20 (8.6.1945).

83 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 155, sign. 523, zápis ze schůze Závodní rady Škodových závodů Praha – ústředí 11.6.1945; *Provádíme očištu* (viz pozn. 80).

84 *SOA v Plzni*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1126, inv. č. 6091, spis přednosty propagačního oddělení JUDr. PhDr. Josefa Svátka; *tamtéž*, k. 1127, inv. č. 6092, spis zástupce ředitele Karla Brunnera.

85 *Tamtéž*, k. 1120, inv. č. 6051, protokol o schůzi Podnikové rady Škodových závodů 17.12.1945.

86 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – osobní spisy zaměstnanců, č. 4497, osobní spis dílovedoucího Karla Šmrhy.

87 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1127, inv. č. 6092, spis disponenta Jaroslava Čochnáře.

Trosky ČKD v Praze-Libni po náletu 25. března 1945 (SOA v Praze, f. ČKD – Sběrka fotografií, k. 59)

odstraňovány. Obecně nebylo při řízení před vyšetřujícími komisemi přípustné zastoupení advokátem.

Ani činnost vyšetřujících komisí zpočátku nebyla normalizována žádnými oficiálními směrnici. Komise však nemohly probíhající očistu zastavit a čekat na přesnější instrukce, a proto jejich pracovníci cítili potřebu očištný proces nějakým způsobem sjednotit a koncepčně regulovat. Jednotlivé podniky nebo i celé skupiny podniků v konkrétním regionu tak začaly spontánně vytvářet svá vlastní pravidla.⁸⁸

Jedny z prvních takových směrnic vypracoval předseda vyšetřující komise Škodových závodů Praha – ústředí Josef Kovařovic. Směrnice byly následně dne 15. května 1945 publikovány v cyklostylovaném závodním časopise koncernu Škodových závodů, nazvaném *Pracující Škodovák*.⁸⁹ Národní výbor Škodových

⁸⁸ *Závodním radám podniků, ústavů a úřadů*, roč. 1, č. 17 (1.6.1945), s. 2.

⁸⁹ Cyklostylovaný časopis vycházel od 7. května 1945 v generálním ředitelství v Praze pod názvem *Bojující Škodovák*, od 10. května 1945 byl přejmenován na *Pracující Škodovák*

závodů jejich prostřednictvím zřizoval pětičlennou vyšetřující komisi, která měla shromažďovat dokumenty o trestné činnosti prováděné během okupace jak Němci, tak i českými kolaboranty.⁹⁰ U této druhé skupiny osob směrnice taxativně uváděly činy hodné vyšetření:

„a) Přihlášení se k německé národnosti, zdravení německým pozdravem, udávání nebo pohrůžka udání českých lidí u Němců neb německých úřadů,

b) politická spolupráce s okupanty, jako kupříkladu členství v organizaci jako: Společnost pro spolupráci Čechů s Němci, Vlajka, Liga proti bolševismu, dobrovolné členství v Kuratoriu pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě a podobně, propagace, obhajoba či vychvalování zásad nacismu, fašismu, antisemitismu a činů z nich vyplývajících, vychovávání, podpora aneb obhajoba projevů a politiky nacistů, fašistů a českých zrádců a chvála těchto osob, projevovaná radost nad vojenskými ústupy spojeneckých armád,

c) společná práce s okupanty na poli hospodářském, přesahující svou prospěšností pro okupanty meze průměrného, nařízeného výkonu. Sem spadá zejména: iniciativní a mimoslužební povinnost, podané návrhy na zlepšení či zvýšení výroby, na zvýšení pracovních výkonů, iniciativní a nad služební povinnost jdoucí činy aneb jednání ve prospěch okupantů, jejich uplácení, poskytování výhod, ať v penězích, či naturáliích, přijímání či ucházení se o mimořádné odměny, hodnosti či vyznamenání v době okupace a od okupantů a zrádců,

d) společenský, mimoslužební styk s okupanty (na honech, společenských večírcích atd.).“⁹¹

Podle směrnic byli všichni zaměstnanci povinni vyšetřující komisi poskytnout pomoc. Na anonymní udání neměl být brán zřetel. O jednotlivých případech měla komise pořizovat písemné záznamy s podpisy svědků a členové komise měli být ve vztahu k projednávaným kauzám vázáni mlčenlivostí.⁹²

Zajímavé je, že v Kovařovicových směrnicích nebyla vůbec uvedena ta proviňení, která tehdy již probíhající očištná akce běžně označovala jako takzvané asociální jednání. Komise tedy na počátku své činnosti pravděpodobně usilovala o vyšetření pouze těch případů, které vycházely z národního konfliktu. Až pod tlakem zaměstnanců pak byla nucena vyšetřovat i sociální konflikty, které posléze dokonce tvořily největší část její agendy.

Kovařovicovy směrnice vzápětí po uveřejnění v závodním časopise přetisklo *Rudé Právo*,⁹³ čímž získaly status neoficiálního vzoru pro všechny ostatní vyšetřující komise. Ústřední rada odborů je poté přijala oficiálně jako vzorové směrnice pro

a v září 1945 jej nahradil tištěný časopis *Škodovák* (SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1119, inv. č. 6047 a 6048).

90 Členy komise byli vedle Josefa Kovařovice ještě Antonín Urban, Josef Konopásek, Karel Weber a Nikolaj Kostlár.

91 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1119, inv. č. 6048, Směrnice č. 1 NVŠZ o zřízení Vyšetřující komise. In: *Pracující Škodovák*, č. 7 (15.5.1945), s. 1.

92 *Tamtéž*.

93 Škodovka čistí závod od zrad. In: *Rudé právo* (17.5.1945), s. 6.

celé odborové hnutí.⁹⁴ Některé formulace užití v Kovařovicově dokumentu byly dokonce později převzaty do prováděcích směrnic ministerstva vnitra k dekretu č. 138/1945 Sb.

Vedle těchto pražských směrnic však vznikaly v jednotlivých továrnách a regionech také odlišné dokumenty. V západních Čechách například první instrukce k provedení očisty vypracovala Revoluční krajská odborová rada (KOR) v Plzni již 12. května 1945. Plzeňské směrnice neobsahovaly tak přesné definice jednotlivých stíhaných činů jako Kovařovicův dokument, rozlišovaly však dva stupně závažnosti provinění. U těžkých případů měli být pachatelé předáni k zajištění Národnímu výboru v Plzni, lehčí kauzy měly být řešeny pouhým propuštěním obviněného ze zaměstnání. U obou kategorií se však počítalo s následným soudním stíháním. Také v Plzni měly vyšetřující komise vést písemnou dokumentaci s podpisy svědků. Plzeňské směrnice však na rozdíl od pražských vyžadovaly výslovně i stíhání takzvaných asociálních živelů. V pátém bodě je definovaly následujícím způsobem: „Dále budou zvláště sepsáni všichni nepřátelé dělnictva, ti, kteří okrádali dělníky na mzdách, i ti, kteří okrádali podnik, dále vyhazovači levicových dělníků, přátel Sovětského svazu a bojovníků demokratického Španělska. Rovněž tito lidé musí být odstraněni z podniků, hlavně pak z rozhodujících míst.“ Instrukce však zároveň varovaly před propouštěním nepostradatelných odborníků, které by poškodilo provoz podniků, s následujícím doporučením: „Kde není okamžitá náhrada, ponechte provinilce zatím v práci, ostře mu pohrozte a kontrolujte bedlivě jeho činnost. Jednejte takticky, spravedlivě a účinně.“ Seznamy zjištěných viníků měly být postoupeny Revoluční krajské odborové radě v Plzni, která pak měla centrálně zajistit jejich další soudní stíhání. V Plzni se tak již v květnu 1945 začal rodit takový mechanismus očisty, ve kterém měla oproti pražským poměrům mnohem výraznější roli hrát krajská odborová rada.⁹⁵

Ústředí vyšetřujících komisí

Vyšetřující komise záhy zjistily, že je nutno koordinovat jejich činnost na regionálním a oborovém základě. Zaměstnanci propuštěni z jednoho podniku se totiž jinak mohli ucházet o zaměstnání v jiném koncernu, kde jejich protektorátní chování nikdo neznal. Z tohoto důvodu se dne 5. června 1945 sešli v sídle generálního ředitelství Škodových závodů v Praze zástupci dvanácti největších pražských strojírenských podniků a stanovili si jednotná pravidla postupu. Tato pravidla později usilovali legalizovat na celostátní úrovni prostřednictvím Ústřední rady odborů. Předně měly všechny závody povinně požadovat od každého nově příchozího

94 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1119, inv. č. 6048, *Pracující Škodovák*, č. 14 (28.5.1945); VOA, f. ÚRO – Organizační oddělení, k. 3, inv. č. 21, směrnice Krajské odborové rady (KOR) v Plzni z 8.6.1945.

95 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 506, sign. 32A, instrukce Revoluční krajské odborové rady v Plzni z 12.5.1945.

zaměstnance osvědčení o národní a politické spolehlivosti vydané závodní radou jeho předchozího zaměstnavatele (propouštěcí list). Dále byla přijata zásada, že i v případech, kdy není obvinění prokázáno, může závodní rada zaměstnance přesunout na jinou odpovídající pozici. Dělo se tak v zájmu klidu na pracovišti, protože spory provázející očistu znemožňovaly další spolupráci znesvářených stran.⁹⁶ V případech, kdy byla prokázána vina, pak pravidla stanovila tři základní stupně trestu odpovídající míře provinění: Pachatelé nejméně závažných činů měli být přeloženi na hůře placenou práci uvnitř podniku. Středně těžká provinění měla být trestána propuštěním ze zaměstnání, přičemž postiženému měl být vystaven propouštěcí list s odpovídajícím zdůvodněním. Nejtěžší případy měly být předány k trestnímu stíhání bezpečnostním orgánům.⁹⁷

Ústřední rada odborů posléze kostru těchto pravidel skutečně přijala za svou.⁹⁸ Funkcionáři závodních rad, kteří nerespektovali tyto principy, se pak sami vystavovali riziku stíhání ze strany vyšetřujících komisí.⁹⁹ Pražské závody si dokonce za účelem synchronizace očištění procesu vytvořily jednotné vzorové tiskopisy osvědčení o národní a politické spolehlivosti pro různé typy provinění.¹⁰⁰ Nedostatek oficiálních instrukcí k fakticky již probíhající očistě tak donutil vyšetřující komise, aby začaly řešit problémy samostatně a „za pochodu“ prostřednictvím vlastních iniciativních legislativních a organizačních návrhů vycházejících z jejich praxe.

Dominantní osobností, kolem které se formovala koordinace očištění činnosti pražských strojírenských závodů, byl předseda Závodní rady Škodových závodů v Praze – ústředí Josef Kovařovic, který byl autorem většiny výše uvedených směrnic a vzorových tiskopisů. Ostatní pražské vyšetřující komise se k němu přidružovaly, aby se tak zabezpečily před případnými pochybeními či žalobami v situaci, kdy se nemohly opřít o přesnější oficiální instrukce. Devatenáctého června 1945 se pak tato spontánně utvořená struktura formalizovala. Zástupci zainteresovaných závodních rad tehdy ustavili Ústředí vyšetřujících komisí při závodních radách (ÚVK). Toto ústředí mělo ambici zaplnit mezeru v doposud vznikající organizační struktuře procesu očisty a stát se nejen poradní, ale též odvolací instancí. Chtělo rozhodovat v těch sporných případech, kdy byl verdikt některé vyšetřující komise kýmkoli zpochybněn, a jeho rozhodnutí mělo být závazné pro všechny členské vyšetřující komise. Ústředí vyšetřujících komisí mělo

96 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1126, inv. č. 6091, spis zástupce ředitele oddělení nákupu Václava Jelínka; *tamtéž*, inv. č. 6092, spis zástupce přednosta oddělení garáže Josefa Žáčka.

97 *Tamtéž*, k. 1125, inv. č. 6069, rezoluce zástupců závodních rad dvanácti pražských strojírenských podniků z 5.6.1945.

98 VOA, f. ÚRO – Sekretariát, k. 1, inv. č. 4, zápis ze schůze prezidia ÚRO 5.6.1945.

99 SOA v Praze, f. ČKD národní podnik, k. 135, inv. č. 875, spis předsedy Podnikové rady ČMS Karlín Jaroslava Pálky.

100 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1125, inv. č. 6069, usnesení ze schůze Ústřední vyšetřující komise 17.7.1945.

Odklizení trosk po náletech ve Škodových závodech v Plzni v říjnu 1945 (SOA v Plzni, f. Škodovická alba)

mít celostátní působnost a ke vstupu do něj byli tiskem vyzváni všichni zájemci z řad vyšetřujících komisí.¹⁰¹

Ústředí sídlilo v budově generálního ředitelství Škodových závodů v Praze II na Jungmannově třídě 29 a zasedalo každé úterý od čtrnácti hodin v sále tamního biografu.¹⁰² Jedenáctého července 1945 posléze přijalo své spolkové stanovy, navržené Josefem Kovařovicem. Zároveň oznámilo svůj vznik Ústřední radě odborů a požádalo ji o schválení těchto stanov.¹⁰³ Spolek počítal s pořádáním právních kurzů pro členy vyšetřujících komisí a s vydáváním vlastního časopisu. Členem ústředí se mohla stát jakákoli vyšetřující komise na základě odevzdání písemné přihlášky podepsané její závodní radou.¹⁰⁴ V předsednictví se členové střídali podle abecedního pořadí po každé schůzi.¹⁰⁵ Zakládajícími členy Ústředí vyšetřujících komisí

101 *Tamtéž*, rezoluce o založení ÚVK z 19.6.1945; *tamtéž*, tisková zpráva ÚVK z 28.6.1945.

102 *Tamtéž*, k. 1122, inv. č. 6053, koncept článku Josefa Kovařovice „Naše revoluce a morálka závodních rad“, uveřejněného v časopise *Škodovák*, roč. 2, č. 5 (1946), s. 1 n.

103 *Tamtéž*, k. 1125, inv. č. 6069, *Stanovy Ústředí vyšetřujících komisí při závodních radách*, přijaté 11.7.1945.

104 *Tamtéž*, k. 1119, inv. č. 6048, *Pracující Škodovák*, č. 40 (2.7.1945).

105 *Tamtéž*, k. 1125, inv. č. 6069, *Stanovy Ústředí vyšetřujících komisí při závodních radách*, přijaté 11.7.1945.

byly závodní rady těchto kovoprůmyslových podniků: Akciová společnost, dříve Škodovy závody (závody Praha, Smíchov a Fyzikální ústav), Avia, akciová společnost Letňany, Čechoslovie mezinárodní dopravy, Českomoravské strojírna (závody Karlín a Libeň), Československá zbrojovka Praha, Československé státní dráhy Praha, Elka Praha, Götzl & Schmidt, Jawa Praha, Konstruktiva, Křižík, Leteckotechnická výrobní společnost Letňany, Mikrofona Strašnice, Podniky Juliš, Poldina huť, Phillips, Phillips-Elektra, Rudý Letov I., II. a III., Sellier & Bellot Vlašim, Státní aerolinie, Továrny Waldes a spol., Vojenské telegrafní dílny Kbely, Walter Jinonice a Západočeské kaolinky Praha.¹⁰⁶ Později se do ÚVK přihlásily též podniky z jiných oborů i regionů, například Akciová společnost, dříve Škodovy závody (závody Adamov, Hradec Králové a Brno), Baťa (kanceláře Praha), Slavie, vzájemně pojišťovací banka, J. Kameníček a spol., Grafické umělecké závody V. Neubert a synové či firma Srb a Štys.¹⁰⁷

Ústřední rada odborů však nesouhlasila s tím, aby problematiku očisty řešila organizace spolkové povahy, jakou bylo Ústředí vyšetřujících komisí.¹⁰⁸ Rozhodla se proto převzít iniciativu a v polovině července 1945 začala vytvářet jednotnou strukturu čistných orgánů po odborové linii.¹⁰⁹ Při krajských odborových radách byly zřizovány odvolací senáty, určené k přezkoumání verdiktů vyšetřujících komisí. Na základě tohoto rozhodnutí pak ústředí muselo upravit své ambice, přestalo se ucházet o funkci odvolací instance a zůstalo pouhým poradním sborem.¹¹⁰ V této činnosti pokračovalo až do srpna 1945, kdy byla podniková fáze očisty rámcově dokončena. Od počátku srpna již vyšetřující komise nepřijímaly nové případy a předávaly podněty k jejich vyšetření přímo bezpečnosti, národním výborům či soudům.¹¹¹

Odvolací senáty krajských odborových rad

Čestné soudy při krajských odborových radách (KOR) vznikaly v jednotlivých regionech od května 1945, původně jako nástroje k provedení očisty v řadách samotného odborového hnutí.¹¹² Byly v podstatě expoziturami Čestného soudu ÚRO,

106 *Tamtéž*, zpráva Ústředí vyšetřujících komisí pro ÚRO z 11.7.1945.

107 *Tamtéž*, přihlášky do ÚVK z roku 1945; *tamtéž*, k. 1122, inv. č. 6053, koncept článku Josefa Kovařovice „Naše revoluce a morálka závodních rad“, uveřejněného v časopise *Škodovák*, roč. 2, č. 5 (1946), s. 1 n.

108 VOA, f. ÚRO – Sekretariát, k. 1, inv. č. 23, zápis ze schůze prezidia ÚRO 2.8.1945.

109 Obnovit výrobu. Otázka očisty v závodech: Doplněkem k projevu Zápotockého. In: *Práce* (14.7.1945), s. 3.

110 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1125, inv. č. 6069, usnesení ze schůze ÚVK 17.7.1945.

111 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 154, sign. 3, zápis ze schůze RZR Škodových závodů v Plzni 8.8.1945; *tamtéž*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1119, inv. č. 6048, *Pracující Škodovák*, č. 65 (3.8.1945).

112 VOA, f. ÚRO – Sekretariát, k. 1, inv. č. 23, zápis ze schůze prezidia ÚRO 2.8.1945.

který rozhodoval očištné kauzy pracovníků ústředních odborových orgánů.¹¹³ S postupem času však bylo čím dál tím jasnější, že během očisty došlo k řadě pochybení, a to nejen při neregulované očistě v první polovině května 1945, ale též po vzniku vyšetřujících komisí. Množství postižených osob se obracelo na Ústřední radu odborů s žádostí o právní rady.¹¹⁴ Bylo proto nezbytné ustavit univerzální systém odvolacích instancí, na který by se mohli obrátit jak postižení, tak i samotné závodní rady, usilující mnohdy o revizi vlastních rozhodnutí. Za tímto účelem proto byla využita dosavadní struktura čestných soudů krajských odborových rad. Na základě směrnic ÚRO ze 14. července 1945 se tyto čestné soudy staly odvolacími instancemi pro očištné kauzy projednávané jednotlivými závodními radami.¹¹⁵ Tento krok přitom doprovázela další ustanovení, jež výrazně zpříšňovala nezbytné náležitosti očištných řízení a nároky kladené na práci vyšetřujících komisí. Je proto evidentní, že utvoření odvolacích senátů krajských odborových rad nebylo motivováno jen snahou centralizovat činnost odborů, ale zejména úsilím eliminovat z očištného procesu nejkřiklavější excesy.¹¹⁶

Zavedení odvolacích senátů krajských odborových rad a zlepšení činnosti vyšetřujících komisí bylo však nezbytné ještě z dalšího důvodu. Dokumenty shromážděné komisemi měly totiž v budoucnu sloužit jako důkazní materiál při soudních řízeních. Velká část z nich však takovým nárokům zdaleka nevyhovovala. Otevřeně tuto skutečnost odhalovaly například instrukce Krajské odborové rady v Plzni z tohoto období: „V protokolech mnohých závodů bylo zjištěno, že jsou neúplné, že viníci nebyli vyslechnuti, že údaje nejsou úplné. Rázný a rychlý postup je správný, avšak spravedlivé vyšetření případu trestními komisemi uspoří mnoho práce lidovým a národním soudům. Lidové soudy musí trestat a nesmí úřadovat.“¹¹⁷ Právě z těchto důvodů začaly odborové orgány nově klást důraz na doposud opomíjené zásady: právo vyšetřovaného na řádnou obhajobu, povinnost trestat dělníky stejně přísně jako úředníky a zavedení sankcí pro falešné udavače.¹¹⁸ Ani u čestných soudů krajských odborových rad však nebylo povoleno zastoupení advokátem.¹¹⁹

I po tomto zásahu Ústřední rady odborů zůstala však očištná praxe v jednotlivých regionech značně odlišná. V Praze byla například dosavadní role odborových orgánů v provádění očisty zanedbatelná. Čestný soud KOR zde totiž vznikl až

113 Předsedou Čestného soudu ÚRO byl Václav Havelka. První zasedání soudu se konalo 11. června 1945. Soud za dobu své existence projednal 998 případů, z toho jen 19 osob shledal vinnými. (*Tamtéž*, f. ÚRO – Čestný soud, k. 1, inv. č. 1, jednací řád Čestného soudu ÚRO, 17.5.1945; *tamtéž*, inv. č. 2, přehled činnosti Čestného soudu ÚRO od 15.5.1945 do 28.2.1946.)

114 *Tamtéž*, k. 1, inv. č. 2, zpráva Václava Havelky pro prezidium ÚRO z 13.6.1945.

115 *Tamtéž*, inv. č. 1, směrnice ÚRO určené krajským odborovým radám z července 1945; Obnovit výrobu. Otázka očisty v závodech (viz pozn. 109).

116 VOA, f. ÚRO – Organizační oddělení, k. 3, inv. č. 21, směrnice KOR v Plzni pro postup trestních komisí závodních rad, nedatováno.

117 *Tamtéž*.

118 *Tamtéž*.

119 *Tamtéž*, k. 11, inv. č. 78, zpráva z konference KOR v Plzni v roce 1946.

v červenci 1945 a koordinační a poradenskou činnost předtím vykonávalo výše zmíněné Ústředí vyšetřujících komisí.¹²⁰ Druhoinstanční očištnou agendu zde od července začal vyřizovat Rozhodčí soud Krajské odborové rady v Praze.¹²¹ Ten však projednával pouze menší část rozhodnutí závodních rad, konkrétně ty případy, kde došlo k odvolání. Lhůta pro podání odvolání zde byla stanovena na osm dní od uveřejnění verdiktu vyšetřující komise v závodním časopisu.¹²²

Naproti tomu role odborových orgánů v západočeském regionu byla mnohem výraznější. Čestný soud Krajské odborové rady v Plzni byl ustaven již na konci května 1945. V jeho řadách zasedalo pět bývalých vězňů koncentračního tábora v Buchenwaldu a jeden advokát s poradním hlasem.¹²³ Krajská odborová rada v Plzni se od počátku pokoušela regulovat živelně prováděnou očištnou činnost svými směrnici a úzce přitom spolupracovala s právním odborem Okresního národního výboru (ONV) v Plzni.¹²⁴ Jeho pracovníci se dokonce přímo podíleli na činnosti Čestného soudu KOR v Plzni i očištných komisí v některých zdejších významných závodech. Zasedání vyšetřující komise Škodových závodů v Plzni se tak například účastnil člen právního odboru okresního národního výboru Josef Fried.¹²⁵ Lhůta pro odvolání byla v Plzni stanovena na sedm dní od oznámení rozhodnutí postiženému.¹²⁶ S předáváním případů krajské odborové radě se však v tomto regionu počítalo již při předchozí fázi očištné.¹²⁷ Proto plzeňské závodní rady postupovaly k revizi naprostou většinu všech svých očištných kauz, nezávisle na tom, zda bylo podáno odvolání.¹²⁸ Jelikož Škodovy závody produkovaly podstatný díl veškeré očištné agendy Krajské odborové rady v Plzni, vznikl zde v červenci 1945 dokonce zvláštní odvolací senát čestného soudu výhradně pro tento podnik. Ten pak zasedal společně se závodní vyšetřující komisí přímo v konkrétních dílnách podniku.¹²⁹ Škodovy závody v Plzni se tak při vyřizování očištné agendy mohly zaštitit jak autoritou právního odboru ONV v Plzni, tak odvolacího senátu KOR v Plzni.

120 Čestný soud KOR v Praze sídlil v Praze II, v ulici Na Zbořenci 18 (*tamtéž*, f. ÚRO – Sekretariát, k. 1, inv. č. 17, zápis ze schůze prezidia ÚRO 7.7.1945).

121 Předsedou Rozhodčího soudu KOR v Praze byl Antonín Horský (*SOA v Plzni*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, *Zprávy závodní rady Škodovka – ústředí*, nečíslováno (5.11.1945)).

122 *Tamtéž*, k. 1119, inv. č. 6048, *Pracující Škodovák*, č. 28 (16.6.1945).

123 Předsedou Čestného soudu KOR v Plzni byl Rudolf Dubský (*tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 154, sign. 3, zápis ze schůze RZR Škodových závodů v Plzni 8.6.1945; Čestný soud KOR. In: *Pravda* (27.5.1945), s. 4).

124 VOA, f. ÚRO – Organizační oddělení, k. 3, inv. č. 21, směrnice KOR v Plzni pro postup trestních komisí závodních rad, nedatováno.

125 *SOA v Plzni*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1118, inv. č. 6030, výzva „Škodováci!“ z Plzně, 11.9.1945.

126 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 154, sign. 3, zápis ze schůze RZR Škodových závodů v Plzni 8.6.1945.

127 *Závodním radám podniků, ústavů a úřadů*, roč. 1, č. 17 (1.6.1945), s. 2.

128 *SOA v Plzni*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 154, sign. 3, zápis ze schůze RZR Škodových závodů v Plzni 8.6.1945.

129 Předsedou tohoto senátu byl nejprve Václav Nezbeda, později národní socialista Josef Michálek (*tamtéž*, zápis ze schůze RZR Škodových závodů v Plzni 20.7.1945).

Udílené tresty

Regionální i lokální variabilita mechanismu očisty průmyslových závodů se odrážela též v pestré paletě udílených trestů. Existovaly však některé obecnější zásady: Pachatelé nejtěžších provinění byli zpravidla zajištěni a předáváni bezpečnostním orgánům k trestnímu stíhání, zatímco méně závažné činy byly trestány uvnitř podniku. Nejtvrdějším postihem tohoto typu bylo ukončení pracovního poměru.¹³⁰ Některé podniky přitom rozlišovaly přísnější variantu tohoto trestu, kterou představovala okamžitá výpověď, a měkčí alternativu, jež respektovala výpovědní lhůtu. Ještě méně závažná provinění pak vedla zpravidla k přemístění postiženého na jinou pracovní pozici. U rehabilitovaných osob, které jejich pracovní kolektivy odmítaly přijmout zpět, šlo většinou o přeřazení na jinou pozici s odpovídající kvalifikací.¹³¹ Takové přesuny mnohdy nebyly ani tak motivovány snahou trestat jako spíše záměrem zařadit dotyčného na místo, kde nebude přicházet do styku se svými žalobci a kde tak nebude zavdávat příčinu k rozbrojům.¹³² Odsouzení zaměstnanci byli zpravidla překládáni na horší a méně honorovaná pracovní místa nebo výslovně na manuální práce. Ve velkých koncernech bylo možno postiženého též za trest přemístit do některého z pobočných závodů.¹³³ Přeřazení na méně výhodnou pracovní pozici mohlo být trvalé nebo jen na dobu určitou, někdy i pouhých několik týdnů.¹³⁴ Nejlehčí formou trestu pak bylo udělení veřejné důtky.¹³⁵ V řadě případů ovšem závodní rada upustila od potrestání vyšetřovaného a raději jej penzionovala.¹³⁶

Závodní rady také zasahovaly do budoucnosti osob vyhozených ze zaměstnání. Vydávaly totiž bývalým zaměstnancům osvědčení o národní a politické spolehlivosti, které bylo nezbytné pro řadu úředních úkonů, mimo jiné pro přidělení národní správy v pohraničí. Trestem tedy v mnoha případech bylo i prosté neudělení tohoto potvrzení, což znesnadnilo postižené osobě nalézt po ztrátě zaměstnání náhradní způsob obživy. V některých případech dokonce již očištná rozhodnutí

130 Provádíme očistu (viz pozn. 80).

131 SOA v Praze, f. ČKD národní podnik, k. 2, inv. č. 40, zápis ze schůze prezidia podnikové rady 24.8.1945; SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1126, inv. č. 6091, spis zástupce ředitele oddělení nákupu Václava Jelínka; *tamtéž*, inv. č. 6092, spis zástupce přednosty oddělení garáže Josefa Žáčka.

132 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1127, inv. č. 6092, spis disponenta Jaroslava Čochňáře; *tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 506, sign. TS 358, spis přednosty dílny Rudolfa Ulče.

133 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 154, sign. 3, zápis ze schůze RZR Škodových závodů v Plzni 17.5.1945.

134 SOA v Praze, f. ČKD národní podnik, k. 135, inv. č. 868, seznam jednačtyřiceti zaměstnanců Českomoravských strojírny Vysočany přeložených pro „asociální jednání“ z roku 1945.

135 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1119, inv. č. 6048, *Pracující Škodovák*, č. 53 (20.7.1945); *tamtéž*, k. 1127, inv. č. 6092, spis vedoucího matematického oddělení doc. dr. Miroslava Hampla.

136 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 167, sign. 327, seznam zaměstnanců Škodových závodů v Plzni vyšetřovaných během poválečné očisty z roku 1946.

závodních rad předem stanovila, že odsouzenému má být uděleno potvrzení o národnosti a politické spolehlivosti jen s určitou výhradou. Typická byla poznámka „V pohraničí nežádoucí“.¹³⁷

Ze specifických podmínek konkrétních závodů a oborů však plynuly též některé výjimečné formy trestu. Například ve Škodových závodech v Plzni bylo velmi častým trestem dočasné přeřazení zaměstnance do zvláštních pracovních čtí odklizejících trosky.¹³⁸ Závod byl totiž v dubnu 1945 těžce poškozen během spojeneckých náletů a vedení továrny tímto způsobem kompenzovalo potřebu manuálních pracovníků.¹³⁹ Čestný soud Krajské odborové rady v Kladně zase reagoval na zvláštní poměry v hornictví a užíval zcela svébytný dvoustupňový systém trestů: vyloučení z hornictví na celém území republiky a vyloučení z hornictví v kladenském revíru.¹⁴⁰ V ojedinělých případech lze v pramenech také narazit na trest ve formě „dobrovolného“ finančního daru. Taková rozhodnutí vydával běžně Čestný soud Krajské odborové rady v Plzni, který prostřednictvím těchto darů sponzoroval Fond pro rekreaci pracujících při této radě. Uložené částky se pohybovaly v rozmezí od pěti set až po sto tisíc Kčs (v případě ředitele lokomotivky v Plzni Ladislava Hladíka).¹⁴¹ Výše částky se však neodvíjela ani tak od míry provinění jako spíše od majetkových poměrů postiženého. Odsouzení vlastně dostávali možnost se takovým darem vykoupit z jiných, méně přijatelných postihů.

Udělení trestu však ještě nutně neznamenalo, že bude vykonán, někteří postižení se mu dokázali úspěšně vyhnout. Kvalifikovaní pracovníci přeřazení za trest na horší práce například v některých případech sami dali výpověď a nechali se obratem zaměstnat u jiné firmy na podobné pozici, z jaké odcházeli. Šikovný úředník či dílvedoucí s dobrou reputací tak mohl někdy očistné rozhodnutí ignorovat.¹⁴²

Adaptabilita rozsudků vyjednávání

Posloupnost instancí v očistné proceduře nebyla striktně dodržována. Rozhodnutí vyšších instancí často nebyla konečná a závazná, zůstával prostor pro četné korektury

137 *Tamtéž*, sign. 334, sdělení oddělení ochrany závodu osobnímu oddělení Škodových závodů v Plzni z 24.10.1945.

138 *Tamtéž*, k. 163, sign. 591, přípis ochrany závodu ze 14.9.1945.

139 Viz EISENHAMMER, Miroslav: Škody způsobené městu Plzni nálety v době druhé světové války. In: *Západočeský historický sborník*, roč. 5, č. 1 (1999), s. 267–307; SOA v Plzni, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 171, sign. 598, zápis o poradě představitelů Národního výboru Škodových závodů, vedoucích úředníků podniku a zástupců úřednického a dělnického závodního výboru 7.5.1945.

140 VOA, f. ÚRO – Čestný soud, k. 11, inv. č. 19, hlášení KOR v Kladně vyšetřující komisi ÚRO ze 4.4.1946.

141 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 167, sign. 334, sdělení oddělení ochrany závodu osobnímu oddělení Škodových závodů v Plzni z 5.11.1945; VOA, f. ÚRO – Organizační oddělení, k. 25, inv. č. 106, hlášení KOR v Plzni zaslané ÚRO ze 7.11.1946.

142 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – osobní spisy zaměstnanců, č. 4497, osobní spis dílvedoucího Antonína Štochlů.

a přehodnocování předchozích stanovisek. V některých případech krajská odborová rada přehodnocovala své vlastní rozhodnutí na základě objednávky dotčené závodní rady. Jindy odvolací verdikty přímo vznikaly na společném zasedání prvoinstančního a druhoinstančního orgánu (například u KOR v Plzni). V praxi tak byly výsledky jednotlivých řízení spíše výsledkem mnohastranného vyjednávání, na kterém se podílely konkrétní pracovní kolektivy (žalobci či stoupenci obviněného), vyšetřující komise, závodní rady, správa závodu a odvolací senáty krajských odborových rad. V některých případech do tohoto procesu též zasahovaly instituce působící na úrovni celého koncernu, zejména podniková rada či správa podniku. Vznikal tak pružný mechanismus vyjednávání, který umožňoval napravovat některá předchozí pochybení a uzavírat obecně prospěšné kompromisy respektující zájmy širokého spektra aktérů.

Tato procedura vyjednávání je dobře čitelná například na kauze ředitele pobočného závodu Škodových závodů Elektrotrakce Doudlevec inženýra Vladimíra Bárty. Zkušený manažer Bárta se dostal do sporu s jiným ambiciózním úředníkem, inženýrem Františkem Brabcem, pozdějším podnikovým ředitelem Škodovky v letech 1948 až 1954. Osazenstvo závodu se rozštěpilo na dva zneprátelené tábory stoupců těchto výrazných osobností. V souvislosti s tímto konfliktem byl Bárta nařčen z nečestného jednání za okupace a odsouzen jak vyšetřující komisí závodní rady, tak odvolacím senátem Krajské odborové rady v Plzni.¹⁴³ Vedení závodu však považovalo Bárta za nenahraditelného odborníka a toto stanovisko podpořila také podniková rada koncernu. Bárta byl proto v rozporu s předchozími usneseními ponechán ve funkci. Proti takovému nedůslednému postupu se však ohradila krajská odborová rada,¹⁴⁴ a tak musel být celý případ vyřešen formálnějšíм způsobem. Závodní rada v Doudlevcích svolala schůzi všech zaměstnanců, na které přiměla přívržence Brabce a Bárty uzavřít příměří. V důsledku toho byly námitky osazenstva proti Bártovi odvolány a Bártovo setrvání ve funkci zpětně legalizováno. Podniková rada pak změněnou situaci oznámila krajské odborové radě a nesetkala se již s žádným zásadním odporem. Odvolací senáty KOR v takových situacích obvykle vycházely podnikům vstříc a respektovaly společenskou realitu uvnitř daných provozů.¹⁴⁵

Vyskytly se také případy, kdy na obranu osob postižených očistou vystupovaly organizace KSČ.¹⁴⁶ Jindy své chybné rozhodnutí revidoval sám žalobce. Zaměstnanci některých dílen totiž po obnovení výroby sami zjistili, že vliv odstraněného šéfa

143 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 167, sign. 334, rozhodnutí KOR v Plzni z 3.8.1945.

144 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1120, inv. č. 6051, protokol o schůzi Podnikové rady Škodových závodů 15.10.1945.

145 *Tamtéž*, k. 1127, inv. č. 6092, přepis Podnikové rady Škodových závodů zaslaný KOR v Plzni ze 17.10.1945.

146 VOA, f. Antonín Zápotocký, k. 5, inv. č. 54, dopis závodní organizace KSČ Banky Slavia Antonínu Zápotockému z 13.9.1945.

na bezproblémový chod pracoviště byl výraznější, než v revolučním zápalu předpokládali, a začali se pak domáhat návratu nadřízeného, kterého dříve vyhnali.¹⁴⁷

Zastavení procesu očisty v zájmu obnovení výroby

Zároveň se zavedením odvolacích senátů krajských odborových rad postoupila očista v červenci 1945 do nové fáze. Závodní rady totiž v tomto období začaly přehodnocovat své priority. Jejich primárním úkolem přestávala být očista, a naopak stále větší pozornost věnovaly obnově výroby. Ta byla ovšem podmíněna znovunastolením základních pravidel pracovní morálky zaměstnanců.

Již na konci června 1945 tak například Národní správa Škodových závodů otevřeně požadovala po podnikové radě regulaci očištění procesu v zájmu zlepšení pracovního výkonu: „Nepřipustit a vahou své moci zjednat mezi osazenstvem nápravu, aby nebyli příslušníci nebo šéfové oddělení vytlačováni ze svých pracovišť, aniž by byli předem odsouzeni vyšetřující komisí nebo schůzí závodní rady. Jakékoli jiné akce, jako hromadné podpisování a podobně, měly by být nepřípustné, neboť svádějí k akcím osobní msty. Stalo-li se to někde, je nutno, aby postižení ihned zaujali svá bývalá pracovní místa. V případě, že by poměr mezi šéfem oddělení a úředníky se nedal upravit, nechť závodní rada řádnou a odůvodněnou formou to oznámí národní správě, která provede přeložení, eventuálně zjedná nápravu.“ Vedle snahy zamezit excesům národní správa urgovala též co nejrychlejší dokončení vyšetřování již zahájených případů, aby očista nepoškozovala atmosféru na pracovištích.¹⁴⁸ V červenci 1945 se pak již samotné závodní rady stavěly za nutnost, aby „nastal mír a klid v dílnách a aby obžalovaní věděli, na čem jsou“.¹⁴⁹

Pocit absolutní volnosti, rozšířený v revolučních dnech, a s ním spojená eroze do-
savadních hierarchií a autorit musely ustoupit každodennímu praktickému provozu továren. Vzpoura proti nadřízeným byla jedním z hybatelů očisty v květnu 1945 a byla také konstitutivní součástí nového hodnotového systému revoluce. Nyní však musela být potlačena v zájmu obnovy výroby. A potlačit ji mohly právě jen revolucí ustavené orgány, které jako jediné u pracovních kolektivů disponovaly dostatečnou autoritou. Celý proces očisty tak začal být evidentně přehodnocován. Novými prioritami se stalo šetření s lidskými zdroji a snaha postižené osoby integrovat na jiných pracovních pozicích do výrobního procesu. Důraz se přitom začal klást na odborné schopnosti. Závodní a podnikové rady proto nyní akceptovaly připomínky správ závodů a připouštěly ve zvýšené míře, aby údajně nezbytní odborníci byli vyrekamováni z očištění procesu.¹⁵⁰ Nejen o trestu, ale také o vině

147 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – osobní spisy zaměstnanců, č. 4497, osobní spis dílovedoucího Antonína Štochlů.

148 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 155, sign. 524, návrh Národní správy Škodových závodů zasláný Závodní radě Škodových závodů Praha – ústředí z 28.6.1945.

149 *Tamtéž*, k. 154, sign. 3, zápis ze schůze RZR Škodových závodů v Plzni 20.7.1945.

150 Velice úspěšný byl v tomto směru zejména národní správce Škodových závodů ing. Vilém Hromádko, který vyrekamoval z očištění procesu například plzeňské

Předseda vlády Zdeněk Fierlinger (v klobouku) a náměstek předsedy vlády Klement Gottwald (s dýmkou) v ČKD v Praze-Libni 25. června 1945 (SOA v Praze, f. ČKD – Sběrka fotografií, k. 59)

začala paradoxně rozhodovat rovněž kvalifikace. V některých případech se pak původní výrok komise označující vyšetřovaného slovem „kolaborant“ v odvolacím řízení měnil na nálezh „národně i státně spolehlivý“. Přitom nová okolnost, která znění verdiktu ovlivnila, spočívala mnohdy především v nepostradatelném odbornictví dotyčné osoby.¹⁵¹ Krajské odborové rady na tento proces „záchrany“ kvalifikovaných sil přistoupily a často na návrh samotných podniků postupně rušily předchozí odsuzující rozsudky. S jistou nadsázkou lze konstatovat, že „roztočením kol výroby“ končila zároveň očista průmyslových závodů. Ve stejném období

ředitele ing. Ladislava Hladíka a ing. Jana Tušla (VOA, f. ÚRO – Organizační oddělení, k. 25, inv. č. 106, hlášení KOR v Plzni zaslané ÚRO ze 7.11.1946; SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1120, inv. č. 6052, Protokol o schůzi Podnikové rady Škodových závodů 25.2.1946; *tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 156, zápis ze schůze RZR Škodových závodů v Plzni 25.6.1946; NA, f. 1261/0/32, sv. 112, arch. j. 728, zpráva o situaci ve Škodových závodech ze 17.12.1948).

151 SOA v Praze, f. ČKD národní podnik, k. 135, inv. č. 875, spis ředitele ing. J. V. Růžičky.

také vznikaly první porevoluční normy vymezující tresty za porušování pracovní morálky zaměstnanců.¹⁵²

Toto přehodnocení priorit bylo patrné nejen na úrovni jednotlivých závodů, ale též v centrálních odborových orgánech. Čtvrtého července 1945 se prezidium Ústřední rady odborů usneslo zahájit kampaň za efektivní začleňování osob postižených očištěnou zpět do odpovídajících funkcí ve výrobě: „Závodní rady, dělnictvo, krajské, obvodní a místní odborové rady budou instruovány, aby při očištěných akcích si počínaly tak, aby distancovaným zaměstnancům byla umožněna opět rehabilitace a znovu zapojení do pracovního procesu. (To se ovšem týká menších provinění, hlavně antisociálního jednání, nikoliv vyslovených zrádců a podobně.) Bude provedena kampaň (v tisku a rozhlase) a bude apelováno na závodní rady a veřejnost, aby neztěžovaly těmto lidem vstup do nového života, aby mohli své viny napravit. Nechceme ničít, nýbrž jenom trestat.“¹⁵³ Propagace tohoto nového kurzu se osobně ujal předseda Ústřední rady odborů Antonín Zápotocký, který v následujícím období opakovaně hovořil a psal o nutnosti postoupit od boření k budování. Požadoval též odvalu napravit případná pochybení způsobená očištěnou.¹⁵⁴ Po jeho veřejných vystoupeních se na něj osobně začaly obracet desítky postižených z celé republiky se slovy díky i s prosbami o pomoc.¹⁵⁵ Menší část pisatelů však naopak protestovala proti rehabilitacím osob odsouzených dříve závodními radami.¹⁵⁶

Symbolickým mezníkem v této transformaci politiky očišty se staly směrnice Ústřední rady odborů ze 14. července 1945, vydané na základě předchozích projevů Antonína Zápotockého.¹⁵⁷ Směrnice označily pokračování očištné akce za faktor narušující obnovu výroby a naléhavě vyzvaly k jejich ukončení: „Úkolem odborové organizace a všech jejích orgánů jest nyní tuto akci správně regulovat a usměrnit. (...) Krajské odborové rady, jejich funkcionáři i funkcionáři okresních odborových rad nesmí nečinně přihlížet ke konfliktům, které z očištné akce na závodech vznikají, musí do nich zasahovat, usměrňovat je, dbát toho, aby byly rychle a definitivně vyřízeny a odklizeny. Otázka očišty nesmí trčet stále jako otevřený bolák nad tím kterým závodem a být stále příčinou rozporů a zneklidnění, musí být tak, nebo onak skoncována a rozhodnuta. (...) Při očištné akci řiďte se následujícími směrnicemi:

a) Ty osoby, jejichž vina je bezesporná, jež byly vyloženými zrádci a kolaboranty, zavinily žalářování i smrt českých lidí, udávaly a zrazovaly, pomáhaly znásilňovat, perzekvovat a podobně, musí být zajištěny a dodány soudům.

b) V případech, kde povaha věci není tak tíživá, ale kde se přece zaměstnanec tak proskriboval, že je nutno za trest jej nejen z funkce, ale i ze závodu odstranit,

152 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1122, inv. č. 6054, vyhláška podnikové rady „Škodováci!“, červenec 1945.

153 VOA, f. ÚRO – Sekretariát, k. 1, inv. č. 16, zápis ze schůze prezidia ÚRO 4.7.1945.

154 ZÁPOTOCKÝ, Antonín: Odboj nehledá odůvodnění v paragrafech. In: *Práce* (14.7.1945), s. 1.

155 VOA, f. Antonín Zápotocký, k. 3, inv. č. 40, dopisy zaslané Antonínu Zápotockému, červenec 1945.

156 *Tamtéž*, k. 5, inv. č. 51, dopis zaměstnanců nakladatelství J. Otto z 24.8.1945.

157 *Tamtéž*, f. ÚRO – Sekretariát, k. 1, inv. č. 19, zápis ze schůze prezidia ÚRO 12.7.1945.

musí být uvažováno o jeho použití na místě jiném a sjednány k tomu také možnosti. Závodní rada nesmí odírat vydat k tomu účelu potřebné osvědčení, odborové orgány musí se starat o to, aby zaměstnanec mohl být na jiném místě zasazen, zvláště tam, kde jde o síly kvalifikované a odborně zdatné specialisty.

c) V případech zvláště mírných má být přihlíženo k tomu, zvláště opět když se jedná o síly odborně zdatné a pro použití ve výrobě závodu významné, aby jejich práce zůstala závodu zachována, i když třeba na jiném místě a v jiné funkci.

d) V případech, kde se závodní rady zřejmě dopustily přehmatů, a takové zjevy, i když řídké, přece jen jsou, nesmíme se bát i případné nesprávné rozhodnutí korigovat. V těchto případech nemohou být rozhodující otázky prestiže. Neztrácí autoritu ten, kdo má odvahu chybu, která se stala, napravit a odčinit, autoritu ztrácí ten, kdo z důvodů prestižních každému znatelnou a viditelnou chybu dále brání a napravování její odpírá. Pro tato řešení musí naše odborové orgány a jejich funkcionáři sjednávat cesty a možnosti. Musí jít na závodní schůze, musí rozhodně vystoupit proti tzv. radikálům, kteří, ať z jakýchkoli důvodů, chtějí uplatňovat jen politiku osobní msty anebo sobeckých zájmů, a ne politiku prospěchu celku. (...)

Sporné případy, které nebylo možno ani po zakročení krajské (okresní) odborové rady definitivně na závodech likvidovat, je nutno předat čestnému soudu (okresní) nebo krajské odborové rady. Tento soud projedná v krátkém řízení na základě materiálu, který proti obviněnému předložila závodní rada, a po výsledku zástupce závodní rady a po výsledku obviněného celý sporný případ a vynese konečné rozhodnutí. Tomuto rozhodnutí je se nutno podrobit a krajské rady i odborové orgány na závodech jsou povinny rozhodnutím se řídit a postarat se o to, aby bylo uvedeno v platnost a dodržováno. Nefunguje-li čestný soud u okresní nebo krajské odborové rady, musí být neprodleně zřízen a veškeré sporné případy musí být urychleně projednány a skončovány. (...)

Hlavní věcí, ke které musí naše odborové orgány stále přihlížet, je zajišťovat klid ve výrobě, zamezovat anarchii, odstraňovat chaos, chránit práva pracujících a práva závodních rad, ale nedopustit, aby tato práva byla ve prospěch postranních zájmů jednotlivců anebo nezodpovědných klik zneužívána. (...) Je nutno si uvědomit, že největším nepřítelem a nebezpečím pro omezování nabytých práv nejsou ti, kteří dnes ještě proti těmto právům brojí, největším nebezpečím jsou ti, kteří je pro sobecké a klikařské zájmy zneužívají, a tím je diskreditují.¹⁵⁸

Na základě těchto instrukcí odvolací senáty krajských odborových rad rehabilitovaly velkou část postižených.¹⁵⁹ Nešlo přitom pouze o takzvané nepostradatelné odborníky. Některé osoby přeřazené na manuální práci v odvolacím řízení úspěšně argumentovaly též svým zdravotním stavem, když předložily například lékařské potvrzení o neschopnosti manuálně pracovat.¹⁶⁰ Často také krajské odborové rady

158 *Tamtéž*, f. ÚRO – Čestný soud, k. 1, inv. č. 1, směrnice ÚRO určená krajským odborovým radám z července 1945; Obnovit výrobu. Otázka očisty v závodech (viz pozn. 109).

159 Viz GREGOR, Richard: Nedorozumění okolo resoluce. In: *Svobodný zítřek*, roč. 2, č. 11 (14.3.1946), s. 2.

160 *SOA v Plzni*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 167, sign. 334, spis úředníka Josefa Zábranského.

odhalily nové skutečnosti svědčící ve prospěch obviněného, které dříve vyšetřující komise opomněly zaznamenat (odbojová činnost, důležití svědkové obhajoby).¹⁶¹ Závodním radám v takových případech připadla povinnost vysvětlit změny verdiktů žalujícími pracovními kolektivům a potlačit jejich případné protesty.¹⁶² Jen v ojedinělých případech se závodní rady snažily rehabilitační výroky zvrátit.¹⁶³

Čestné soudy krajských odborových rad končily postupně svou činnost od přelomu let 1945 a 1946. Po přijetí dekretu prezidenta republiky č. 138/1945 Sb. samy zhodnotily své další působení jako zbytečné.¹⁶⁴

Podniková očista jako příčina politické diferenciac

Očista průmyslových závodů neprobíhala na politickou objednávku, ale měla svoji autonomní národně a sociálně motivovanou dynamiku.¹⁶⁵ Závodní stranické organizace ani závodní rady ostatně v továrnách na počátku května 1945 ještě zpravidla neexistovaly. Všechny takové struktury byly teprve ve fázi zrodu, a nepředstavovaly proto žádnou homogenní vertikálně řízenou nátlakovou skupinu. Dokonce i politické aliance většiny aktérů se teprve v následujících týdnech a měsících postupně profilovaly, mimo jiné právě na základě zkušeností s očistou a s fungováním závodních rad.¹⁶⁶ V neposlední řadě na jaře 1945 ještě nedocházelo k otevřeným sporům mezi jednotlivými stranami Národní fronty. Nebyla to tedy politická diferenciac,

161 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1119, inv. č. 6048, Zpráva vyšetřující komise závodní rady ústředí. In: *Pracující Škodovák*, nečíslováno (11.9.1945), s. 1; *tamtéž*, k. 1127, inv. č. 6092, spis vedoucího matematického oddělení doc. dr. Miroslava Hampla.

162 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1126, inv. č. 6091, spis šéfa fotoateliérů Jana Reichmana.

163 VOA, f. Antonín Zápotocký, k. 5, inv. č. 51, dopis zaměstnanců nakladatelství J. Otto z 24.8.1945.

164 *Tamtéž*, f. ÚRO – Čestný soud, k. 1, inv. č. 2, žádost předsedy Čestného soudu ÚRO Václava Havelky zasláná předsednictvu ÚRO z 27.12.1945; *tamtéž*, f. ÚRO – Sekretariát, k. 2, inv. č. 64, zápis ze schůze prezidia ÚRO 19.7.1946.

165 Srv. McDERMOTT, Kevin: *Communist Czechoslovakia, 1945–1989: A Political and Social History*. London, Palgrave 2015, s. 51.

166 Jako příklad může posloužit národní správce Škodových závodů Vilém Hromádko. Komunisté jej v květnu 1945 nadšeně podporovali do vedoucích funkcí v koncernu, ač patřil k vedení firmy během okupace. Důvodem byly jeho výborné styky se Sovětským svazem. V pozdějších letech pak svého kroku litovali, mimo jiné právě pro jeho postoje během očisty, kdy se zastával řady zkušených odborníků. (SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1128, inv. č. 6098, opis svědecké výpovědi Josefa Modrého u Mimořádného lidového soudu v Praze ve věci Alberta Göringa z 6.2.1947; SOA v Praze, f. Mimořádný lidový soud Praha, spisová značka 242/1947; NA, f. 1261/0/32, sv. 112, arch. j. 728, stížnost závodní organizace KSČ ve Škodových závodech Praha – ústředí zasláná ÚV KSČ z 24.9.1945.)

co zásadním způsobem určovalo průběh očisty, ale naopak očista se postupně stávala jedním z hlavních faktorů, jenž diferencoval politické postoje.¹⁶⁷

Očista byla programově politická pouze v tom smyslu, že postihovala obecně odpůrce nového „lidovědemokratického“ režimu – nikoli konkrétně konkurenty komunistů. Příležitost obsazovat pozice uprázdněné během očisty navíc využívaly všechny politické subjekty. Komunistická strana byla pouze nejúspěšnější, nikoli jediná, kdo z dané situace těžil.¹⁶⁸

Přesto se v celkové záplavě očištné agendy vyskytla také řada případů, ve kterých došlo ke zneužití očisty k eliminaci politických protivníků. Ve Škodových závodech v Plzni byl například v květnu 1945 prostřednictvím účelového udání odstraněn bývalý sociálnědemokratický člen závodního výboru Josef Vacek. Na celé akci se podílel komunistický velitel závodní stráže František Panýrek.¹⁶⁹ Nešlo však zdaleka o nějaký centrálně řízený plošný zásah, ale o dílčí iniciativy jednotlivců.

Vyšetřující komise se v některých případech také stávaly nástrojem politického boje mezi různými frakcemi funkcionářů komunistické strany. V Českomoravských strojárnách v Karlíně se například odehrál kuriózní případ, kdy si předseda zdejší vyšetřující komise František Synek dovolil obvinít z nečestného jednání předsedu podnikové rady koncernu Jaroslava Pálku. Oba přitom byli funkcionáři KSČ. Pálka se však účinně bránil tím, že prosadil na zasedání podnikové rady zrušení celé vyšetřující komise, a nechal se navíc pověřit převzetím její dokumentace.¹⁷⁰ Synek odmítl některé dokumenty předat, a proto mu byly zabaveny až při domovní

Odhalení pamětních desek padlým zaměstnancům ČKD v Praze v roce 1945 (SOA v Praze, f. ČKD – Sběrka fotografií, k. 50)

167 Řada osob postižených očištnou se začala angažovat v politických stranách a veřejně kritizovat dění v průmyslu (SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1120, inv. č. 6052, protokol o schůzi Podnikové rady Škodových závodů 20.5.1946).

168 NA, f. 1261/0/32, sv. 112, arch. j. 728, zpráva o situaci ve Škodových závodech ze 17.12.1948; BEINHAUEROVÁ, Anna – SOMMER, Karel: Mocenské pozice ve znárodněném průmyslu (1945–1948). In: JECH, Karel (ed.): *Stránkami soudobých dějin: Sborník statí k pětadesátinám historika Karla Kaplana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993, s. 61–75.

169 Viz ŠLOUF, Jakub: Tisk KSČ na Plzeňsku v letech 1945–1948. In: SKÁLA, Adam (ed.): *Musa pedestris: Sborník ke stému čtyřicátému výročí Městského archivu v Plzni a šedesátým narozeninám Jaroslava Douši*. Ústí nad Labem, Albis international 2010, s. 307–309.

170 SOA v Praze, f. ČKD národní podnik, k. 135, inv. č. 874, spis předsedy Podnikové rady ČMS Karlín Jaroslava Pálky; *tamtéž*, k. 134, inv. č. 867, zápis ze schůze Závodní rady ČMS Karlín 23.10.1945; *tamtéž*, k. 2, inv. č. 39, zápis ze schůzi Podnikové rady ČMS Karlín 30.10.1945 a 7.11.1945.

prohlídce za asistence policie.¹⁷¹ Tato kontroverze názorně ukazuje, jakého vlivu dosahovaly vyšetřující komise už jen z toho důvodu, že disponovaly množstvím kompromitujících materiálů.

Výsledky očisty

Celkové výsledky očisty průmyslových závodů v poválečném Československu bohužel nejsou známy. Po jejím dokončení v roce 1946 už zřejmě tehdejší regionální ani centrální aktéři (krajské odborové rady, Ústřední rada odborů) neměli zájem shromáždit údaje a vytvořit statistický přehled o celé akci.¹⁷² Dochovaly se tak bohužel pouze dílčí údaje o činnosti vyšetřujících komisí některých větších podniků. Podobně kusé informace poskytují také dochované dokumenty krajských odborových rad. U řady těchto rad, zejména v pohraničí, vůbec nebyly čestné soudy zřízeny. Jiné rady výsledky své činnosti nevyčíslily. Přesto dochované fragmenty pramenů umožňují utvořit si alespoň hrubou představu o celkovém rozsahu a důsledcích čistné akce. Vycházet při těchto úvahách budeme opět převážně ze zkoumaných koncernů Škodových závodů a Českomoravských strojiren.

Ve Škodových závodech v Praze – ústředí bylo na počátku roku 1946 zaměstnáno přibližně třináct set úředníků, z velké části náležejících k vrcholovému managementu firmy.¹⁷³ Vyšetřující komise zde do září 1945 vyšetřila celkem sedmdesát šest případů osob české a ruské národnosti. Z toho osm bylo předáno bezpečnostním úřadům k soudnímu stíhání, pětadvacet propuštěno ze zaměstnání, šestnáct přeloženo na jiné pracovní místo, čtyři dostaly napomenutí či důtku, dvaadvacet osob bylo uznáno nevinnými („rehabilitováno“) a jedna předána k vyřízení vyšetřující komisi jiného závodu koncernu.¹⁷⁴ Tento přehled ovšem nezahrnoval informace o revizi případů ve spolupráci s Krajskou odborovou radou v Praze. V následujících měsících tak byla řada postižených rehabilitována, takový postup se týkal nejméně

171 *Tamtéž*, k. 134, inv. č. 867, zápis ze schůze Závodní rady ČMS Karlín 15.3.1946.

172 Ústřední rada odborů sice v březnu 1946 obeslala všechny krajské odborové rady s žádostí o vyčíslení činnosti čestných soudů. Odpovědi však zpravidla zahrnovaly pouze statistiky očisty v řadách samotného ROH, nikoli odvolací agendu ve věci rozhodnutí závodních rad. (VOA, f. ÚRO – Čestný soud, k. 1, inv. č. 8, oběžník ÚRO z 29.3.1945.)

173 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1120, inv. č. 6052, protokol o schůzi Podnikové rady Škodových závodů 15.4.1946.

174 Pramen rozlišuje ještě přesněji druh uloženého trestu: osm osob bylo předáno bezpečnostním úřadům k soudnímu stíhání, osmnáct propuštěno ze zaměstnání s okamžitou platností, sedm propuštěno s výpovědní lhůtou, pět přeloženo na podřadnější pracovní místa s patřičnou úpravou platu, tři přeloženy ve stejné hodnotě a dostaly důtku, dvě přeloženy ve stejné hodnotě mimo ústředí, šest přeloženo do jiného oddělení v ústředí, čtyři pouze dostaly napomenutí či důtku, dvaadvacet osob bylo rehabilitováno, jedna předána k vyřízení vyšetřující komisi jiného závodu koncernu. (*Tamtéž*, k. 1119, inv. č. 6048, Zpráva vyšetřující komise závodní rady ústředí. In: *Pracující Škodovák*, nečíslováno (11.9.1945), s. 1; Očista v našem ústředí. In: *Škodovák*, roč. 1, č. 5 (21.9.1945), s. 5.)

osmi případy.¹⁷⁵ Němečtí zaměstnanci byli již v květnu 1945 předáni do vězeňských a internačních zařízení: celkem třiatdvacet osob směřovalo do věznice Krajského trestního soudu v Praze na Pankráci,¹⁷⁶ sedmnáct do věznice divizního soudu na Pohorelci a čtrnáct do internačního tábora Hagibor Praha.¹⁷⁷

V archívních fondech Českomoravských strojírén se dochovaly seznamy postižených ze závodu Vysočany, který ve sledovaném období zaměstnával přibližně dvanáct set úředníků a 4200 dělníků.¹⁷⁸ Vyšetřující komisi zde přišlo na 151 udání.¹⁷⁹ Komise projednala nejméně 107 případů, z nichž osmadvacet předala jiným institucím (soudům a národním výborům),¹⁸⁰ čtrnáct propustila ze zaměstnání,¹⁸¹ jednačtyřicet přeložila na jiné pracovní pozice (pro nesociální jednání)¹⁸² a čtyřiatdvacet osvobodila.¹⁸³ Bylo zde zajištěno jednašedesát Němců a osmatřicet Čechů.¹⁸⁴

Souborné informace o činnosti Krajské odborové rady v Praze, odvolací instance obou výše uvedených závodů, se bohužel nedochovaly vůbec. Dle informací ze Škodových závodů v Praze – ústředí však pražská rada přezkoumávala pouze výraznou menšinu z celkového objemu případů řešených vyšetřujícími komisemi. Velká část odvolání přitom vedla k rehabilitaci postižených či ke zmírnění původního rozhodnutí.¹⁸⁵

Škodovy závody v Plzni zaměstnávaly v květnu 1945 formálně dvaatřicet tisíc dělníků a šest tisíc úředníků. Podstatná část z nich však byla na odchodu do jiného zaměstnání, protože vybombardovaný závod dokázal v daný moment zaměstnat přibližně jen devět tisíc osob.¹⁸⁶ Vyšetřující komise zde projednala 651 případ,

175 Verdikty Rozhodčího soudu KOR v Praze byly v tomto období uveřejňovány v časopise *Zprávy závodní rady Škodovka – ústředí (SOA v Plzni, f. Škodovy závody – generální ředitelství, Zprávy závodní rady Škodovka – ústředí)*.

176 *Tamtéž*, k. 1128, inv. č. 6094, seznam třiatdvaceti internovaných mužů předaných ze Škodových závodů věznicí Krajského trestního soudu v Praze na Pankráci, 13.5.1945.

177 *Tamtéž*, inv. č. 6097, seznam čtrnácti internovaných žen předaných internačnímu táboru Hagibor Praha, 13.5.1945.

178 *SOA v Praze*, f. ČKD národní podnik, k. 2, inv. č. 44, zápis ze schůze Podnikové rady a podnikového ředitelství ČMS Vysočany 2.7.1947.

179 *Tamtéž*, k. 135, inv. č. 868, seznam 151 udaného zaměstnance ČMS Vysočany z roku 1945.

180 *Tamtéž*, seznam osmadvaceti zaměstnanců ČMS Vysočany předaných mimořádným lidovým soudům a národním výborům z roku 1945.

181 *Tamtéž*, seznam čtrnácti zaměstnanců ČMS Vysočany propuštěných ze zaměstnání z roku 1945.

182 *Tamtéž*, seznam jednačtyřiceti zaměstnanců ČMS Vysočany přeložených pro asociální jednání z roku 1945.

183 *Tamtéž*, seznam čtyřiatdvaceti zaměstnanců ČMS Vysočany osvobozených během očisty z roku 1945.

184 *Tamtéž*, inv. č. 872, seznamy zajištěných osob a zajatců z roku 1945.

185 Dochovala se pouze dílčí informace popisující prvoinstanční očistnou činnost Čestného soudu KOR v Praze v řadách zaměstnanců ROH. Čestný soud projednal za dobu své existence pouhých čtrnáct případů a v nejméně šesti z nich vynesl osvobozující rozsudek. (VOA, f. ÚRO – Čestný soud, k. 11, inv. č. 19, hlášení KOR v Praze vyšetřující komisi ÚRO z 2.4.1946.)

186 *SOA v Plzni*, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1118, inv. č. 6039, zprávy o situaci v jednotlivých závodech na konci dubna 1945.

z toho 429 úředníků a 222 dělníky.¹⁸⁷ Kromě toho bylo zajištěno a právnímu odboru Okresního národního výboru v Plzni předáno celkem 135 německých zaměstnanců.¹⁸⁸ Přesnější data o výsledcích šetření na podnikové úrovni se nedochovala.

K dispozici je však naštěstí podrobná zpráva o činnosti Čestného soudu Krajské odborové rady v Plzni z roku 1946. Zvláštní odvolací senát plzeňské krajské odborové rady projednal téměř všechny případy posuzované dříve vyšetřující komisí Škodových závodů. Rozhodoval znovu v 630 z původního počtu 651 případu. Výsledkem byla tato struktura verdiktů: 109 osob bylo propuštěno ze služeb závodu, pětadevadesát přeloženo do jiných oddělení, třiadvadesát přikázáno na manuální práci, šestadevadesát obdrželo důtku, čtrnáct bylo penzionováno, dvanáct pokutováno, pětatřicet zaměstnanců bylo zajištěno a předáno právnímu odboru Okresního národního výboru v Plzni a celkem 175 žalob bylo zamítnuto.¹⁸⁹

Ostatní tři senáty Krajské odborové rady v Plzni (pro ostatní podniky v kraji) měly mnohem méně rozsáhlou agendu, dohromady vyřídily 318 případů. Z toho čtyřiaosmdesát zaměstnanců bylo ponecháno na svých místech, pětadvacet přeloženo, jednadvacet přikázáno na manuální práce, 132 propuštěni ze zaměstnání a sedmačtyřicet předáno jiným institucím (bezpečnosti, národním výborům, soudům). Ve třech případech senáty spolupracovaly při zavedení národní správy a jeden případ doporučily k řešení soukromoprávní cestou.¹⁹⁰ Čestný soud Krajské odborové rady v Plzni vybral na dobrovolných darech vyšetřovaných osob celkem 287 800 Kčs. Tyto peníze byly převážně určeny na Fond pro rekreaci pracujících při KOR v Plzni.¹⁹¹

187 *Tamtéž*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 167, sign. 327, seznam zaměstnanců Škodových závodů v Plzni vyšetřovaných během poválečné očisty z roku 1946.

188 *Tamtéž*, sign. 477, aktová noticka pro ředitele ing. Jaroslava Řihu z 16.2.1946; *tamtéž*, sign. 325, seznam 135 Němců předaných právnímu odboru ONV v Plzni, nedatováno.

189 VOA, f. ÚRO – Organizační oddělení, k. 11, inv. č. 78, zpráva z konference KOR v Plzni v roce 1946; *tamtéž*, f. ÚRO – Čestný soud, k. 11, inv. č. 19, hlášení KOR v Plzni vyšetřující komisí ÚRO z 6.4.1946; SOA v Plzni, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 167, sign. 327, seznam zaměstnanců Škodových závodů v Plzni vyšetřovaných během poválečné očisty z roku 1946.

190 Přesnější kategorizace sankcí byla následující: devět osob bylo přeloženo do sesterských podniků, šestnáct sesazeno z vedoucích funkcí na nižší místa, šestnáct přikázáno na manuální práce (na tři týdny až dva roky), pět na manuální práce trvale, 120 propuštěno ze zaměstnání s potvrzením o státní spolehlivosti, čtyři osoby obdržely potvrzení o spolehlivosti s výhradou „nedoporučuje se do pohraničí“, jedno potvrzení o státní spolehlivosti bylo vydáno podmíněně, sedm osob bylo propuštěno pro státní nespolehlivost. Kromě toho šest případů bylo vráceno k projednání národním výborům, jeden postoupen okresní správní komisi, dva vojenským úřadům (Obrannému zpravodajství), tři postoupeny Zemskému národnímu výboru v Praze, třináct postoupeno policii, sedmnáct žalob bylo předáno mimořádnému lidovému soudu, v pěti případech byl podán návrh na zajištění osob, ve třech případech senáty spolupracovaly při dosazení národních správ do podniku patřícího obviněnému, jeden případ byl doporučen k řešení soukromoprávní cestou. (VOA, f. ÚRO – Organizační oddělení, k. 11, inv. č. 78, zpráva z konference KOR v Plzni v roce 1946; *tamtéž*, f. ÚRO – Čestný soud, k. 11, inv. č. 19, hlášení KOR v Plzni vyšetřující komisí ÚRO z 6.4.1946.)

191 *Tamtéž*, f. ÚRO – Organizační oddělení, k. 11, inv. č. 78, zpráva z konference KOR v Plzni v roce 1946; *tamtéž*, f. ÚRO – Čestný soud, k. 11, inv. č. 19, hlášení KOR v Plzni vyšetřující komisí ÚRO z 6.4.1946.

Aktivita Krajské odborové rady v Plzni, jež prošetřila téměř všechny případy rozhodované na jejím území závodními radami, byla patrně oproti jiným regionům výjimečná. Ostatní krajské odborové rady takovou činnost běžně nevyvíjely. Předně zcela odlišná situace panovala u krajských odborových rad v pohraničí, kde závodní rady neměly téměř žádnou očistnou agendu, a proto se zde zpravidla vůbec neustavovaly čestné soudy. Tak tomu bylo například u krajských odborových rad v Šumperku, Ústí nad Labem, Znojmě či Karlových Varech.¹⁹²

Návštva předsedy vlády Zdeňka Fierlingera ve Škodových závodech v Plzni v říjnu 1945 (SOA v Plzni, f. Škodovácká alba)

Jiné krajské odborové rady sice ustavily čestné soudy, avšak neprováděly plošnou revizi rozhodnutí závodních rad, a mnohdy proto projednaly jen několik málo případů odvolání. To byl případ Čestného soudu Krajské odborové rady v Táboře, který za dobu své existence projednal jen jednadvacet případů, v nichž jen v šesti potvrdil rozhodnutí závodní rady.¹⁹³ Také Čestný soud KOR v Kladně projednal pouze šestadvacet případů, přičemž z výkonu profese v hornictví vyloučil patnáct osob.¹⁹⁴ Čestný soud KOR v Liberci řešil dokonce pouhých osm případů.¹⁹⁵

Celkově lze odhadnout, že se očista průmyslových závodů týkala celostátně řádově tisíců až desetitisíců osob. Jednu z největších skupin postižených tvořily takzvané asociální živly. Přitom obecně platilo, že značná část postižených byla závodními radami či krajskými odborovými radami rehabilitována. Jen menší část postižených osob byla vyhozena z práce. Častější alternativou bylo spíše trvalé či dočasné přeřazení na jiné pracovní pozice, případně udělení důtky. Očista probíhala živelně a dramaticky zejména ve velkých strojírenských podnicích s válečnou zbrojí výrobou. S menší razancí se pravděpodobně odehrávala v jiných průmyslových oborech,

192 *Tamtéž*, f. ÚRO – Čestný soud, k. 11, inv. č. 19, hlášení KOR v Šumperku vyšetřující komisi ÚRO z 10.4.1946; *tamtéž*, hlášení KOR v Ústí nad Labem vyšetřující komisi ÚRO z 5.4.1946; *tamtéž*, hlášení KOR ve Znojmě vyšetřující komisi ÚRO z 1.4.1946; *tamtéž*, hlášení KOR v Karlových Varech vyšetřující komisi ÚRO ze 4.4.1946; *tamtéž*, hlášení KOR v Moravské Ostravě vyšetřující komisi ÚRO z 10.4.1946.

193 *Tamtéž*, hlášení KOR v Táboře vyšetřující komisi ÚRO ze 4.4.1946.

194 V tomto případě se dochovala přesnější struktura rozhodnutí: projednáno bylo celkem šestadvacet případů, z toho šest osob bylo vyloučeno z hornictví na celém území republiky, devět vyloučeno z hornictví v kladenském revíru, jedenáct osob bylo zproštěno obžaloby a tři případy byly postoupeny mimořádnému lidovému soudu. (*Tamtéž*, hlášení KOR v Kladně vyšetřující komisi ÚRO ze 4.4.1946.)

195 *Tamtéž*, hlášení KOR v Liberci vyšetřující komisi ÚRO ze 16.4.1946.

například v hornictví (jak o tom svědčí případ Krajské odborové rady v Kladně). Tuto hypotézu by však ještě bylo třeba verifikovat detailním výzkumem v podnikových archivech příslušných odvětví. Postižené osoby však utrpěly výraznou morální škodu i tehdy, když byly rehabilitovány. Řada obviněných se také během poválečných štvanic nervově zhroutila,¹⁹⁶ někteří dokonce spáchali sebevraždu.¹⁹⁷ Celkově očista přispěla nejen k erozi dosavadních hierarchií v průmyslových závodech, ale rovněž značně oslabila kvalifikační úroveň jejich personálu.

Žaloby podávané na revoluční orgány

V první fázi očisty byly podezřelé osoby mnohdy vykazovány z továren na základě pouhého rozhodnutí pracovních kolektivů, z hodiny na hodinu a bez provedení odpovídajících právních kroků k ukončení pracovních poměrů. Ustavení vyšetřujících komisí pak postupně vedlo ke snaze legalizovat výsledky revolučního procesu. Vyšetřující komise vydávaly doporučení, na jejichž základě závodní rady rozhodovaly o jednotlivých případech. Tato rozhodnutí byla v revoluční atmosféře považována za legální, přestože se autorita závodních rad v tomto směru neopírala o žádný právní podklad. Jakmile však opadla první revoluční vlna a postupně se obnovil právní řád, postižené osoby získaly dostatek sebevědomí a začaly upozorňovat na protiprávnost zrušení svých pracovních poměrů. V řadě případů pak žalovaly závodní rady o nemalé částky odvozené z ušlé mzdy či odepřeného odstupného.

Oprávněnost jejich požadavků plynula v mnoha případech z pouhého faktu, že závodní rada sice rozhodla o jejich propuštění, avšak zapomněla o provedení výpovědi požádat správu podniku, která jediné byla k ukončení pracovního poměru oprávněná. Závodní rady totiž nebyly zaměstnavateli, a proto mohly v podobných záležitostech konat jen zprostředkovaně.¹⁹⁸ Existovala tak početná skupina osob, které měly zapovězený přístup na pracoviště, aniž by jejich smlouvy byly formálně ukončeny.

Problém však nastával též u těch kauz, kde výpověď nevystavila zaměstnanci závodní rada, ale správa podniku. Dosavadní právní řád totiž nepočítal s „nedostatečnou národní kázní“, „asociálním jednáním“ či „nepřekonatelným odporem osazenstva továrny“ jako s možnými důvody okamžitého ukončení pracovního poměru. Výpovědi byly proto zpravidla podávány na základě paragrafů 22 nebo 34 zákona o soukromých zaměstnancích, č. 154/1934 Sb., který takové důvody přímo

196 *Tamtéž*, f. Antonín Zápotocký, k. 3, inv. č. 39, dopis prokuristy Západočeského konzumního družstva Josefa Škabradý Antonínu Zápotockému z 18.6.1945.

197 *Tamtéž*, inv. č. 40, dopis vrchního rady Státních výzkumných ústavů zemědělských v Dejvicích Josefa Karabce Antonínu Zápotockému z 15.7.1945; *SOA v Plzni*, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 167, sign. 327, seznam zaměstnanců Škodových závodů v Plzni vyšetřovaných během poválečné očisty z roku 1946.

198 VOA, f. ÚRO – Předsednictvo, k. 1, inv. č. 2, zápis ze schůze předsednictva ÚRO 7.9.1945.

nezmiňoval.¹⁹⁹ Českomoravské strojírný například argumentovaly ve věci propuštění dílovedoucího Václava Moulíka tím, že „nemohl vykonávat služební povinnosti pro spontánní odpor osazenstva proti jeho spolupráci [s okupanty a] pro jeho dřívější chování, tudíž [pro] jeho soukromou překážku, takže již podle ustanovení §u 22 zákona 154/34 nemá nároku na další plat“. Podobné právní konstrukce byly však minimálně značně problematické,²⁰⁰ takže bylo nanejvýš pravděpodobné, že soudní řízení budou v takových případech poměrně zdlouhavou procedurou s nesnadno odhadnutelným výsledkem.

Podniková rada Českomoravských strojíren například v lednu 1946 evidovala pětadvacet žalob od bývalých vyšších úředníků koncernu.²⁰¹ Někdejší generální ředitel inženýr Karel Juliš přitom žaloval podnik o 197 346 Kčs ušlé mzdy. Důvodem byla skutečnost, že okamžitá výpověď, kterou obdržel v červnu 1945, neobsahovala řádné zdůvodnění. Stálo v ní pouze, že se národní správě podniku nezdá „důvěryhodný“. ²⁰² Některé žaloby dokonce směřovaly přímo proti Ústřední radě odborů, kterou činily zodpovědnou za vydávání směrnic k očistě. V souhrnu tyto žaloby žádaly vyplacení sedmi set padesáti tisíc korun.²⁰³ Nešlo tedy zdaleka o zanedbatelné částky.²⁰⁴

Přibližně od srpna 1945 se proto začaly mezi funkcionáři závodních rad množit hlasy varující před zpochybňováním revoluční očisty prostřednictvím civilních soudních řízení.²⁰⁵ Jediným schůdným řešením se z jejich pohledu začala jevit nová legislativní úprava.²⁰⁶ Předseda Závodní rady Škodových závodů Praha – ústředí Josef Kovařovic problém zhodnotil následovně: „V této souvislosti se dopustila naše závodní rada však dalšího omylu. Domnívala se, že když takovému přísluhovači Němců důrazně řekla: Zmiz a již se u nás neukazuj!, že tím právě rozvázala pracovní poměr. Leč běda! Náš vyhozený kolaborantík se třeba 5 měsíců neozýval – aneb se neozývá dosud – a ejhle, dojde náhle závodní radě dopis advokáta asi tohoto znění: ‘Můj mandant X. Y. byl Vámi v květnu tohoto roku vyzván, aby opustil Váš závod. Do dnešního dne však neobdržel řádnou výpověď, aniž s ním byl důvodně rozvázán pracovní poměr po rozumu §u 34 zákona o soukromých zaměstnancích. Žádáme Vás, abyste k mým rukám poukázali neprávem zadržovaný plat za měsíce květen až říjen, a to do 14 dnů, jinak budu nucen obnos ten vymáhat žalobou.’ Závodní rada se mýlila. Dosud platné právo má své tajuplné předpisy o rozvázání služebního poměru a ty naše závodní rada v revolučním kvasu nedodržela. Zdůrazňuji, že

199 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 160, sign. 183, formuláře výpovědí vystavených jednotlivým zaměstnancům zaměstnaneckým oddělením Škodových závodů v roce 1945.

200 SOA v Praze, f. ČKD národní podnik, k. 28, inv. č. 122, spis dílovedoucího Václava Moulíka. 201 Tamtéž, k. 2, inv. č. 39, zápis ze schůze Podnikové rady ČMS 15.1.1946.

202 Tamtéž, k. 28, inv. č. 122, spis generálního ředitele Českomoravských strojíren ing. Karla Juliše.

203 VOA, f. ÚRO – Sekretariát, k. 1, inv. č. 46, zápis ze schůze prezidia ÚRO 13.12.1945.

204 Viz KLIMENT, Gustav: Zastavit soudy proti závodním radám. In: *Rudé právo* (24.1.1946), s. 2.

205 SOA v Plzni, f. Škodovy závody – Plzeň, k. 167, sign. 321, stížnost Závodní rady Škodových závodů Plzeň adresovaná KOR v Plzni z roku 1945.

206 Tamtéž, f. Škodovy závody – generální ředitelství, k. 1128, inv. č. 6097, noticka pro Josefa Kovařovice z 30.8.1945.

jsem dalek toho, abych jako právník horoval pro bezprávní stav. Právní řád je věc příliš drahocenná, poznali jsme to příliš dobře v letech 1939 až 1945. Avšak přesto myslím, že revoluce, naší vládou i národem chtěná, musí mít též své zvláštní, určité právo. Zákonná, spravedlivá úprava těchto mimořádných poměrů byla nám však slíbena, a tak se snad dočkáme.²⁰⁷

Na základě podobných podnětů vypracovala sociálněpolitická komise Ústřední rady odborů během září 1945 osnovu zákona, který měl zamezit žalobám proti úpravám pracovních poměrů učiněným během revoluce.²⁰⁸ Návrh stanovil zásadu, že pracovní poměr byl zrušen tím okamžikem, kdy byla dotyčná osoba ze závodu fakticky vykázána, pokud důvodem tohoto zákroku byla národní nespolehlivost, zbabělost v době nesvobody, „asociální jednání“ či jiná okolnost, která způsobila, že po zaměstnancích nebylo možno požadovat, aby s postiženým dále spolupracovali.²⁰⁹

Polemika mezi Ferdinandem Peroutkou a Antonínem Zápotockým

Požadavek Ústřední rady odborů na přijetí takovéto právní normy však vyvolal ostrou společenskou i politickou diskusi, která svým významem výrazně překročila samotný problém poválečné očisty průmyslových závodů. V jejím centru se totiž ocitl obecnější vztah mezi novými revolučními hodnotami a tradičním právním řádem. Kontroverzi zahájila první celostátní konference Revolučního odborového hnutí ve dnech 11. až 13. ledna 1946, která ve své rezoluci vznesla požadavek, aby byly podniknuty legislativní kroky, které by zamezily zpochybňování čistících zákroků v průmyslových závodech prostřednictvím soudů: „Žádáme, aby vláda a parlament učinily bezodkladná opatření, aby pro revoluční činy a národní očistu nemohl být nikdo, ať z jakýchkoli důvodů, stíhán. Zejména je třeba sankcionovat všechna opatření, která byla učiněna po osvobození revolučními závodními radami anebo jimi zřízenými orgány.“²¹⁰

Na požadavek beztrestnosti revolučních přehmatů reagoval velmi ostře Ferdinand Peroutka ve *Svobodných novinách* 27. ledna 1946. „Lidé i za revoluce viděli vedle sebe páchat zlo, někdy velmi hnusné zlo, a nyní slyší, že z nějakého důvodu nesmí být potrestáno, že dokonce na to ani nesmí být pomyšleno, nemají-li vypuknout stávky. Viděli, že byly spáchány křivdy, někdy takové, že nad nimi srdce usedalo. Nyní slyší, že ani křivdy nesmějí být napraveny, nemají-li vypuknout stávky. Viděli, a dokonce i z úředních míst slyšeli, že do revolučního davu se někdy vloudili i lidé nehodní, ale slyší i, že ta ústa, která to připouštějí, zároveň vyhlašují, že nic z toho nesmí být potrestáno, že vše musí být smazáno, nemají-li ještě jednou vypuknout stávky. Slyší, že možná se i děly omyly, ale zároveň slyší, že jsou to zvláštní chráněné

207 *Tamtéž*, KOVAŘOVIC, Josef: O naši závodní radě. In: *Zprávy závodní rady Škodovka – ústředí*, nečíslováno (7.11.1945), s. 1.

208 VOA, f. ÚRO – Předsednictvo, k. 1, inv. č. 2, zápis ze schůze předsednictva ÚRO 7.9.1945.

209 *Tamtéž*, inv. č. 4, zápis ze schůze předsednictva ÚRO 5.10.1945.

210 Za programem vlády. In: *Práce* (15.1.1946), s. 1.

Oslava dokončení výroby první poválečné lokomotivy v ČKD v Praze-Libni 28. února 1946 (SOA v Praze, f. ČKD – Sběrka fotografií, k. 50)

omyly, které nesmějí být napravnovány. (...) Toto je trápí a mate, ne socializace, ne pravomoc národních výborů, netouží po majetku, nýbrž po morální rovnováze. (...) Stačí snad, bude-li působit dosti lidí, kteří mají odvahu říci (a najdou-li již odvahu, kteří najdou i místo, kde to říci), že i při nejtvrdějším právu národním a revolučním je třeba si počínat spravedlivě a zachovávat starou zásadu, jejíž zrušení nebylo vyhlášeno, že nevinní nemají trpět a viníci nemají trestu uniknout, i když to působí administrativní potíže, jež bývají spojeny s rozlišováním.²¹¹

Do polemiky zasáhl také národněsocialistický tisk, zejména týdeník *Svobodný zítřek*, který požadoval dodržování tradičních principů právního řádu. Neodsuzoval přitom revoluci jako takovou a uznával, že každá revoluce musí být už ze své podstaty jevem do značné míry nezákonným, trval však na ukončení dosavadního bezprávného stavu a obnovení právního řádu.²¹² Odvolával se přitom dokonce na předešlé snahy vrcholných představitelů Ústřední rady odborů, v čele s jejím předsedou Antonínem Zápotockým, odstraňovat přehmaty průmyslové očisty

211 PEROUTKA, Ferdinand: „Nesrozumitelný dnešek“. In: *Svobodné noviny* (27.1.1946), s. 1. Otištěno také in: TÝŽ: *O věcech obecných*, sv. 2: *Výbor z politické publicistiky*. Ed. Daniel Bohdan. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1991, s. 537–540.

212 STRÁNSKÝ, Jaroslav: O revoluci a právu. In: *Svobodný zítřek*, roč. 2, č. 5 (31.1.1946), s. 1.

prostřednictvím revize prováděné krajskými odborovými radami. Očista se podle tvrzení hlavního politického časopisu národních socialistů vymkla kontrole, dokonce i v rámci Revolučního odborového hnutí.²¹³ Týdeník v tomto směru poukazyval zejména na skutečnost, že očištné zákroky porušovaly mnohdy směrnice samotné Ústřední rady odborů, byť krajské odborové rady mnoho takových kauz napravily.²¹⁴ Národní socialisté tedy vlastně požadovali pokračovat standardními nástroji justice v revizi očisty, započaté již dříve odborovým hnutím, v praxi ale nikdy nedokončené.

Celá kontroverze byla však zároveň součástí širší diskuse o retribuci a jejích kritériích, kterou vyvolalo zahájení činnosti Národního soudu 15. ledna 1946.²¹⁵ Z retribuce se pomalu stávalo klíčové téma pro následující předvolební kampaň. Proto také na kritiku *Svobodných novin* a *Svobodného zítřka* odpovídal odborový deník *Práce* protiútokem. Hlavní body stanoviska odborů zde představil Antonín Zápotocký v článku „Správná revoluce“ z 3. února 1946. Odhlédl přitom od svých předešlých snah z července 1945, kdy pomáhal očištnou vlnu tlumit a prosazovat do ní elementární právní principy. Naopak se vymezil vůči požadavkům, aby dosažené výsledky očisty byly revidovány prostřednictvím justice: „Zde jsme u základní otázky: Co je morální a o jakou morálku se jedná? Každá doba má svoji morálku. Má svoji morálku válka, svoji morálku má mír a i revoluce má svoji morálku. (...) Zde jde nejen o reformy sociální, ale i o reformy duchovní. Odstranit hospodářskou nadvládu silných kapitalistických jedinců i jejich duchovní morálku, kterou společnosti naočkovali.“ Peroutka nyní podle Zápotockého poučuje o morálce, přestože za první republiky nečinně přihlížel tomu, jak byli komunističtí dělníci vyhazováni z práce a vězněni z politických důvodů. To se mu prý tehdy zdálo morální. Zápotocký zároveň vyjádřil svou nedůvěru v nezávislé rozhodování dnešních profesionálních soudců: „Řeknu to docela otevřeně: My dnes daleko více věříme ve spravedlnost závodních rad než ve spravedlnost mnohých soudců.“²¹⁶ Pozice předsedy ÚRO z února 1946 byla přitom pouze zdánlivě v rozporu s jeho projevy v červenci 1945.²¹⁷ Nestavěl se totiž proti revizi očištného procesu jako takové, ale proti tomu, aby tuto revizi prováděly orgány justice a aby tak činily podle předrevolučních morálních měřítek.

Právě třídní aspekt očisty totiž odbory nepovažovaly za exces, ale za samotný základ revoluce. Výmluvně tento postoj shrnula Krajská odborová rada v Plzni v hodnocení své činnosti za uplynulé období: „V podnicích máme opět klid a pořádek a mnohemu obviněnému bylo opravdu třeba poučení, že i dělník je člověk, který má právo na život, a že jeho práce je stejně důležitá jako práce na místě odpovědnějším. I v tom tkví klad těchto soudů.“²¹⁸

213 GREGOR, Richard: O revoluční justici. In: *Tamtéž*, č. 6 (7.2.1946), s. 3.

214 TÝŽ: Nedorozumění okolo resoluce. In: *Tamtéž*, č. 11 (14.3.1946), s. 2.

215 Národní soud zahájil. In: *Tamtéž*, č. 3 (17.1.1946), s. 8.

216 ZÁPOTOCKÝ, Antonín: Správná revoluce. In: *Práce* (3.2.1946), s. 1.

217 TÝŽ: Odboj nehledá odůvodnění v paragrafech (viz pozn. 154).

218 VOA, f. ÚRO – Organizační oddělení, k. 11, inv. č. 78, zpráva z konference KOR v Plzni v roce 1946.

Resort spravedlnosti nakonec respektoval požadavek odborářů a civilní soudy začaly odročovat žaloby proti závodním radám a vyčkávat přijetí definitivní právní úpravy celé záležitosti.²¹⁹

Poslanecká sněmovna nakonec zákon schválila, stalo se tak však až 16. května 1946, zároveň s legislativním zakotvením celého odborového hnutí a nedlouho po obecnější legalizaci revolučního protiprávního jednání.²²⁰ Zákon č. 143/1946 Sb., o úpravě pracovních poměrů dotčených důsledky národní revoluce, učinil většinu žalob proti vyhazovům ze zaměstnání bezpředmětnými. Na jeho základě byly zpětně legalizovány zejména ty změny pracovních poměrů, které vznikly za revoluce s ohledem na důvodné podezření ze spáchání trestného činu podle dekretu z 19. června 1945 č. 16 Sb., o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech. Vedle podezření z kolaborace se však zákon vztahoval i na případy takzvaného asociálního jednání. Stanovil totiž ve svém prvním paragrafu, že pokud zaměstnanec „před 31. prosincem 1945 vzbudil jiným jednáním nebo chováním proti sobě tak vážný a odůvodněný odpor, že nebylo lze spravedlivě požadovat na ostatních zaměstnancích, aby s ním dále spolupracovali, hledí se na pracovní poměr, jako by byl dnem faktického skončení po právu zrušen, a to i když podle pracovní smlouvy mohl být zrušen jen za zvláštních podmínek nebo po zvláštním řízení“.²²¹ Civilní řízení vzešlá z očištných zákroků závodních rad poté soudy zastavovaly.²²² Ukončování pracovních poměrů veřejných zaměstnanců a Němců řešily samostatné právní úpravy.²²³

Závěrem

Očista průmyslových závodů od kolaborantů a takzvaných asociálních živelů v roce 1945 byla procesem, během něž se v praxi na jednotlivých pracovištích vyjednávala podoba nového revolučního hodnotového systému a na něm založených kritérií viny. Své uplatnění v něm našel vyhocený nacionalismus, sociální rovnostářství (přerůstající až v třídní antagonismus) a posléze i budovatelský produktivismus. Do očištného procesu byly inkorporovány různorodé konflikty zaměstnanců z doby okupace, zejména spory mezi podřízenými a nadřízenými.

219 Opatření revolučních závodních rad budou sankcionována. In: *Práce* (16.1.1946), s. 1.

220 Zákon č. 144 Sb., ze dne 16. května 1946, o jednotné odborové organizaci; Zákon č. 115 Sb., ze dne 8. května 1946, o právnosti jednání souvisejících s bojem o znovunabytí svobody Čechů a Slováků.

221 *Zákony pro lidi.cz* [online]. *Sbírka zákonů ČR*. Zákon č. 143/1946 Sb. Zákon o úpravě pracovních poměrů dotčených důsledky národní revoluce. © AION CS, s.r.o. 2010–2017 [cit. 2017-05-09]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1946-143>.

222 *SOA v Praze*, f. ČKD národní podnik, k. 28, inv. č. 122, spisy generálního ředitele Českomoravských strojireng. Karla Juliše a dílovedoucího Václava Moulíka.

223 Dekret prezidenta republiky č. 105 Sb., ze dne 4. října 1945, o očištných komisích pro přezkoumání činnosti veřejných zaměstnanců; Zákon č. 83 Sb., z 11. dubna 1946, o pracovních (učebních) poměrech Němců, Maďarů, zrádců a jejich pomahačů.

Z toho důvodu byli z továren odstraňováni převážně ředitelé, vedoucí úředníci, personalisté, úkoláři, dílovedoucí a příslušníci ostrahy závodu. Hlavním výsledkem květnové revoluce v průmyslu tak bylo zhroucení předešlých hierarchií a oslabení odborných kompetencí. Artikulování viny jedněch přitom fungovalo v psychologické a symbolické rovině jako očištění ostatních, zejména dělníků a řadových úředníků. Ti se totiž na provozu nacistické výroby rovněž podíleli a mnohdy z ní i osobně těžili, jejich formy viny byly však přesto během očisty zcela opomenuty.

Vlastní procedura očisty vycházela v původní podobě z živelných akcí zaměstnanců jednotlivých dílen a kanceláří. Následně pak v druhé polovině května začaly v továrnách vznikat stabilnější struktury závodních rad včetně jejich specializovaných očištných orgánů – vyšetřujících komisí. Tyto komise se snažily probíhající očištný proces regulovat, formalizovat a sjednotit. Zpočátku ovšem operovaly bez přesnějších instrukcí od vlády či vedení odborového hnutí. Každý podnik proto postupoval podle svých vlastních možností a docházelo k pokusům o spontánní oborovou i regionální kooperaci.

Na počátku července 1945 Ústřední rada odborů vstoupila do tohoto procesu a ustavila síť odvolacích senátů při krajských odborových radách, které měly za úkol přešetřit sporné případy. Zároveň přední funkcionáři odborů v čele s Antonínem Zápotockým zahájili kampaň za revizi a urychlené dokončení podnikové očisty. Postavili se za návrat „nepostradatelných“ odborníků na jejich původní pracovní pozice a za nápravu zjištěných pochybení. Motivace k tomuto kroku byla především ekonomická. K opětovnému spuštění výroby bylo totiž potřeba obnovit pracovní morálku, poškozenou během revoluce, a otřesenou autoritu vedoucích pracovníků musely podpořit revoluční orgány. Proces stíhání takzvaných asociálních živlů tak byl přehodnocen a ukončen především proto, aby se mohla znovu „roztočit kola“ výroby. Vedlejší důvod revize podnikové očisty ze strany Ústřední rady odborů pak spočíval v tom, že dokumentace vyšetřujících komisí nebyla dostatečně kvalitní, aby obstála u soudů. Proto bylo nezbytné ji precizovat a vyloučit evidentní excesy.

Očištný proces v průmyslových závodech nebyl v obecné rovině machinací komunistické strany, byť v jednotlivých případech k politickému zneužití vyšetřujících komisí docházelo. Z podstaty politický byl pouze v tom smyslu, že programově postihoval osoby, které nesympatizovaly s „lidovědemokratickým“ režimem třetí republiky. Očista tedy nebyla důsledkem politické diferenciaci uvnitř Národní fronty, ale právě naopak – tuto diferenciaci později sama vyvolávala, když se stala předmětem politických sporů. Očista také otevírala prostor pro obsazení rozhodujících pozic v průmyslu všem politickým subjektům Národní fronty, komunisté však této příležitosti dokázali využít relativně nejlépe.

Kritéria viny aplikovaná při podnikové očištění vycházela z principů nově utvářené revoluční morálky. Tento hodnotový systém však nekorespondoval s předrevoluční představou právního řádu, na němž byla zprvu postavena retribuční legislativa. Dekret prezidenta republiky č. 16 Sb., přijatý v červnu 1945, vznikl již za války v londýnském exilu a nepostihoval drtivou většinu deliktů stíhaných podnikovou očištěnou. Proto vláda posléze v říjnu 1945 na nátlak odborů rozšířila škálu právně definovaných provinění, a to prostřednictvím takzvaného malého retribučního

dekretu, č. 138/1945 Sb. Prováděcí směrnice k tomuto dekretu přitom do značné míry vycházely ze zkušeností předchozí očistné akce v průmyslu. Vedle trestných činů zahrnutých v jedné či druhé retribuční normě však nadále zůstávala právně neošetřena podstatná část lehčích provinění, která dříve vyšetřující komise na závodech trestaly ukončením či změnou pracovního poměru. V květnu 1946 byl proto přijat zákon č. 143/1946 Sb., jehož osnovu vypracovalo vedení odborů a který zpětně legalizoval retribuční tresty ukládané po podnikové linii.

Očista průmyslových závodů od takzvaných asociálních živlů tedy nebyla mocenským spiknutím ani excesem retribuice. Měla naopak podobu spontánního normotvorného procesu, během něžž se vytvářel svébytný hodnotový systém revoluce rozšířený v továrním prostředí. Kritéria viny produkovaná tímto systémem byla v rozporu s předrevolučním právním řádem a vedle národních hledisek zahrnovala rovněž stanoviska třídní. Později byla prostřednictvím odborového hnutí a komunistické strany přinejmenším zčásti inkorporována do retribuční legislativy. Došlo tak k zafixování dosažených výsledků revoluce i jejího legitimizačního pojetí.

Studie vznikla v rámci projektu Grantové agentury České republiky GA13-10279S „Průmyslové dělnictvo v českých zemích v letech 1938–1948“.

Projektování sociálního rodičovství

Osvojení, pěstounská péče a SOS dětské vesničky v socialistickém Československu

Frank Henschel

Bylo cílem socialistického režimu v Československu zničit rodinu jako základní jednotku společnosti umístováním dětí do dlouhodobé rezidenční péče, která soustavně zanedbávala jejich sociální a citové potřeby? Podle Jiřího Dunovského, jednoho z předních pediatriů v Československu od poloviny šedesátých let,¹ tomu tak částečně bylo. Ve svém hodnocení náhradní péče o děti zajišťované státem Dunovský označil zrušení pěstounské péče a převedení přibližně šesti tisíc dětí z ní do dětských domovů na začátku padesátých let za „tragédii pro naši zemi“.² Poukázal také na časté, dobře zdokumentované chyby v kolektivní péči o děti, na něž spolu s dalšími odborníky v průběhu šedesátých let upozornil. Tlak diskuse o takzvané dětské otázce³ přiměl socialistickou vládu jednat. Příslušná ministerstva připravila půdu pro reformy, které posílily roli náhradní rodinné péče jako protivačky rezidenční péče v dětských domovech. Tento proces započal v roce 1958, kdy byl posílen institut osvojení, a trval

1 Dunovský je autorem uznávaných prací v oblasti pediatrie, péče o děti a rodinu: DUNOVSKÝ, Jiří – STOLÍNOVÁ, Jitka: *Sociální a právní problematika v dětském lékařství*. Praha, Avicenum 1979; DUNOVSKÝ, Jiří – RADVANOVÁ, Senta – KOLOUCHOVÁ, Jarmila: *Výchova dětí v náhradní rodinné péči*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1980; DUNOVSKÝ, Jiří: *Dítě a poruchy rodiny*. Praha, Avicenum 1986.

2 TÝŽ: Kollektivbetreuung von Kindern: Ein historischer Überblick. In: *Pediatrics and Related Topics*, roč. 40, č. 5–6 (2001), s. 465–469, zde s. 467.

3 K pojmu „dětská otázka“ viz JECHOVÁ, Květa: Matky a děti, chtěné i nechtěné. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (ed.): *Opozice a společnost po roce 1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2009, s. 10–72, zde s. 40.

až do roku 1973, kdy se obnovila pěstounská péče a vznikly první dětské domovy rodinného typu, včetně dvou SOS dětských vesniček, založených Sdružením přátel dětských vesniček, v jehož čele stál Jiří Dunovský.

Po roce 1945, respektive po únorovém převratu v roce 1948, byly dětské domovy preferovaným způsobem péče o „děti bez rodiny“. Tímto termínem se označovali jak biologičtí sirotci, tak i takzvaní sociální sirotci, tedy děti odebrané ze svých rodin na základě rozhodnutí soudu. Z ideologického hlediska považoval socialistický režim i mnozí pedagogové dětské domovy za nevhodnější způsob, jak zajistit opuštěným dětem veškerou potřebnou péči a výchovu. Další formy náhradní péče, jako adopce a pěstounská péče, byly již pokládány za nadbytečné. Výchova měla splňovat především ideologické nároky na vytvoření „nového (socialistického, kolektivistického) člověka“. A z tohoto pohledu se rodina jevila spíše nedůvěryhodná. Zásadní dopad na rodinu jako na základní prvek společnosti mělo rozhodnutí státní administrativy začít v zájmu naplnění výchovných cílů socialistické ideologie spolupracovat s odborníky. Tuto kooperaci lze charakterizovat a analyzovat jako projekt sociálního inženýrství svého druhu.⁴ Sociální inženýři naplňovali moderní, ale specifický předobraz „normálního“ dětství, pokud šlo o péči, vzdělání a rozvoj. Systém náhradní péče o děti tedy sloužil jako jakási laboratoř, v níž se testovaly různé způsoby péče a výchovy a hodnotily se jejich kolektivní formy ve srovnání s péčí rodinnou či individuální.

Tento článek si klade za cíl systematicky analyzovat způsoby náhradní péče o děti v poválečném Československu, s důrazem na osvojení a pěstounskou péči jako součásti projektu sociálního inženýrství. Vedle legislativního a strukturálního zakotvení instrumentů náhradní péče text sleduje i diskurzivní schémata péče a výchovy sjednaná státními úředníky a odborníky, tak aby místo biologického rodičovství mohli nabídnout alternativu ve vhodné podobě rodičovství sociálního.

Jakým způsobem se československý režim po druhé světové válce vyrovnal s problémem náhradní péče o děti, které osiřely, ztratily se nebo byly vážně zanedbávány? Jaké motivy vedly československý stát k tomu, aby dal přednost rezidenční péči v dětských domovech před osvojením a pěstounstvím? Proč a v jaké podobě došlo k jejich opětovnému zavedení? Jaké formy náhradní péče se vyvíjely v nových legislativních a institucionálních podmínkách? To jsou základní otázky, na které hledá odpovědi následující text.

4 Dobře si uvědomuji velmi negativní konotace, které má pojem „sociální inženýrství“ v diskurzu české politiky a historiografie. Rád bych jej však proměnil v analytický nástroj pro uchopení specifického způsobu myšlení a přístupu státu a odborníků s cílem přetvořit společnost ve 20. století. V tomto ohledu navazuji na Thomase Etzemüllera, který převzal „sociální inženýrství“ od známých sociálních myslitelů, filozofa Karla Raymunda Poppa a sociologa Zygmunta Baumana, a poprvé ho v německé historiografii použil a zavedl jako analytický pojem (viz ETZEMÜLLER, Thomas: Social engineering als Verhaltenslehre des kühlen Kopfes: Eine einleitende Skizze. In: TÝŽ (ed.): *Die Ordnung der Moderne: Social Engineering im 20. Jahrhundert*. Bielefeld, Transcript 2009, s. 11–39; dále srv. LUKS, Timo: Eine Moderne im Normalzustand: Ordnungsdenken und Social Engineering in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, roč. 23, č. 2 (2012), s. 15–38).

Výzkum náhradní péče o děti

Výzkum posledních dvaceti let zprostředkoval vhléd do sociální konstrukce a role dětství v moderních společnostech, což platí i pro (post)socialistické Československo.⁵ Dětství přestalo být považováno za biologicky dané období života a proměnilo se v komplexní a diskurzivní sociální kategorii. Studium vnímání, politiky a institucionalizace dětství nabízí vhléd nejen do oblasti výchovy a péče jako takové, ale i do vztahu mezi soukromým a veřejným životem, a zejména do mechanismů státní moci a dohledu.⁶ Stejně tak jako v moderních státech obecně hrály děti nesmírně důležitou roli i v socialistických režimech, charakteristických vlastními útvary „organizované modernity“.⁷ Byly symbolem něčeho nového; lidským zdrojem zářných a šťastných zítřků, ve které měl komunismus vyústit.⁸ Odlišné vnímání dětství i pojetí výchovy a péče bylo ve srovnání s demokratickými režimy dáno především vyšší politizací života dětí a sociálním kontextem dětství.⁹ Pro socialistické hnutí a režimy zahrnovala porážka kapitalismu současně i převrat zděděných sociálních vztahů a nabourání tradičních hranic. Jevy jako vykořisťování pracovní síly, náboženství, a zejména „buržoazní rodina“ jako sociální základ společensko-hospodářské makrostruktury měly být překonány.¹⁰

Tento politický program vedl ke komplexním zásahům do sociálních, a především rodinných a genderových vztahů.¹¹ Z pohledu socialistického režimu nebyla rodina vhodným prostředím pro výchovu a vzdělávání „budovatelů socialismu“. To vyústilo ve vznik systému řízení a kontroly rodinného života.¹² K zavádění a masivnímu rozšiřování kolektivní péče o děti docházelo ve všech socialistických zemích

5 Viz NOSÁL, Igor: České dětství v kontextu socialismu a post-socialismu: Diskursy a reprezentace. In: *Sborník prací Fakulty sociálních studií Brněnské Univerzity: Sociální studia*, sv. 8. Brno, Masarykova univerzita 2002, s. 53–75.

6 Viz BAADER, Meike Sophia – EßER, Florian – SCHRÖER, Wolfgang: *Kindheiten in der Moderne: Eine Geschichte der Sorge*. In: TÍŽ (ed.): *Kindheiten in der Moderne: Eine Geschichte der Sorge*. Frankfurt/M., Campus 2014, s. 7–20.

7 Srv. WAGNER, Peter: *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*. London – New York, Routledge 1994, s. 101.

8 Viz UHLIG, Christa: *Soziale Emanzipation: Der historische Bezug von Kindheit*. In: KIRCHHÖFER, Dieter – UHLIG, Christa – STEINER, Irmgard – NEUNER, Gerhart (ed.): *Kindheit in der DDR: Die gegenwärtige Vergangenheit*. Frankfurt/M., Peter Lang 2003, s. 17–34.

9 Viz ANDRESEN, Sabine: *Sozialistische Kindheitskonzepte: Politische Einflüsse auf die Erziehung*. München, Reinhardt 2006.

10 Srv. RÁKOSNÍK, Jakub: *Sovětské sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2010; RÁKOSNÍK, Jakub – TOMEŠ, Igor (ed.): *Sociální stát v Československu: Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*. Praha, Auditorium 2012.

11 Viz KERBLAY, Basil: *Sozialistische Familien*. In: BURGUIÈRE, André – KLAPISCH-ZUBER, Christiane – SEGALLEN, Martine – ZONABEND, Françoise (ed.): *Geschichte der Familie*, sv. 4: *20. Jahrhundert*. Frankfurt/M. – Paris, Campus 1998, s. 91–135.

12 Viz BUSCH, Friedrich W.: *Familie und Kindheit*. In: FÜHR, Christoph – FURCK, Carl-Ludwig (ed.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, sv. VI/2: *1945 bis zur Gegenwart*.

východní Evropy. Důvody byly různé: od snahy usnadnit zapojení žen do pracovního procesu¹³ přes boj s chudobou a devastací po druhé světové válce,¹⁴ jež byly spojeny se zanedbáváním a podvýživou, až po naplňování výchovného programu přípravy budoucích socialistických občanů.¹⁵ Péče o děti v jeslích, mateřských školkách i ve školních družinách a odpoledních klubech byla proto přímo integrována do vzdělávacího systému.¹⁶

Tento jen velmi hrubý náčrt ideologického stanoviska socialistických režimů k rodině a výchově by však neměl zastřít skutečnost, že poměry jednotlivých socialistických států se do určité míry lišily a v průběhu let i posunovaly a proměňovaly.¹⁷ Dlouhodobá náhradní péče o děti, ať už v sirotčincích a dětských domovech, nebo v adoptivních či pěstounských rodinách, je jen výsekem širšího tématu rodinné politiky, péče o děti a výchovy. Nabízí však cenný pohled na to, jakým způsobem stát pod vedením pedagogů, pediatriů i psychologů a s jejich podporou zasahoval do života rodin a dětí, a jaké byly hlavní rysy této intervence. Umožňuje nám dozvědět se o ideologických základech, legislativním nastavení, administrativních procesech i o tom, co bylo považováno u dětí a rodiny za „normální“. Jde v první řadě o výchozí požadavky na náhradní prostředí, které mělo zastoupit původní rodinu. Náhradní péče se týkala dětí, jejichž rodiče zemřeli, byli neznámí nebo je rodičovských práv zbavil soud z důvodu porušení rodičovských povinností. Stát nejen nesl odpovědnost za zajištění dostatečného materiálního a emocionálního zázemí těchto dětí, ale této své role zároveň využíval k naplňování takových konceptů výchovy, které odpovídaly jeho politickým ideálům i vědecky podloženým normám fyzického, psychického a citového vývoje dětí.

Vývojem náhradní péče v dějinách se zabýval výzkum na úrovni jednotlivých států i v mezinárodní komparaci, většinou ovšem se zaměřením na „západní“ svět.¹⁸

Deutsche Demokratische Republik und neue Bundesländer. München, C. H. Beck 1998, s. 101–116.

- 13 Viz HAŠKOVÁ, Hana: Female Employment, Population Policy and Childcare: Early Childhood Education in Post-1945 Czech Society. In: HAGEMANN, Karen – JARAUSCH, Konrad H. – ALLEMANN-GHIONDA, Cristina (ed.): *Children, Families, and States: Time Policies of Childcare, Preschool, and Primary Education in Europe.* New York – Oxford, Berghahn 2011, s. 385–404.
- 14 Viz ZAHRA, Tara: *The Lost Children: Reconstructing Europe's Families after World War II.* Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2011, s. 3–23.
- 15 Viz KIRSCHENBAUM, Lisa F.: *Small Comrades: Revolutionizing Childhood in Soviet Russia, 1917–1932.* New York – London, Routledge 2001.
- 16 Viz SZIKRA, Dorotya: Tradition Matters: Childcare, Preschool, and Primary Education in Modern Hungary. In: HAGEMANN, K. – JARAUSCH, K. H. – ALLEMANN-GHIONDA, C. (ed.): *Children, Families, and States*, s. 364–384.
- 17 Viz BLUM, Alain: Socialist Families? In: KERTZER, David I. – BARBAGLI, Marzio (ed.): *The History of the European Family*, sv. 3: *Family Life in the Twentieth Century.* New Haven, Yale University Press 2003, s. 198–237.
- 18 Viz CONN, Peter: *Adoption: A Brief Social and Cultural History.* New York, Palgrave Macmillan 2013, s. 3; ASKELAND, Lori (ed.): *Children and Youth in Adoption, Orphanages, and Foster Care: A Historical Handbook and Guide.* Westport (Connecticut), Greenwood 2006; HERMAN, Ellen: *Kinship by Design: A History of Adoption in the Modern United States.*

Existuje však i několik studií, které se věnují socialistickým zemím střední a východní Evropy.¹⁹ Patří k nim práce Tary Zahry, která se zaměřila na téma instrumentalizace dětsví, dětí i rodin v období národnostního boje v Čechách na konci 19. a začátku 20. století.²⁰ Tato autorka zkoumala i ideologické dimenze „rekonstrukce rodin“ ve střední a východní Evropě, zejména v Československu, během druhé světové války a krátce po ní, s důrazem na spolupráci státních úředníků a odborníků. Nezabývala se však již obdobím socialismu po roce 1948.²¹ Victoria Schmidtová ve své velmi inspirativní práci o segregaci Romů a zdravotně postižených dětí v českých zemích v posledních sto padesáti letech poukázala na obecné trendy v náhradní péči.²²

Chicago, Chicago University Press 2008; CARP, E. Wayne (ed.): *Adoption in America: Historical Perspectives*. Ann Arbor, University of Michigan Press 2002.

- 19 K SSSR, resp. Rusku viz IARSKAIA-SMIRNOVA, Elena–ROMANOV, Pavel: Institutional Child Care in Soviet Russia: Everyday Life in the Children's Home 'Krasnyi Gorodok' in Saratov. In: SCHILDE, Kurt – SCHULTE, Dagmar (ed.): *Need and Care: Glimpses into the Beginnings of Eastern Europe's Professional Welfare*. Opladen – Bloomfield Hills (Michigan), Barbara Budrich 2005, s. 91–121; BERNSTEIN, Laurie: Fostering the Next Generation of Socialists: Patrovnirovanie in the Fledgling Soviet State. In: *Journal of Family History*, roč. 26, č. 1 (2001), s. 66–89; TÁŽ: Communist Custodial Contests: Adoption Rulings in the USSR after the Second World War. In: *Journal of Social History*, roč. 34, č. 4 (2001), s. 843–861; TÁŽ: The Evolution of Soviet Adoption Law. In: *Journal of Family History*, roč. 22, č. 2 (1997), s. 204–226. K Polsku viz DYCZEWSKI, Leon: Family and State in Twentieth-Century Poland. In: GRANDITS, Hannes (ed.): *Family, Kinship and State in Contemporary Europe: sv. 1: The Century of Welfare. Eight Countries*. Frankfurt/M. – New York, Campus 2010, s. 283–324; SZCZEPANIAK-WIECHA, Izabela – MAŁEK, Agnieszka – SLANY, Krystyna: The System of Care for Abandoned Children in Poland, 1900–1960: The Development of Family-Forms of Care. In: SCHILDE, K. – SCHULTE, D. (ed.): *Need and Care*, s. 179–196. K Maďarsku viz VARSA, Eszter: Child Protection, Residential Care and the 'Gypsy-Question' in Early State Socialist Hungary. In: HERING, Sabine (ed.): *Social Care Under State Socialism (1945–1989): Ambitions, Ambiguities, and Mismanagement*. Opladen – Farmington Hills (Michigan), Barbara Budrich 2009, s. 149–159; BICSKEI, Éva: "Our Greatest Treasure, the Child": The Politics of Child Care in Hungary, 1945–1956. In: *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, roč. 13, č. 2 (2006), s. 151–188. K NDR viz KRAUSE, Hans-Ullrich: *Fazit einer Utopie: Heimerziehung in der DDR, eine Rekonstruktion*. Freiburg im Breisgau, Lambertus 2004.
- 20 ZAHRA, Tara: "Children Betray their Father and Mother": Collective Education, Nationalism, and Democracy in the Bohemian Lands. In: SCHUMANN, Dirk (ed.): *Raising Citizens in the Century of the Child: The United States and German Central Europe in Comparative Perspective*. New York, Berghahn 2010, s. 186–205; TÁŽ: *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca (New York), Cornell University Press 2008; TÁŽ: "Each nation only cares for its own": Empire, Nation, and Child Welfare Activism in the Bohemian Lands, 1900–1918. In: *American Historical Review*, roč. 111, č. 5 (2006), s. 1378–1402; TÁŽ: Reclaiming Children for the Nation: Germanization, National Ascription, and Democracy in the Bohemian Lands. In: *Central European History*, roč. 37, č. 4 (2004), s. 501–543.
- 21 TÁŽ: *The Lost Children*, s. 3–23 a 173–193 (viz pozn. 14).
- 22 SCHMIDT, Victoria: *Child Welfare Discourses and Practices in the Czech Lands: The Segregation of Roma and Disabled Children during the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Brno, Masaryk University Press 2015.

Jiří Knapík pak nejen důkladně zhodnotil stav výzkumu dětí a dětství v socialistickém Československu,²³ ale také začal doplňovat některé z jeho mnoha mezer.²⁴ Teprve nedávno vyšla komplexní, detailní a dlouhodobá (*longue durée*) analýza vzájemných vztahů sociální a rodinné politiky a eugenických diskurzů v českých zemích ve dvacátém století.²⁵ Vznikem a vývojem systému ústavní péče v poválečném Československu do sedmdesátých let se zabývají i další dva odborné články.²⁶

Z posledních dvou uvedených textů plyne, že konsenzus mezi komunistickou stranou a odborníky ohledně nadřazenosti kolektivní péče o „děti bez rodiny“²⁷ byl koncem padesátých let oslaben. Několik studií realizovaných v zařízeních dlouhodobé rezidenční péče ukázalo, že děti umístěné v těchto zařízeních jsou v důsledku citového a sociálního strádání vystaveny značnému riziku deprivace. V průběhu šedesátých let se tak mezi odbornou veřejností rozpoutala značně polemická diskuse, která měla efekt i na státní politiku. Ústředním tématem diskuse o takzvané dětské otázce byla pozice a role rodiny, zejména matky, v „normálním“ vývoji dítěte. Mnozí odborníci zpochybnili do té doby preferované legislativní a institucionální nastavení náhradní péče. Odborná veřejnost se tak rozdělila na dva soupeřící tábory, které

23 KNAPÍK, Jiří: Děti, dětství a socialismus jako badatelská výzva. In: TÝŽ (ed.): *Děti, mládež a socialismus v Československu v 50. a 60. letech*. Opava, Slezská univerzita v Opavě, Ústav historických věd 2014, s. 9–26.

24 TÝŽ: Socialistické školství a tzv. mimoškolní výchova dětí. In: *Tamtéž*, s. 45–80; TÝŽ: Školní družiny a kluby. In: *Tamtéž*, s. 133–163.

25 RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka: *Rodina v zájmu státu: Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2016. Starší práce nabízely spíše stručný přehled dějin péče o děti v českých zemích a na Slovensku: viz KOVÁČIKOVÁ, Dagmar: *História starostlivosti o opustené, osirelé a sociálne narušené deti*. In: *Pedagogická revue*, roč. 52, č. 5 (2000), s. 463–476; k péči o děti v socialistickém Československu viz KOVAŘÍK, Jiří: „Child-Family-Care”. In: HEPWORTH, H. Philip (ed.): *Canadian Seminar on Childhood: Implications for Child Care Policies, June 1988*. Vienna, European Centre for Social Welfare Policy and Research 1989, s. 102–108; KOVAŘÍK, Jiří: *Childhood as a Social Phenomenon: National Report Czechoslovakia*. Vienna, European Centre for Social Welfare Policy and Research 1992; BUBLEOVÁ, Věduna – MATĚJČEK, Zdeněk: *K historii pěstounské péče*. In: MATĚJČEK, Zdeněk (ed.): *Náhradní rodinná péče: Průvodce pro odborníky, osvojitele a pěstouny*. Praha, Portál 1999, s. 25–30; JECHOVÁ, K.: *Matky a děti, chtěné i nechtěné* (viz pozn. 3).

26 HENSCHL, Frank: „All Children Are Ours”: Children’s Homes in Socialist Czechoslovakia as Laboratories of Social Engineering. In: *Bohemia*, roč. 56, č. 1 (2016), s. 122–144; TÝŽ: A Project of Social Engineering: Scientific Experts and the “Child-Issue” in Socialist Czechoslovakia. In: *Acta Historica Universitatis Silesianae Opaviensis*, sv. 9. Opava, Slezská univerzita v Opavě, Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Ústav historických věd 2016, s. 143–158.

27 Pod označením „děti bez rodiny“ zahrnuji i další výrazy běžně používané ve zdrojových textech (děti mimo rodiny, sociální sirotek). Tyto děti nebyly většinou sirotky v biologickém smyslu, ale jejich rodiče buď nebyli shledáni způsobilými se o ně starat, nebo se o ně starat nechtěli. Podíl „sociálních sirotků“ mezi dětmi umístěnými v dětských domovech se dramaticky zvyšoval až na 90, či dokonce 95 procent. To je jasným důkazem toho, že náhradní péče v socialistickém Československu nebyla již otázkou naléhavé péče, ale spíše nástrojem sociální a rodinné politiky s cílem zasahovat do údajně nevhodných rodin.

zastávaly různé přístupy k řešení problému. První tábor, zastoupený především pedagogy napojenými na československé ministerstvo školství, jako byli Jan Sojka, Marie Bušková a Josef Musil, trval na potřebě a užitečnosti částečně reformovaného systému rezidenční péče. Druhý tábor, k němuž patřili například psychologové Zdeněk Matějček a Josef Langmeier nebo pediatri Antonín Mores a Jiří Dunovský, požadoval naopak komplexní reformu. Snahou těchto odborníků bylo dosáhnout obnovy jiných, po roce 1945 do pozadí odsunutých forem náhradní péče, jako je osvojení a pěstounství, a získat pro ně silnější podporu.

Osvojení a pěstounská péče představují nástroje, které umožňují „vytvořit“ příbuzenské vztahy nahrazením chybějících nebo nevhodných biologických rodičů pečlivě vybranými kandidáty na „sociální rodičovství“. Podle Benedikta Stuchleyho analýza těchto témat, i když se týká jen zlomku populace, odhaluje hlavní rys zkoumané společnosti: „S tímto tématem vždy souvisela i otázka, čím zájmům slouží adopce nejvíce: slouží zájmům dítěte; zájmům rodičů, kteří se dítěte vzdali; zájmům adoptivních rodičů; nebo zájmům státu či jiných organizací? (...) Budeme se ptát, jaký má adopce a její historie význam pro naše porozumění dětství, sociálnímu blahobytu, rodině, identitě, státu a soukromému životu, lásce a péči.“²⁸

Tento článek se zaměřuje na analýzu legislativních podmínek i obecného diskurzu ve vztahu k alternativním formám náhradní péče v socialistickém Československu od konce čtyřicátých do osmdesátých let. Nejprve ukazuje, jak režim postupně uplatňoval sankce s cílem prosadit ústavní péči jako dominantní formu náhradní péče. Poté sleduje paralelní vývoj legislativní reformy a odborného diskurzu, který prosazoval opětovné zavedení instrumentů osvojení a pěstounské péče. Věnuje se přitom akademické diskusi o základních, ideálnětypických rysech adoptivní či pěstounské rodiny i debatě o profilech dětí vhodných, respektive nevhodných k osvojení či k umístění do pěstounské péče. Toto téma se přitom netýká jen obecných otázek sociálního a morálního konformismu, ukazuje se na něm také, jak se tyto otázky prolínaly s etnickými přístupy. Zatímco ve Spojených státech byly „mezirasové“ adopce po druhé světové válce běžné,²⁹ v Československu to byla ve vztahu k „romské otázce“ spíše citlivá záležitost. V rámci projektu sociálního inženýrství byla způsobilost Romů, ať už jako osvojitelů, nebo dětí určených k osvojení, zásadním a hojně diskutovaným problémem. V neposlední řadě článek obrací pozornost na historii SOS dětských vesniček – konkrétního projektu, který se stal předmětem sporů a který vznikl z iniciativy a s podporou zástupců „rodinného tábora“ sociálních inženýrů (zejména Zdeňka Matějčka a Jiřího Dunovského), usilujících o propojení kolektivních a rodinných forem náhradní péče.

28 STUCHLEY, Benedikt: Solidarity with Children? Towards a History of Adoption. In: *Bulletin of the GHI London*, roč. 35, č. 2 (2013), s. 43–56, zde s. 43.

29 HERMAN, E.: *Kinship by Design*, s. 195–228 (viz pozn. 18); CREAGH, Dianne: Science, Social Work and Bureaucracy: Cautious Developments in Adoption and Foster Care. In: ASKELAND, L. (ed.): *Children and Youth in Adoption, Orphanages, and Foster Care*, s. 31–44, zde s. 39 (viz pozn. 18).

Marginalizace, zrušení a opětovné zavedení instituce osvojení a pěstounské péče

Problematika legislativy ovlivňující zajištění náhradní péče a rodinné politiky v socialistickém Československu je značně složitá. Osvojení, tedy zákonné vytvoření rodičovských vztahů mezi dospělými a dětmi bez ohledu na jejich biologickou spřízněnost, nebylo nikdy v Československu zcela zákonem zakázáno, stejně jako některé formy náhradní péče podobné pěstounství. Charakter těchto opatření se spíše v důsledku různých nařízení, vyhlášek a pokynů socialistické vlády různě proměňoval. Původně do dvacátých let byly adopce a pěstounství především nástrojem k zajištění dědice, respektive smluvním způsobem, jak dětem zajistit bydlení a zaopatřit je. Byly proto regulovány občanským zákoníkem a nebyly považovány za záležitosti rodinného či výchovného charakteru.³⁰ Po druhé světové válce se nejen v Československu náhradní péče změnila ve státem regulovaný systém výchovy s cílem zajistit nejen to nejlepší pro dítě, ale i pro budoucí společnost.³¹ Již v době třetí Československé republiky (1945–1948) tak vláda převzala plnou odpovědnost za osiřelá a opuštěná děti. Zákon č. 48/1947 Sb. zrušil dosavadní spolky Okresní péče o mládež, které zajišťovaly organizaci náhradní péče, ať už rezidenční, nebo rodinné. Hlavní odpovědnost převzalo ministerstvo zdravotnictví a ministerstvo práce a sociální péče. Koordinací mezi státní správou, soudy a dětskými domovy byly nadále pověřeny národní výbory v konkrétních krajích a okresech.³²

Po komunistickém převratu byl přijat nový zákon č. 265/1949 Sb., o právu rodinném,³³ který mimo jiné reguloval práva rodičů (paragrafy 52–62), podmínky osvojení (paragrafy 63–69) a formy poručenství, nahrazující v některých ohledech pěstounskou péči (paragrafy 78–90). Podle paragrafu 61, odstavce 2 tohoto zákona mohli být rodiče v případě hrubého porušení svých povinností k dítěti zbaveni rodičovských práv. Uplatnění tohoto posledního prostředku (*ultima ratio*) mohlo mít dva následky: přijetí do ústavní péče nebo osvojení. Existovala však i třetí varianta, konkrétně možnost nařídit individuální poručenství. Rodiče dokonce mohli soudu navrhnout jméno poručníka, nejčastěji někoho z příbuzných nebo z osob blízkých. Ten pak měl pod dohledem soudu dočasně pečovat o dítě a jeho majetek. Toto opatření se v některých ohledech podobalo funkci a nastavení pěstounské péče. Je však třeba zmínit, že pokud nebyl stanoven individuální poručník nebo v případě

30 Viz SCHILLER, Milan: Právní podmínky osvojení v minulosti / Právní podmínky osvojení v ČSSR v současné době. In: VODÁK, Pavel (ed.): *Problémy osvojení dětí*. Praha, Státní zdravotnické nakladatelství 1967, s. 28–51; VANĚČEK, Stanislav – MÁŠILKO, Vilém: Právní úprava pěstounství. In: *Vychovávateľ*, roč. 14, č. 8 (1969–1970), s. 246–249, zde s. 248.

31 Ke stejnému závěru dospěla z nadnárodní perspektivy i Tara Zahra v práci *The Lost Children*, s. 7–13 (viz pozn. 14).

32 *Zákony pro lidi.cz* [online]. *Sbírka zákonů ČR*. Zákon č. 48/1947 Sb. Zákon o organizaci péče o mládež. © AION CS, s.r.o. 2010–2017 [cit. 2017-05-13]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1947-48>.

33 *Tamtéž* [online]. Zákon č. 265/1949 Sb. Zákon o právu rodinném. © AION CS, s.r.o. 2010–2017 [cit. 2017-05-13]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1949-265>.

dlouhodobých rodinných problémů (chudoba, nemoc, pracovní zaneprázdnění) byl „veřejným poručníkem“ jmenován příslušný národní výbor, což ve většině případů vedlo k umístění dítěte do dětského domova.

Osvojení v těchto případech bylo komplikované, protože hlavním předpokladem byl souhlas „zákonného zástupce“ dítěte (paragraf 66, odstavec 2). Bez souhlasu rodičů, pokud byli stále naživu a nebyli zcela zbaveni svých práv soudem, dítě nemohlo být k osvojení uvolněno. Zákon však podrobně nestanovil výjimky, za kterých nebyl souhlas rodičů nutný. To mělo nepochybně za následek preferenci rezidenční péče. Většina dětí nemohla být na základě ustanovení příslušného paragrafu v dětských domovech osvojena, protože pokud nebyli biologičtí rodiče ochotni si je vzít zpět nebo k tomu nebyli soudem shledáni způsobilými, dítě zůstávalo jen v dočasném poručnictví v rezidenční péči a nepřecházelo do plného opatrovnictví státu.³⁴

Podle všeho tedy zákon o rodině poskytoval biologickým rodinám určitou ochranu. Zákonná pouta dítěte s rodiči nebyla přerušena a moc nad dítětem nebyla převedena na stát ani tehdy, pokud bylo dítě na blíže neurčenou dobu přijato do ústavního zařízení. Přesvědčivějším vysvětlením však je, že šlo o méně zjevný represivní způsob, jak udržet děti v rezidenční péči a vychovávat je v souladu se žádoucími ideologickými a vědecky zdůvodněnými koncepty. Tuto hypotézu dokazuje několik dokumentů ministerstva práce a sociální péče, které bylo do roku 1952 zodpovědné za dětské domovy pro děti ve věku od jednoho do patnácti let.³⁵ Tyto dokumenty jasně formulují výchovný ideál „nového člověka“ a „budovatele socialismu“. Tohoto ideálu mělo být dosaženo uplatněním metod a konceptů doporučených pedagogy, pediatrie a psychology, s cílem poskytnout dítěti jen to „nejlepší“. Nicméně definici toho „nejlepšího“ silně ovlivňovaly instituce režimu, který si přisvojoval právo zajistit vhodnou výchovu budoucích členů socialistické společnosti tam, kde biologičtí rodiče nebyli shledáni způsobilými tento požadavek naplnit.

Oficiální místa na začátku padesátých let několikrát jasně artikulovala přednost rezidenční péče v dětských domovech před jinými formami péče, jako je osvojení nebo pěstounství, a ideologickou legitimizaci tohoto postupu. Zákon o sociálně-právní ochraně mládeže z roku 1952 stanovil, že „v případě přijetí dítěte do náhradní péče, nahrazující rodinu, má být dítě obvykle umístěno do zařízení kolektivní péče“. Náhradní rodinná péče se připouštěla jako alternativa jen tehdy, když

34 Tamtéž [online]. Zákon č. 69/1952 Sb. Zákon o sociálně právní ochraně mládeže. © AION CS, s.r.o. 2010–2017 [cit. 2017-05-13]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1952-69>; DUNOVSKÝ, Jiří: Dotazy a odpovědi. In: *Československá pediatrie*, roč. 19, č. 10 (1964), s. 947 n.

35 *Státní okresní archiv (SOkA) Opava*, fond (f.) Okresní národní výbor (ONV) Opava, karton (k.) 238, inventární číslo (inv. č.) 289, Směrnice pro zřizování a provoz dětských domovů pro děti předškolního věku (č.j. VI-1067/78): Příloha I k oběžníku poř[adové] č[íslo] 1024/1950. In: *Sbírka oběžníků pro KNV: Příloha*. Praha, Ministerstvo práce a sociálních věcí 1950; *SOkA Nový Jičín*, f. ONV Nový Jičín, k. 1119, inv. č. 1158, sign. 452.11, Směrnice pro zřizování a provoz dětských domovů pro děti školního věku (č.j. VI-1067/78): Příloha I k oběžníku poř. č. 1024/1950. In: *Sbírka oběžníků pro KNV*. Praha, Ministerstvo práce a sociálních věcí 1950.

Děti v jídelně dětského domova na Pardubicku, leden 1957 (foto Bedřich Krejčí, ČTK)

existovala záruka, že „dítě bude vychováno k lásce k lidově demokratickému státu“.³⁶ Opatření, které nejzřetelněji směřovalo ke zvýhodnění rezidenční péče před péčí rodinnou, bylo však tehdy již v platnosti. O rok dříve, v roce 1951, byla výnosem ministerstva sociálních věcí totiž zcela zrušena pěstounská péče. V souladu s tímto předpisem musely být z pěstounské péče přemístěny do dětských domovů všechny děti, které nemohly být dány k adopci, zůstat v péči přímých příbuzných nebo se vrátit ke svým biologickým rodičům.³⁷

Tento radikální krok byl již před svým přijetím předmětem vyostřené diskuse. Zpráva o stavu pěstounské péče v českých zemích a na Slovensku, předložená v listopadu 1950 na společném jednání zástupců ministerstva práce a sociální péče, ministerstva školství a ministerstva zdravotnictví, přinesla informace o špatných výsledcích v této oblasti. Nejhorší situace byla podle zprávy na slovenském venkově, kde rodiny rolníků využívaly děti k těžké práci na poli a neumožňovaly jim chodit do školy. V souvislosti se zprávou bylo oznámeno, že slovenská Komise pro sociální záležitosti již začala pěstounskou péči rušit a umisťovat z ní všechny děti

³⁶ Zákon č. 69/1952 Sb., paragraf 9 (viz pozn. 34).

³⁷ Ministerstvo práce a sociálních věcí: Pokyny pro umístování dětí, které nemohou být vychovávány vlastními rodiči (VI-1070/25-51). In: *Věstník Ministerstva školství, věd a umění*, roč. 7, č. 19 (1951), s. 214–216.

do urychleně zakládaných dětských domovů. Tento postup se zjevně setkal se souhlasem českých úředníků ministerstva sociální péče. Namísto snahy odstranit zjištěné nedostatky byla tedy pěstounská péče zcela zrušena, a to i v českých zemích. Náležitou materiální, citovou a sociální péči měla nadále zajišťovat zařízení dlouhodobé rezidenční péče. Jejich prostřednictvím mělo být garantováno i dodržování povinné školní docházky dětí a jejich pravidelné zdravotní prohlídky. Hlavním cílem však zůstávala výchova „socialistického člověka“, kterou podle státní správy individuální náhradní péče nedokázala zaručit.³⁸

Lze jen těžko říct, kolika dětí se tento radikální krok skutečně dotkl. Jiří Dunovský ve svém hodnocení citovaném v úvodu odhadl jejich počet na přibližně šest tisíc.³⁹ V článku z roku 1969 uvedl, že před rokem 1952 bylo v pěstounské péči mezi třinácti a patnácti tisíci dětmi.⁴⁰ Přitom v roce 1948, kdy stát převzal zodpovědnost za náhradní péči, měly tehdy existující dětské domovy kapacitu jen patnáct set lůžek. Po masivním růstu, který pramenil ze skutečné potřeby i z politické vůle, bylo v roce 1965 k dispozici již přibližně dvacet tisíc lůžek. Z toho lze usuzovat, že děti, které byly dříve v pěstounské péči, tvořily největší podíl z tisíců nových obyvatel dětských domovů. Je však třeba mít na paměti, že pro tento systém byla do značné míry příznačná i fluktuace. Krátkodobé umístění dětí v domovech, zejména v období těsně po druhé světové válce, nebylo ničím neobvyklým u chudých rodin, které se tak zbavovaly přespočetných „hladových krků“. Později ke zvyšování počtu svěřenců ústavů přispívaly i sociálně-ekonomické změny, zejména poptávka po pracovní síle žen v průmyslu. Svou roli zjevně hrála i skutečnost, že zákonná pouta mezi rodiči a dítětem nebylo možné snadno zrušit. Pediatr Antonín Mores, přednosta dětské kliniky v Olomouci, kritizoval rodiče za svévolné využívání dětských domovů jako výhodných institucí zaopatřujících děti. Zákon podle něj nenabízel mnoho možností, jak ve velkém nahradit „biologické“ rodičovství rodičovstvím „sociálním“, ačkoliv – jak se domníval – by z toho mělo prospěch mnoho dětí.⁴¹

Během padesátých let byla rezidenční péče v dětských domovech i nadále preferovanou formou náhradní péče. V roce 1958 však Národní shromáždění schválilo novelu zákona č. 265/1949 Sb., o právu rodinném, která poprvé specifikovala podmínky, za kterých může dojít k osvojení dítěte i bez souhlasu jeho biologických rodičů. Podle těchto kritérií bylo dítě volné k osvojení, pokud setrvalo v rezidenční péči minimálně jeden rok a rodiče o ně neprojeví žádný zájem, anebo pokud o ně

38 *Národní archiv*, Praha (dále NA), f. Ministerstvo práce a sociální péče, sociálně-právní ochrana mládeže, k. 614, sign. 1070, zápis o gremiální poradě ministerstva o pěstounské péči, 27.11.1950.

39 DUNOVSKÝ, J.: Kollektivbetreuung von Kindern (viz pozn. 2).

40 TÝŽ: K vývoji československé pediatrie. In: *Československá pediatrie*, roč. 24, č. 7 (1969), s. 651–653.

41 MORES, Antonín: Rozbor problémů dlouhodobého a trvalého pobytu dětí v kojeneckém ústavě, týdenních jeslích a mateřské školce a ve všech dětských domovech olomouckého okresu. In: *Tamtéž*, roč. 18, č. 1 (1963), s. 74–80.

nejevili v jiných případech zájem po dobu alespoň dvou let.⁴² Novela mimoto zaváděla různé typy osvojení, a to nezrušitelné a zrušitelné. Při nezrušitelném osvojení byli biologičtí rodiče navždy zbaveni svých práv a vymazáni z rodného listu ve prospěch osvojitelů. Cílem tohoto opatření bylo ujistit osvojitele o nezrušitelném charakteru jejich nového rodinného vztahu, a tak podpořit obecný zájem o osvojení.⁴³ Přesto v praxi docházelo v důsledku nedůsledně zajištěné anonymity a chybných postupů k mnohým konfliktům mezi osvojiteli a biologickými rodiči.⁴⁴

Proč socialistický režim nakonec ustoupil od zvýhodňování kolektivní náhradní péče? Reforma byla motivována dvěma faktory. Zaprvé, řada dětských domovů byla přeplněná.⁴⁵ A zadruhé, státní správa nemohla ignorovat alarmující výsledky psychologických studií realizovaných v dětských domovech, ze kterých vyplývalo, že dlouhodobé umístění v kolektivním výchovném zařízení ohrožuje „normální“ vývoj dítěte, pokud jde o jeho citové a sociální potřeby. Pro zevrubné přiblížení obsahu a příčin debaty o takzvané dětské otázce není v tomto textu prostor, je však třeba uvést, že nesmírně ovlivnila československé veřejné mínění a přispěla k tomu, že vláda začala jednat.⁴⁶

Asi nepřekvapí, že rozhodující kritérium zavedené v roce 1958, tedy „nezájem“ biologických rodičů o dítě žijící v dětském domově, zůstalo v průběhu let s ohledem

Jiří Dunovský (1930–2015), významný pediatr a sociální pediatr, zakladatel Sdružení přátel SOS dětských vesniček, Dětského krizového centra a dalších zařízení na pomoc ohroženým dětem (osobní archiv Věduny Bubleové)

42 [Zákony pro lidi.cz \[online\].](https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1958-15) *Sbírka zákonů ČR. Zákon č. 15/1958 Sb. Zákon o změně předpisů osvojení.* © AION CS, s.r.o. 2010–2017 [cit. 2017-05-13]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1958-15>.

43 Komentář k této změně předpisu viz PETRULÁKOVÁ, Jiřina: K úpravě osvojení v návrhu zákona o rodině. In: *Vychovatel*, roč. 8, č. 3 (1963–1964), s. 75–77.

44 Viz AGÓČOVÁ, Zlata – PETRULÁKOVÁ, Jiřina: Problémy osvojení v praxi orgánů starostlivosti o mládež. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 121–123.

45 Viz ŠTOLOVÁ, Olga: Výsledky zdravotní péče o dítě v roce 1955 a úkoly v roce 1956. In: *Československá pediatrie*, roč. 11, č. 2–3 (1956), s. 82–89.

46 Viz HENSCHEL, F.: “All Children Are Ours” (viz pozn. 26); TÝŽ: A Project of Social Engineering (viz pozn. 26).

na svoji vágnost klíčovým předmětem vyostřených diskusí.⁴⁷ Bylo na soudech, aby rozhodovaly případ od případu. V archivech lze nalézt žádosti biologických rodičů o opětovné získání dítěte s poukazem na změnu jejich životního stylu. Tyto žádosti byly většinou zamítnuty, pokud zprávy pečovateli potvrdily, že dítě navštěvují jen občas nebo mezi rodiči a dítětem chybí osobní vztah.⁴⁸ Nový zákon o rodině, č. 94/1963 Sb., s definitivní platností sjednotil kritérium trvání „nezájmu“ na jeden rok, opět však nestanovil, jakým konkrétním způsobem se má zájem projevit. Mezníkem se však tento zákon stal ve sporu o podobu nejlepšího výchovného prostředí pro dítě, které nemůže žít se svými biologickými rodiči. Paragraf 45 zákona obnovil krátkodobé svěřením dítěte do péče jiné osoby, která s ním nemusela být nutně v příbuzenském vztahu. Jednalo se tedy o opatření, které obsahoval již starší zákon o právu rodinném z roku 1949, a vykazovalo opět některé shodné rysy s pěstounskou péčí. Jeho primárním cílem však bylo ulevit dětským institucím a svěřit do krátkodobé péče děti, které se mohly v dohledné době vrátit ke svým rodičům. Práva a povinnosti pečovatele ovšem nebyly jednotně stanoveny a o každém konkrétním případě proto musely rozhodovat soudy.

Odborníci přijali zákon o rodině z roku 1963 v obecné rovině pozitivně. Oceňovali zejména, že vrátil rodinu na první místo v péči o děti a jejich výchově.⁴⁹ Zákon byl kompromisem mezi jejich požadavky a cíli vlády. Na jednu stranu jasně deklaroval ideologické cíle výchovy a zakotvil vliv společnosti, komunistické strany a masových organizací v této oblasti.⁵⁰ Na druhou stranu podpořil alternativy k rezidenční péči o děti, které nemohly z nějakého důvodu žít se svými rodiči, a upustil tak od dosud panující víry v potenciál kolektivní výchovy.

Ne všichni však byli spokojeni a spory mezi přívrženci vylepšené rezidenční péče a zastánci individuální rodinné náhradní péče pokračovaly. Především pediatr Antonín Mores požadoval zrychlení osvojovacího řízení a okamžité zbavení práv rodičů v případě, pokud bylo dítě umístěno do dětského domova rozhodnutím soudu. Mores, jehož názory však nesdíleli všichni jeho kolegové, se zasazoval i o obnovení pěstounské péče jako prvního kroku na cestě k osvojení.⁵¹ Jiní odborníci, jako Marie Bušková z ministerstva školství,⁵² naopak připomínali špatnou zkušenost

47 Postup soudů v tomto ohledu nebyl příliš konzistentní. Viz DUNOVSKÝ, Jiří – RADVANOVÁ, Senta – ŠVESTKA, J.: K pojetí opravdového zájmu rodičů o dítě podle zákona o rodině. In: *Socialistická zákonnost*, roč. 15, č. 3 (1967), s. 129–135.

48 *SOka Opava*, f. ONV Opava, k. 198, inv. č. 288, Az 114/57, *Opatrovnické a poručenské spisy týkající se péče o děti*. Opava, ONV Opava 1957.

49 PETRULÁKOVÁ, J.: K úpravě osvojení v návrhu zákona o rodině.

50 Zejména v paragrafech 30–31 a 41–42. Viz *Zákony pro lidi.cz* [online]. *Sbírka zákonů ČR*. Zákon č. 94/1963 Sb. Zákon o rodině. © AION CS, s.r.o. 2010–2017 [cit. 2017-05-13]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1963-94>.

51 SCHILLER, Milan: K zákonu o rodině. In: *Vychovávateľ*, roč. 8, č. 5 (1963–1964), s. 157–159; MORES, Antonín: Problémy osvojení v praxi. In: *Tamtéž*, roč. 9, č. 3 (1964–1965), s. 78–80.

52 Zodpovědnost za dětské domovy pro děti ve věku od tří do patnácti let byla již v roce 1952, poté co bylo zrušeno ministerstvo práce a sociální péče, převedena na ministerstvo školství. Batolata a kojenci byli umísťováni do zařízení fungujících pod záštitou ministerstva zdravotnictví.

s tradiční formou pěstounství, které podle nich sloužilo především jako zdroj levné práce a příjmu. Obnovení pěstounské péče v nějaké pozměněné podobě ovšem i Bušková pokládala jen za otázku času. Zavedená rezidenční opatření ani prosté znovuoobnovení pěstounské péče však vzhledem k vývoji společenských a rodinných vztahů v socialistickém Československu nebyla považována za vhodné řešení pro všechny děti bez rodiny.⁵³

Pěstounská péče byla nakonec obnovena zákonem č. 50/1973 Sb. jako součást komplexního reformního procesu, který se odehrával na mnoha úrovních mezi lety 1970 a 1974.⁵⁴ Zákon vymezil účel a rozsah využití pěstounské péče, reguloval práva a povinnosti pěstouna i rozsah státní materiální a finanční podpory.⁵⁵ V souladu s požadavky Antonína Morese byla pěstounská péče ustavena jako předběžná procedura osvojení. Novelizací zákona o rodině byla pak v roce 1982 na šest měsíců zkrácena doba, po jejímž uplynutí bylo dítě, o které rodiče neprojevovali zájem, nabídnuto k osvojení.⁵⁶

Nakonec tedy v Československu stát i odborníci vytvořili diferencovanější formy náhradní péče o „dětí bez rodiny“ a zavedli postupy nutné k jejímu zajištění. Sociální inženýři tím otevřeně přiznali nedostatky dlouhodobé rezidenční péče. Zároveň zohlednili vývoj společnosti v tom smyslu, že odstranili rizika a nevýhody dřívějšího systému rodinné náhradní péče.⁵⁷ Opětovné zavedení praxe osvojení a pěstounské péče, vytvoření vhodných legislativních podmínek i vznik nového typu dětských zařízení tak odrážely obecnou debatu o nejlepší výchově dětí jakožto cestě k zajištění kýžené budoucnosti společnosti. Po letech preferování kolektivní náhradní péče byl nyní přehodnocen a doceněn význam rodiny jako základního prostředí pro výchovu dítěte. K tomuto obratu nezanedbatelně přispěla značně otevřená a konfliktní diskuse o konceptech výchovy a péče o děti, krátce označovaná jako „dětská otázka“.

53 Viz BUŠKOVÁ, Marie: Prohloubení péče o děti vychovávané mimo vlastní rodinu. In: *Tamtéž*, roč. 10, č. 7 (1965–1966), s. 244–246.

54 Hlavní zásady, kroky a opatření byly navrženy v publikaci: MUSIL, Josef – BUŠKOVÁ, Marie: *Koncepce dětských domovů: Ideový záměr Ministerstva školství ČSR*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1970.

55 *Zákony pro lidi.cz* [online]. *Sbírka zákonů ČR*. Zákon č. 50/1973 Sb. Zákon o pěstounské péči. © AION CS, s.r.o. 2010–2017 [cit. 2017-05-13]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1973-50>.

56 *Tamtéž* [online]. Zákon č. 132/1982 Sb. Zákon, kterým se mění a doplňuje zákon o rodině. © AION CS, s.r.o. 2010–2017 [cit. 2017-05-13]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1982-132>.

57 NA, f. Ministerstvo práce a sociálních věcí, 1969–1972, k. 213, sign. 8721, Federální ministerstvo práce a sociálních věcí – odbor rodinné a sociální péče: *Zákon o pěstounské péči: Materiály a zprávy*, 19.8.1971.

Kvantitativní rozměry náhradní péče a důsledky normativních konceptů

Ačkoliv podle archivních materiálů zájem o adopce v padesátých letech neklesal,⁵⁸ počet skutečně osvojených dětí byl v této době velmi nízký (jak to demonstruje tabulka na následující straně). Úředník ministerstva spravedlnosti František Stýblo při hodnocení těchto údajů v polovině šedesátých let výslovně kritizoval rozpor mezi zájmem potenciálních osvojitelů a nízkou mírou uskutečněných adopcí jako nekompetenci a nezájem příslušných úřadů.⁵⁹ Jiří Dunovský, jakožto zástupce ministerstva zdravotnictví, byl v hodnocení stejných dat překvapivě méně kritický a zdůrazňoval stále rostoucí počet adopcí, zejména po roce 1963.⁶⁰

Statistiky z období od poloviny padesátých do poloviny šedesátých let upozorňují na několik zajímavých vzorců, zejména s ohledem na vývoj v českých zemích a na Slovensku. V první řadě to byl soustavně narůstající počet dětí ve věku do tří let umístěných v dětských domovech, který z osmi tisíc osmi set v roce 1955 stoupl až na jedenáct tisíc v roce 1964. Zadruhé to byl poměr počtu dětí umístěných v ústavní péči v obou částech republiky. Je zajímavé, že počet těchto dětí byl v českých zemích v určitých momentech až pětapůlkrát vyšší než na Slovensku, aby se nakonec v roce 1964 množství těchto dětí ustálilo na hodnotách, které odrážely skutečný poměr obyvatel v Československu (dvě třetiny v české části, jedna třetina ve slovenské části země). Určitým vysvětlením původního nepoměru může být vyšší míra industrializace a urbanizace v českých zemích, která se dotkla českých rodin výrazněji než rodin na Slovensku. A zatřetí, ačkoliv zákon o rodině z roku 1963 usnadnil osvojení v celé republice, podíl adopcí v českých zemích byl vždy vyšší než na Slovensku. O příčinách lze pouze spekulovat. Pokud však vezmeme v potaz rozvíjející se diskusi o vlastnostech osvojovaného dítěte, vysvětlením může být značně vyšší počet dětí „romského původu“ na Slovensku (tamní populace Romů byla čtyřikrát vyšší než v české části země).⁶¹ Jak bude zřejmé z dalšího výkladu, romské děti byly považovány v souvislosti s osvojením a pěstounskou péčí za specifický problém. A tak zatímco se jejich podíl mezi dětmi v dětských domovech zvyšoval a přestože zájem o jejich osvojení a později i pěstounství byl vysoký, většina párů odmítala stát se sociálními rodiči romského dítěte.⁶²

58 *SOkA Blansko*, f. Dětský domov v Křtinách, Korespondence 1954, č. 1497, značka J 55.

59 STÝBLO, František: K přehledům o osvojení. In: *Socialistické soudnictvo*, roč. 13, č. 5 (1965), s. 349–356.

60 DUNOVSKÝ, Jiří: Statistické údaje o osvojení v letech 1955 až 1964 v ČSSR. In: *Československá pediatrie*, roč. 21, č. 2 (1966), s. 170–176.

61 Viz STRIELKOWSKI, Wadim: *Roma Migrations: Economics of Ethnicities and Social Groups in Central and Eastern Europe*. Prague, Charles University, Faculty of Social Sciences 2012, s. 42.

62 NA, f. Ministerstvo práce a sociálních věcí, k. 105, sign. 8720, Odbor péče o rodinu a mládež MPSV: *Zpráva o šetření cikánských dětí v náhradní rodinné péči*, Praha, 5.3.1980.

Rok	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964
Č(S)R										
Umístěno v DD	7437	7487	7533	7445	7810	7905	8082	7755	8071	8051
Osvojeno z DD	182	258	310	361	308	283	308	377	569	614
Podíl v %	2,45	3,45	4,12	4,85	3,94	3,58	3,81	4,86	7,05	7,63
S(S)R										
Umístěno v DD	1358	1981	2098	2176	2443	2327	2628	2600	2698	2754
Osvojeno z DD	29	50	44	60	75	71	82	117	117	139
Podíl v %	2,14	2,52	2,10	2,76	3,70	3,10	3,12	4,50	4,34	5,05
ČS(S)R										
Umístěno v DD	8795	9468	9631	9621	10 253	10 232	10 710	10 355	10 769	10 805
Osvojeno z DD	211	308	354	421	383	354	390	494	686	753
Podíl v %	2,40	2,25	3,68	4,38	3,74	3,46	3,64	4,77	6,37	6,97

Počet a procentuální podíl dětí ve věku do tří let umístěných v dětských domovech a osvojených ročně v letech 1955–1964 v České (socialistické) republice, Slovenské (socialistické) republice a Československé (socialistické) republice. Údaje se týkají dětí osvojených z dětských domovů, nikoli dětí osvojených nevlastním rodičem (tedy novým manželem jejich matky).⁶³

Od počátku šedesátých let, paralelně s počínající diskusí o „dětské otázce“, jejímž impulzem byly vědecké výzkumy o „narušeném“ psychickém, citovém a sociálním vývoji mnohých dětí umístěných v dlouhodobé kolektivní péči, přestala diskurzu o péči a výchově dětí dominovat politická ideologie a socialistická rétorika. Již zmíněné změny zákona a nové přístupy měly tedy připravit vhodnou půdu pro zvýšení počtu osvojených dětí a dětí v pěstounské péči. Na konci desetiletí se již političtí představitelé i odborníci shodli na tom, že rodinné prostředí je pro dítě „nejlepší“: „V každém případě je třeba tuto možnost nevykloučovat z nějaké zásady, protože zajistit řádnou rodinnou výchovu namísto ústavní je nejzásadnější čin, který můžeme pro tyto děti vykonat.“⁶⁴

Autor této věty, již zmíněný Antonín Mores, vybočoval mezi odborníky v Československu svými radikálními požadavky. Byl nejen horlivým zastáncem osvojení a pěstounské péče, ale požadoval i přísné sankce pro rodiče, kteří se nedokázali o své děti řádně postarat.⁶⁵ Jeho hluboké přesvědčení o možnosti vhodně naprojektovat

63 Zdroje: STÝBLO, F.: K přehledům o osvojení (viz pozn. 59); DUNOVSKÝ: Statistické údaje o osvojení v letech 1955 až 1964 v ČSSR (viz pozn. 60). Obě práce využívají stejná statistická data, ale liší se v závěrečném resumé i v tom, k jakým závěrům dospěly.

64 MORES, Antonín: Je pobyt dětí v dětských domovech vždy nutný? In: *Vychovávateľ*, roč. 10, č. 5 (1965–1966), s. 158–160, zde s. 160.

65 TÝŽ: Pokus o placenou pěstounskou péči. In: *Československá pediatrie*, roč. 24, č. 10 (1969), s. 873 n.; TÝŽ: K problémům osvojení ústavních dětí, 1–3. In: *Tamtéž*, roč. 21, č. 1 (1966), s. 72–86.

„sociální rodičovství“ postupně sdílelo stále více odborníků – pediatrů, psychologů, pedagogů i právníků.⁶⁶ Rodiny, které nesplňovaly jisté normativní požadavky – již ani ne ideologicky, ale spíše vědecky založené – měli tito odborníci tendenci vnímat jako narušené. Byli přesvědčeni o tom, že je nejen možné, ale i lepší vytvořit vhodnou „umělou rodinu“ než poskytovat větší podporu „dysfunkční rodině“. V určitém ohledu se tak jejich názory podobaly přesvědčení o možnosti vychovat „nového, socialistického člověka“ v kolektivních zařízeních, tak jak to bylo formulováno v nařízeních a zákonech z konce čtyřicátých a začátku padesátých let. Stoupající význam alternativních forem náhradní péče od sedmdesátých let je však i tak působivou ukázkou reorientace projektu sociálního inženýrství, kterým se zabývá tento text.

Rok	1970	1973	1975	1978	1980	1981	1982	1983
<i>Celkový počet dětí v náhradní péči v ČSR</i>	6516	6529	6024	5136	4957	4469	4512	4956
<i>Osvojené děti</i>								
Celkem	970	1039	974	889	700	651	567	639
Podíl v %	14,8	15,9	16,2	16,3	14,1	14,6	12,6	12,9
Romské děti					110			138
Podíl v %					15,7			(21,6)
<i>V pěstounské péči</i>								
Celkem		911	897	781	919	801	724	759
Podíl v %		14	14,9	14,1	18,5	17,9	16	15,3
<i>V péči jiné osoby</i>								
Celkem	1474	1119	930	681	624	580	664	869
Podíl v %	22,7	17,1	15,4	13,2	12,6	13	14,7	17,5
Romské děti					76			
Podíl v %					12,2			
<i>V rezidenční péči</i>								
Celkem	4072	3460	3223	2888	2714	2437	2557	2696
Podíl v %	62,5	53	53,5	56,4	54,8	54,6	56,7	54,3
Romské děti					960			1119
Podíl v %					35,4			41,5

Počet dětí celkem a romských dětí ve věku do patnácti let v různých typech náhradní péče v letech 1970–1983 v České socialistické republice. Údaje o romských dětech jsou k dispozici jen pro roky 1980 a 1983 a ne pro všechny kategorie.⁶⁷

66 Viz ZEMAN, Ladislav: Osvojení dětí z dětských domovů. In: *Socialistická zákonnost*, roč. 15, č. 2 (1967), s. 89–92; KUČERA, Jan: Otevřený dopis opatrovníckým soudům a orgánům péče o děti. In: *Vychovatel*, roč. 14, č. 2 (1969–1970), s. 42–45.

67 Údaje vycházejí ze zpráv uložených v Národním archivu: NA, f. Ministerstvo práce a sociálních věcí, k. 104, sign. 8700-8740, *Zpráva o činnosti národních výborů v sociální péči o děti v roce 1978, 1980, 1983*. Praha, Odbor péče o rodinu a mládež MPSV [1984]; *tamtéž*, k. 105, sign. 8720, BRABENEC, František – TEPLÁ, Olga: *Zhodnocení vývoje osvojení a pěstounské péče a zvláštních zařízení pro výkon pěstounské péče*. Praha, Odbor péče o rodinu a mládež MPSV [1984].

Data uvedená v předešlé tabulce se sice vztahují výhradně k české části federace, vyplývá z nich však několik zajímavých důsledků odborné agendy a legislativních reforem náhradní péče v průběhu sedmdesátých a na začátku osmdesátých let. Zaprvé stojí za povšimnutí, že celkový počet dětí v náhradní péči postupně poklesl o téměř čtvrtinu. To naznačuje určitou stabilizaci rodinných vztahů i pozměněnou praxi, která navzdory požadavkům odborníků dávala přednost poradenství původním rodinám před jejich rozdělením. Vysvětluje to také relativně vysoké a stabilní počty dětí svěřených do dočasné výchovy jiné osoby. Tato možnost, upravená v paragrafu 45 zákona č. 94/1963 Sb., o rodině, znamenala často svěření dítěte do výchovy příbuzného, aby nebylo zcela odtrženo od rodiny. Zadruhé je zjevné, že rezidenční péče ztratila na významu ve srovnání s individuálními a rodinnými formami náhradní péče. A zatřetí, tři nejdůležitější alternativy rezidenční péče – tedy osvojení, pěstounská péče a výchova jinou osobou – probíhaly ve specifických cyklech. To naznačuje, že různé formy náhradní péče byly aplikovány flexibilně, v závislosti na konkrétní konstelaci a podmínkách, ve kterých se děti i náhradní rodiny nacházely. Diverzifikaci náhradní péče kritizovali proto také lékaři v dětských zařízeních, kteří si stěžovali na zvýšení odpovědnosti a rozšíření povinností s tím spojených. I přes stále komplikovanější metody se pracovníkům dětských zařízení ani státním úředníkům zabývajícím se agendou náhradní péče nedostávalo žádné dodatečné podpory.⁶⁸

Souviselo to přímo s tím, že hlavním zájmem odborníků od konce šedesátých let nebylo již prokázat, že nejlepším řešením pro opuštěné a zanedbané děti je náhradní rodinná péče, nýbrž nastavit kritéria vlastností osvojitelů či pěstounů (věk, osobnost, motivace) i dětí vhodných k osvojení či k umístění do pěstounské péče (věk, osobnost, poruchy chování, mentální poruchy, prognózy vývoje) a následně tyto vědomosti přetavit do zajištění náhradní péče o děti.⁶⁹ Následující výklad podrobněji sleduje diskusi ohledně pozitivních i negativních kritérií ve vztahu k různým formám náhradní péče, přičemž se speciálně zaměřuje na již zmíněnou „romskou otázku“. Zvláštní pozornost věnuje odborníkům, kteří rozpracovávali podmínky pro osvojení na základě zákona o pěstounské péči, a jejich typologii sociálního rodičovství. Prostřednictvím řady individuálních i skupinových studií sociální inženýři usilovně zkoumali podmínky a možné problémy spojené se zavedením sociálního rodičovství. Pediatři a psychologové rozpoutali debatu o vhodné náhradní péči a sebevědomě předpokládali, že bez jejich expertízy a nezbytného prověřování ke zlepšení systému sociálního rodičovství nedojde.⁷⁰ Byli také připraveni zajistit supervizi a poskytnout poradenství místním národním výborům, zodpovědným

68 Viz HANIKOVÁ, Z. – BAŽANTOVÁ, I.: Změny v problematice osvojení během 15 let. In: *Československá pediatrie*, roč. 37, č. 8 (1982), s. 473–477.

69 Tuto agendu zformuloval již v roce 1963, těsně před přijetím zákona č. 94/1963 Sb., o rodině, uznávaný dětský psycholog Zdeněk Matějček (viz MATĚJČEK, Zdeněk: K otázce adopce. In: *Tamtéž*, roč. 18, č. 9 (1963), s. 842–846).

70 Viz DUNOVSKÝ, Jiří: Náhradní rodinná péče z hlediska dětského lékaře. In: *Tamtéž*, roč. 31, č. 1 (1981), s. 33–37; KOTEK, Miloslav – NOVÁK, Tomáš: Psychologie a náhradní rodinná péče. In: *Psychologie a patopsychologie dítěte*, roč. 20, č. 3 (1985), s. 265–274.

za organizaci adopce, i potenciálním osvojitelům, kteří by mohli případné problémy a rizika podcenit.⁷¹

Již zmíněný psycholog Zdeněk Matějček v roce 1963 jako jeden z prvních expertů problematizoval otázku adopce s ohledem na zúčastněné strany: biologickou matku (ne rodiče!) a její motivy dát dítě k osvojení; dítě a jeho veškeré možné „újmý“ způsobené dysfunkční rodinou a negativními vlivy kolektivních zařízení; a v neposlední řadě i osvojitele s jejich motivy a očekáváním „již hotového“ dítěte.⁷² Hlavní snahou Matějčka bylo předejít situaci, kdy by osvojitelům bylo svěřeno narušené dítě. Děti s mentálním postižením nebyly pochopitelně shledávány jako vhodné k osvojení. Nové rodiče bylo však třeba důkladně připravit i na možné „poškození“ či retardace, jež lze u velmi malých dětí ve věku do jednoho roku jen obtížně zjistit. Věk do jednoho roku přitom považoval Matějček za věk k osvojení ideální. Rodiče neměli být podle Matějčka ani příliš staří, ale zároveň ani příliš mladí, protože takové páry mohou mít v pozdějším věku vlastní děti, což by mohlo působit problémy. Adopce jednotlivci vnímal Matějček velmi skepticky. V obecné rovině bylo podle Matějčka důležité důkladně prověřit životní styl i postoje osvojitelů: Proč chtějí adoptovat dítě? Jak vnímají rodičovství? Bude mít dítě jejich plnou pozornost? Ačkoliv dívky byly vždy při osvojování preferovány, zkušenost s chlapci, i když stále velmi malá, byla veskrze pozitivní.

Platnost normativních předpokladů, jak je navrhl Matějček, mělo prokázat několik studií vedených Matějčkem i dalšími odborníky, které zohledňovaly kvantitativní i kvalitativní aspekty osvojení. Na jejich základě Matějček v roce 1967 potvrdil původní doporučení, že nejlepším předpokladem k adopci je raný věk dítěte, s poukazem na to, že u valné většiny starších dětí se již vyskytly vážné duševní poruchy nebo poruchy chování, které působily v nové rodině řadu problémů.⁷³ Matějček také zdůraznil, že je potřeba osvojitele důkladně prověřit, zejména s ohledem na jejich psychický stav a citovou vyrovnanost. Ačkoliv požadovaná kritéria museli splňovat oba rodiče, odborníci se většinou odkazovali na náhradní matku jakožto na osobu primárně odpovědnou za dítě. To podtrhuje skutečnost, že přes veškerou pokrokovou rétoriku panovalo v socialistickém Československu stále tradiční vnímání genderových rolí, zejména v oblasti rodiny, péče o děti a výchovy.⁷⁴

Základní rysy pojmenované Matějčkem potvrdily i pozdější studie, které se zabývaly zkoumáním již uskutečněných adopcí.⁷⁵ Existoval tedy výčet důležitých kritérií, která měli osvojitelé naplňovat: věk nad pětáctýřicet let, stabilní osobnost obou, několikiletý nenarušený vztah, určité hlubší pedagogické znalosti a schopnost citlivě

71 VODÁK, P. (ed.): *Problémy osvojení dětí* (viz pozn. 30).

72 MATĚJČEK, Z.: K otázce adopcí, s. 844.

73 TÝŽ: Zkušenosti s dětmi adoptovanými v předškolním věku. In: VODÁK, P. (ed.): *Problémy osvojení dětí*, s. 83–103.

74 Viz ZIEMSKA, Maria: Osobnost adoptivních rodičů. In: *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, roč. 4, č. 1 (1969), s. 73–84. Ačkoliv název zmiňuje rodiče, článek (stejně jako studie, ze které text vycházel) se zabývá pouze podmínkami a prostředím „matek“ v osvojovací řízení.

75 MATĚJČEK, Z.: Zkušenosti s dětmi adoptovanými v předškolním věku.

Zdeněk Matějček (1922–2004), významný dětský psycholog a průkopník studia psychické deprivace, zastánce rodinné péče a zakladatel Sdružení přátel SOS dětských vesniček (osobní archiv Jarmily Klégrové)

dítě informovat o jeho původu, a to spíše v raném věku.⁷⁶ Adoptivním rodičům mělo však být poskytnuto i potřebné profesionální vedení, vzdělání a podpora. Měli být také podrobena důkladnému vyšetření s cílem potvrdit, zda jsou způsobilí ke své nové roli.⁷⁷ Zároveň byla zdůrazněna potřeba důkladně zkoumat každý jednotlivý případ i velká odpovědnost soudů při rozhodování o osvojení.⁷⁸ S cílem předcházet rizikům a selhání při adopci zavedlo ministerstvo práce a sociálních věcí v roce 1977 sérii dotazníků pro osvojitele i osvojované děti.⁷⁹ Tyto dotazníky dokumentovaly

76 Viz KAMENICKÁ, Jana: „Důležité důvody“ při zrušení osvojení. In: *Socialistická zákonnost*, roč. 15, č. 2 (1967), s. 84–89.

77 Viz SEVEROVÁ, Jana: Zkušenosti s psychologickým vyšetřením žadatelů o osvojení dítěte. In: *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, roč. 11, č. 1 (1976), s. 69–75.

78 Srv. SCHILLER, Milan: Některé problémy osvojovacího řízení. In: FIALA, Josef – ŠVESTKA, Jiří – SCHILLER, Milan (ed.): *Aktuální otázky občanského a rodinného práva v praxi soudů: Sborník referátů přednesených na odborném semináři soudců krajských soudů v Harrachově pořádaném Právníkem ústavem ministerstva spravedlnosti*. Praha, Statistické a evidenční vydávání tiskopisů 1966, s. 54–64.

79 NA, f. Ministerstvo práce a sociálních věcí, k. 105, sign. 8720, *Metodický pokyn k psychologickému vyšetření žadatelů o svěření dítěte do náhradní rodinné péče*. Praha, Ministerstvo práce a sociálních věcí 1977.

anamnézu jednotlivců i rodin všech zúčastněných stran osvojecího řízení a zohledňovaly přitom návrhy, o nichž experti do té doby jen diskutovali.

Stojí za povšimnutí, že přes vysoce ideologizovanou diskusi o péči a výchově dětí v padesátých letech, cílící primárně na výchovu „budovatelů socialismu“, nebyly na osvojitele v této době kladeny žádné politické ani ideologické požadavky. Spíše se zdá, že politická ideologie byla nahrazena intenzivní diskusí o dětských tématech, která odkazovala na metodicky získané vědomosti o dětech a dětství. To dokazují studie, které se zabývaly dětmi v náhradní péči. Pěstounská péče byla v této souvislosti – i vzhledem k tomu, že se jednalo o dočasné a ukončitelné opatření za peněžní náhradu – považována za vhodný nástroj pro umístění „nenormálních“, „postižených“ nebo „narušených“ dětí.⁸⁰ A to i přes opakované popírání toho, že by pěstounská péče byla druhořadou adopcí.⁸¹

Na diskurzu o dětech a náhradní rodinné péči je pozoruhodné velmi úzké propojení fyzických a psychických kritérií s kritérii rasovými a etnickými, které se projevovало konkrétně při posuzování vhodnosti romských dětí k osvojení a jejich umístění do pěstounské péče. Specifickými problémy adopce romských dětí se jako první v roce 1966 zabýval Antonín Mores.⁸² Ten, stejně jako řada odborníků po něm, dal „romskou otázku“ do přímé souvislosti s problémy „postižených“ či „narušených“ dětí, což vedlo k vydělení těchto „rizikových dětí“ z celku údajně „normálních“ dětí, bezpochyby vhodných k osvojení.⁸³ Studie týkající se osvojení se tak zaměřovaly zvláště na romské děti,⁸⁴ nicméně (pod vlivem rozšířeného, poněkud rasistického smýšlení československé společnosti)⁸⁵ otevřeně prosazovaly, aby romské děti byly „civilizovány“ v prostředí odlišném od svých původních rodin, jejichž životní styl a kmenové vazby byly považovány za zaostalé.⁸⁶

Jak uváděl v několika publikacích Igor Lahita, ředitel kojeneckého ústavu ve východoslovenských Košicích, potenciální pěstouni romských dětí vyžadovali stejnou

80 Viz MORES, Antonín: Zamyšlení nad výročními výkazy o činnosti kojeneckých ústavů a dětských domovů pro batolata za léta 1975–1979 a jak se v nich projevil vliv zákona o pěstounské péči. In: *Československá pediatrie*, roč. 36, č. 11 (1981), s. 671–677.

81 Viz NOVÁK, Tomáš: Dítě v pěstounské péči. In: *Psychológia a patopsychológia dietata*, roč. 21, č. 5 (1986), s. 469–472.

82 MORES, A.: K problémům osvojení ústavních dětí (viz pozn. 65).

83 TÝŽ: Předběžné výsledky pěstounské péče rizikových dětí předaných z dětského domova pro batolata. In: *Tamtéž*, roč. 40, č. 7 (1985), s. 418–421.

84 Je to patrné i z druhé prezentované tabulky, z níž vyplývá, že některé zprávy věnovaly těmto dětem speciální pozornost. Viz též KAFKOVÁ, Eva: Zkušenosti s osvojením dětí do 1 roku věku z kojeneckého ústavu. In: VODÁK, P. (ed.): *Problémy osvojení dětí*, s. 58–82 a 79 n. (viz pozn. 30).

85 WINKLER, Martina: Utopien und Bildungsexperimente in der Tschechoslowakei der 1950er Jahre: Zatajené dopisy (Geheimgehaltene Briefe). Ein tschechischer Dokumentarfilm von Tomáš Kudrna. In: *Zeitgeschichte Online*. April 2015 [cit. 2017-05-19]. Dostupné z: <http://zeitgeschichte-online.de/film/utopien-und-bildungsexperimente-der-tschechoslowakei-der-1950er-jahre>.

86 Viz LAHITA, I.: Niektoré poznatky o adopcii detí ciganského pôvodu. In: *Československá pediatrie*, roč. 25, č. 6 (1970), s. 294–298.

zvláštní podporu a vedení, jako kdyby měli zájem o postižené dítě.⁸⁷ Ačkoliv byla „romská otázka“ považována spíše za specifický problém Slovenska, na diskusi se v širším kontextu náhradní péče podíleli i čeští odborníci.⁸⁸ Pěstounská péče byla v té době propagována jako velmi důležitý a užitečný nástroj, jak vyvázat z rezidenční péče romské děti, které tehdy již v dětských domovech tvořily převážnou většinu.⁸⁹ Aniž se zamýšleli nad komplexními příčinami diskriminace Romů, navrhovali odborníci oddělit romské děti od jejich rodin kvůli „nízké kulturní úrovni“ a podpořit jejich umístění do náhradní péče v „normálních“ a „funkčních“ rodinách, čímž byly *de facto* myšleny rodiny „bílé“ a „české“.⁹⁰ Vzhledem k tomu, že systém dětských domovů prošel v důsledku několika reforem řadou změn, stala se nejdůležitější výzvou v oblasti poskytování náhradní péče v sedmdesátých a osmdesátých letech právě „romská otázka“. Sociální inženýři pevně ukotvili toto téma jako součást diskurzu o přístupu k „nenormálním“ či „postiženým“ dětem.

Institucionalizovaná pěstounská péče. SOS dětské vesničky v socialistickém Československu

SOS dětské vesničky jako zvláštní forma péče o děti bez rodiny jsou globálním fenoménem. V současné době je po celém světě, na všech kontinentech pět set padesát vesniček. Ve střední Evropě (Polsku, České republice a Maďarsku) funguje těchto vesniček deset.⁹¹ Je však pozoruhodné, že ačkoliv první vesničky ve východním bloku byly otevřeny v Doubí u Karlových Varů (1970) a ve Chvalčově u Bystřice pod Hostýnem (1973), neexistuje žádná systematická studie na toto téma, kromě několika popisných prací o obecném vývoji těchto zařízení v jednotlivých zemích⁹² a biografie rakouského zakladatele SOS vesniček Hermanna Gmeinerera.⁹³

Ne náhodou to bylo však socialistické Československo, kde myšlenka SOS vesniček poprvé našla odezvu a kde byla i přijata. Jak již bylo předestřeno, systém

87 TÝŽ: Návrh koncepcie starostlivosti o dočatá a batolatá, ktoré sú odkázané na verejnú starostlivosť. In: *Tamtéž*, roč. 27, č. 1 (1972), s. 38–41, zde s. 39; LAHITA, I. – ĎURČANSKÁ, T.: Naše skúsenosti s osvojovaním detí. In: *Sociálna politika*, roč. 5, č. 3 (1973), s. 6–9, zde s. 8.

88 Viz DAMBORSKÁ, Marie: Zkušenosti s poradnou pro rodiče adoptovaných dětí. In: *Československá pediatrie*, roč. 31, č. 7 (1976), s. 396–398.

89 NA, f. Ministerstvo práce a sociálních věcí, k. 105, sign. 8720, *Zpráva o šetření cikánských dětí v náhradní rodinné péči*. Praha, Odbor péče o rodinu a mládež MPŠV 5.3.1980.

90 Srv. ZEMAN, Ladislav – HANIKOVÁ, Z. – POCHEOVÁ, M.: Cikánské děti v náhradní rodinné péči. In: *Československá pediatrie*, roč. 32, č. 9 (1977), s. 561–563; NOVÁK, Tomáš: Osvojit, či neosvojit cikánské dítě. In: *Tamtéž*, roč. 40, č. 9 (1985), s. 548 n.; TÝŽ: Dítě v pěstounské péči. In: *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, roč. 21, č. 5 (1986), s. 469–472.

91 Domovská stránka SOS vesniček: SOS Children's Villages International [online]. Dostupné z: <https://www.sos-childrensvillages.org/who-we-are> [cit. 2017-05-26].

92 Viz např. MÜNCHMEIER, Richard: *Geschichte der SOS-Kinderdörfer in Deutschland*. Opladen – Berlin – Toronto, Barbara Budrich 2016.

93 HONSAL, Claudio: Für die Kinder dieser Welt: *Hermann Gmeiner. Der Vater der SOS-Kinderdörfer. Die Biografie*. München, Kösel 2009.

náhradní péče pro biologické i sociální sirotky prošel komplexní proměnou od absolutní preference kolektivních zařízení k revidovaným rodinným modelům, jako bylo osvojení a pěstounská péče. Od začátku šedesátých let navíc čeští a slovenští odborníci i zástupci ministerstev školství a zdravotnictví diskutovali o konceptu rodinných dětských domovů, které by na rozdíl od často přeplněných a nevhodných stávajících dětských domovů dokázaly uspokojit sociální i citové potřeby dětí.⁹⁴ SOS dětské vesničky sice nepředstavovaly v diskusi o komplexní reformě náhradní péče primární možnost, získaly si ale značnou pozornost vzhledem k podpoře vlivných akademických odborníků z oblasti pedagogiky (Ján Kučera), psychologie (Zdeněk Matějček a Jaroslav Koch) a pediatrie (Jiří Dunovský). Zavedení modelu SOS dětských vesniček v Československu však provázela ostrá kontroverze, protože řada dalších odborníků jej z různých důvodů odmítala. Lze se proto ptát: Proč pro některé renomované odborníky představoval tento koncept nejlepší řešení, zatímco jiní jej odmítali? Jak se odborníci, ať už zastánci tohoto konceptu, nebo jeho odpůrci, stavěli k silným náboženským aspektům a k centrálnímu postavení matky v původním konceptu? Jak se podařilo zastáncům získat podporu pro své myšlenky a do jaké míry dokázali tyto myšlenky realizovat?

Model SOS dětských vesniček adaptovala, prosazovala a nakonec i uskutečnila skupina odborníků přesvědčených o jeho smyslu, mezi nimi Jiří Dunovský a Zdeněk Matějček, kteří usilovali o vytvoření určité hybridní formy kolektivních rezidenčních zařízení a pěstounské náhradní péče. Součástí odborného diskurzu se SOS dětské vesničky staly už v roce 1963, tedy v době, kdy v Československu vrcholila debata o „dětské otázce“. V příspěvku pro časopis *Vychovatel* pediatri Josef Volný reagoval na rozmanitou kritiku tehdejšího ústavního systému a pečlivě vážil výhody i nevýhody SOS dětských vesniček jako možného řešení odhalených nedostatků a problémů. Obecně Volný obdivoval odhodlání Hermanna Gmeina, který založil první SOS vesničku v roce 1949 v reakci na všeobecnou chudobu osiřelých dětí a špatnou vybavenost sirotčinců v poválečném Rakousku. Do roku 1963 se koncept SOS dětských vesniček rozšířil do Francie, Spolkové republiky Německo, Itálie a Řecka. Konzervativně-náboženské zaměření organizace vnímal Volný sice s určitým znepokojením, za pozitivní však považoval skutečnost, že vesničky nabízely dětem „přirozený řád rodiny“,⁹⁵ což souznělo s názory některých odborníků i komunistických činitelů. Stejně tak kladně hodnotil silnou pozici „matky“ v dětských skupinách, odpovídající „normálnímu“ typu rodiny, v níž matka nepracuje. Celkově došel Volný k závěru, že tento model lze přizpůsobit československému kontextu, protože SOS dětské vesničky nepochybně naplňovaly hlavní cíl náhradní péče – vychovat sebevědomé a sociálně zdatné jednotlivce. Na druhou stranu jiní odborníci, jako například pedagog Ján Sojka, i přes obecně pozitivní hodnocení

94 Pro podrobnější informace k této diskusi a konceptům viz HENSCHEL, F.: „All Children Are Ours“ (viz pozn. 26); TÝŽ: A Project of Social Engineering (viz pozn. 26).

95 VOLNÝ, Josef: Nový druh dětských domovů. In: *Vychovatel*, roč. 8, č. 2 (1963–1964), s. 43 n.

Výstavba SOS vesničky ve Chvalčově u Bystřice pod Hostýnem v roce 1972 (foto archiv sdružení SOS dětské vesničky)

tohoto konceptu „v kapitalistických podmínkách“⁹⁶ nevěřili, že ho lze přizpůsobit socialistické a silně sekulární zemi, jako je Československo. Podle jejich mínění tomu bránilo především izolované umístění SOS vesniček, chybějící mužské vzory v nich a výhradní najímání mladých, neprovdaných křesťanských „matek“ jako pečovatelek. Tyto dvě pozice odrážely základní protipóly počínajícího sporu mezi odborníky na péči o děti a výchovu.

Byl to opět Jiří Dunovský, kdo v roce 1968 převzal vedení hnutí SOS vesniček v Československu a komu se podařilo přesvědčit podstatnou část vlivných funkcionářů komunistické strany a úředníků ministerstev i svých kolegů z řad pediatriů, pedagogů a psychologů. Vypracovával podrobné zprávy o stavu náhradní péče o děti bez rodiny v Československu, které posléze studovaly různé komise na ministerstvech a v nichž prosazoval dětské vesničky jako užitečný nástroj k řešení „dětské otázky“.⁹⁷ Zároveň přesvědčivě obhajoval toto řešení v domácích i zahraničních vědeckých časopisech a zprostředkoval kontakty mezi československými odborníky a experty ze západní Evropy.⁹⁸

96 SOJKA, Ján: SOS dětská dedina Hermanna Gmeinaera. In: *Tamtéž*, roč. 11, č. 9 (1966–1967), s. 354–356.

97 NA, f. Ministerstvo práce a sociálních věcí, k. 214, sign. 8723 SOS-DV, DUNOVSKÝ, Jiří: *Péče o děti v ČSSR: Zpráva a vyhodnocení*. Praha 1968.

98 DUNOVSKÝ, Jiří: Jak v NSR pečují o děti zbavené rodinného prostředí. In: *Vychovatel*, roč. 10, č. 6 (1965–1966), s. 199–203; TÝŽ: K SOS dětským vesničkám v Československu. In: *Československá pediatrie*, roč. 24, č. 10 (1969), s. 882–884; TÝŽ: Fürsorge für Kinder

SOS dětská vesnička v Karlových Varech-Doubí v roce 1972 (foto archiv sdružení SOS dětské vesničky)

Nicméně skepse, a dokonce i nevráživost přetrvávaly a hluboce rozdělovaly československou odbornou veřejnost. Hodně otazníků se týkalo postavení „matek“: Byly by to pěstounky? Byly by zaměstnané jako sociální pracovnice a učitelky? Musí žít v celibátu, když koncept nenabízí možnost, aby se o děti starali pěstouni žijící v páru? Antonín Mores, který vystupoval jako jeden z nejhorlivějších odpůrců kolektivní péče o děti, nebyl vůbec zastáncem SOS vesniček. Zatímco „normální“ děti měly být podle Morese co nejrychleji dány k osvojení, „narušené“ nebo „postižené“ děti nebyly k umístění do SOS vesniček vhodné a spíše vyžadovaly speciální péči ve zvláštních zařízeních.⁹⁹ S tímto hodnocením Morese souhlasili i další lékaři a odborníci z oblasti speciální pedagogiky, kteří zdůrazňovali, že v dětských domovech v té době nebyli většinou biologičtí sirotci, ale děti v mnoha ohledech „narušené“ či „Romové“. Jak je vidět, obecný trend v debatě o náhradní péči se ubíral směrem ke zvláštní péči jako řešení pro děti „narušené“ nebo „postižené“, mezi něž

ohne Familien in der Tschechoslowakei. In: *Unsere Jugend: Zeitschrift für Jugendhilfe in Wissenschaft und Praxis*, roč. 18, č. 5 (1966), s. 228–230; TÝŽ: Homeless Children Find a Home. In: *Czechoslovak Life*, roč. 21, č. 3 (1966), s. 8 n.

⁹⁹ Diskuse SOS Vesničky (Mores, Švejcar, Matějček, Poláčková, Musil, Bušková, Kubát, Dunovský). In: *Československá pediatrie*, roč. 24, č. 10 (1969), s. 885–894.

Společné jídlo v SOS vesničce v Karlových Varech-Doubí počátkem sedmdesátých let (foto archiv sdružení SOS dětské vesničky)

explicitně spadaly i děti romského původu.¹⁰⁰ Podle Morese a dalších odborníků nebylo již úkolem státu starat se o „normální“ děti – ty měly být osvojeny nebo

¹⁰⁰ Viz MICHAL, Jaroslav: Vyřeší SOS vesničky naše problémy? In: *Vychovatel*, roč. 13, č. 6 (1968–1969), s. 146 n.

umístěny do pěstounské péče – ale spíše budovat zařízení a vytvářet lékařské nebo pedagogické koncepty pro děti s fyzickým či psychickým postižením, respektive pro „obtížně zvladatelné“ děti s poruchami chování a sociální adaptace. Pro tyto děti se však domovy rodinného typu nebo SOS vesničky nezdály vhodné.

Někteří odborníci dokonce považovali podporu SOS vesniček za „propagandu“ a celou tuto myšlenku odmítali, s tím že odporuje zásadám péče o děti a jejich výchovy v rámci vědeckého socialismu a že znovuzavádí v této oblasti zastaralé, náboženské zvyklosti, které stavějí matku do centra péče o děti.¹⁰¹ Antonín Šulc, předseda národní asociace dětských domovů, která byla rovněž součástí Mezinárodní federace dětských domovů (*Fédération internationale des communautés éducatives* – FICE), měl velké obavy z toho, že by stát svěřil své pravomoci v náhradní péči zahraniční instituci, která nastaví své vlastní normy a ideály.¹⁰² Tyto obavy, otázky i odpor poukazují na to, že SOS vesničky zpochybňovaly stávající politickou ideologii, zavenou institucionální strukturu i vědecké znalosti v oblasti výchovy, péče o děti, genderových rolí a rodinných vztahů v socialistickém Československu. Mnozí odborníci si sice uvědomovali nedostatky stávajícího systému ústavní péče, avšak SOS vesničky vnímali jako hrozbu pro vlastní přesvědčení a konkurenci vzhledem ke svým postojům.

Zastáncům vesniček se nicméně dařilo přesvědčit stále více odborníků i politických činitelů.¹⁰³ Po návštěvě jedné SOS vesničky v Rakousku se účastníci poslanecké delegace Národního shromáždění vrátili nadšeni tímto modelem a důrazně doporučili jeho zavedení v Československu. Podle jejich názoru naplňoval veškeré potřeby dětí a nebyl v zásadním rozporu se socialistickou formou péče a výchovy.¹⁰⁴ V prosinci 1968 tak konečně mohl Dunovský založit Sdružení přátel SOS dětských vesniček a získat jeho oficiální uznání. Mohl se přitom spolehnout na podporu některých politiků i renomovaných kolegů, k nimž patřil Zdeněk Matějček, Jaroslav Koch nebo Jan Kučera. Je však nutno zmínit, že podle stanov bylo sdružení založeno jen v rámci České socialistické republiky, takže jeho sféra působnosti nesahala do slovenské části federace.¹⁰⁵ V souladu se zákonem to byla nevládní dobročinná organizace, která však fungovala pod záštitou ministerstva vnitra, byla finančně podporována ministerstvem práce a sociálních věcí a spolupracovala s ministerstvy školství, zdravotnictví a spravedlnosti.¹⁰⁶ Hlavním cílem sdružení bylo založit, vybudovat a provozovat SOS dětské vesničky, ale také podporovat veškeré slučitelné

101 VALENTA, Věroslav: Proč domovy rodinného typu. In: *Tamtéž*, č. 7, s. 179 n.

102 ŠULC, Antonín: Pokus o analýzu dětských vesnic. In: *Tamtéž*, č. 8, s. 212–215.

103 Viz SEHROVÁ, Jiřina: SOS – dětské vesnice. In: *Otázky defektologie*, roč. 11, č. 2 (1968–1969), s. 163–168.

104 Viz TOMAN, František: Dítě potřebuje lásku. In: *Lidová demokracie* (18.7.1968), s. 3.

105 NA, f. Ministerstvo vnitra – spolky, k. 219, sign. 144/1, Sdružení přátel SOS DV 1968–1971, Stanovy a řády Sdružení přátel SOS dětské vesničky, Praha, prosinec 1968.

106 Vznik a fungování nevládních organizací upravoval zákon č. 68/1951 Sb., o dobrovolných organizacích a shromážděních. Viz *Zákony pro lidi.cz* [online]. *Sbírka zákonů ČR*. Zákon č. 68/1951 Sb. Zákon o dobrovolných organizacích a shromážděních. © AION CS, s.r.o. 2010–2017 [cit. 2017-05-19]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1951-68>.

projekty a zákonné iniciativy v oblasti péče o děti a výchovy dětí. „Matky“ měly být zaměstnankyněmi sdružení a vykonávat pěstounskou péči z pověření soudu. Finanční zdroje měly pocházet z členských příspěvků, z peněžních i jiných darů, ale i ze státních příspěvků. Koncem roku 1968 tak vznikla plně funkční a odborně vedená nevládní organizace, která se svolením státu a s jeho přispěním převzala některé úkoly a nástroje sociální a rodinné politiky, jež dříve spadaly výlučně do působnosti státu. Na první valné hromadě si sdružení vytyčilo čtyři cíle: otevření SOS vesničky v Doubí u Karlových Varů v červnu 1970, přípravu a výstavbu dvou dalších vesniček ve Chvalčově u Olomouce a v Brně do roku 1972, založení nejméně dvou vesniček na severu a jihu Čech a internátní školy pro dívky v jižních Čechách, a konečně – po vyhodnocení fungování těchto prvních zařízení – naplánování dalších SOS vesniček s cílem zajistit nový domov pro celkem tisíc dětí bez rodiny.¹⁰⁷

Sdružení bylo vysoce profesionální a mělo dobrou strukturu s několika místními pobočkami nejen v Praze, Brně, Karlových Varech a Chvalčově, ale i v Táboře, Znojmě, Hradci Králové, Plzni a řadě dalších měst a městeček v Čechách a na Moravě.¹⁰⁸ Tato síť zajišťovala podporu krajských a místních správ, a dokonce aspirovala na to stát se hlavní platformou nevládních organizací zabývajících se péčí o děti v zemi.¹⁰⁹ Vyskytly se samozřejmě i problémy: výstavba vesničky v Doubí rychle pokračovala, její dokončení však zbrzdila extrémní zima, nedostatek stavebního materiálu i problémy se stavebními firmami. Náklady na stavbu raketově rostly: do června 1970 pohltila šest milionů korun a otevření vesničky bylo odloženo o jeden rok. Nicméně podle zpráv a zápisů ze schůzí sdružení probíhaly členské kampaně, náborů „matek“, získávání soukromých a státních zdrojů i spolupráce se státní správou na všech úrovních úspěšně.¹¹⁰ Sdružení tak mělo brzy na svém kontě téměř jedenáct milionů korun,¹¹¹ z nichž půl milionu až půldruhého milionu poskytlo ministerstvo práce a sociálních věcí.¹¹²

Menší, ovšem důležitá změna nastala v roce 1972, kdy byla z názvu sdružení vypuštěna zkratka „SOS“, aby byl zdůrazněn obecný závazek organizace podporovat různé formy a opatření v oblasti péče o děti a výchovy. Zároveň vznikal plán, jak činnost organizace rozšířit i do dalších socialistických zemí, jako bylo Polsko a Maďarsko.¹¹³ To bylo však jen předzvěstí dalších a hlubších změn, ke kterým mělo

107 NA, f. Ministerstvo vnitra – spolky, k. 219, sign. 144/1, Sdružení přátel SOS DV 1968–1971, zápis ze schůze valné hromady Sdružení přátel SOS dětské vesničky 14.6.1969.

108 *Tamtéž*, Sdružení přátel SOS DV 1968–1973, Pobočky Sdružení přátel SOS dětské vesničky.

109 *Tamtéž*, k. 220 B, sign. 144/1, Sdružení přátel SOS DV 1969–1975, zápis ze schůze výboru Sdružení přátel SOS dětské vesničky v Praze 3.10.1969.

110 *Tamtéž*, f. SOS dětské vesničky, 1970–1977, k. 53, Zprávy, rozvahy, zápisy, 1969–1970.

111 *Tamtéž*, f. Ministerstvo vnitra – spolky, k. 220 B, sign. 144/1, Sdružení přátel SOS DV 1969–1975, zápis ze schůze předsednictva Sdružení přátel SOS dětské vesničky 29.1.1969.

112 *Tamtéž*, f. Ministerstvo práce a sociálních věcí, k. 215, sign. 8723 SOS-DV 1969–1972, Úprava vztahů, Praha, 5.3.1969; *tamtéž*, f. SOS dětské vesničky, 1970–1977, k. 53, předsednictvo, Zápisy a rozpočty, 1970–1975.

113 *Tamtéž*, f. Ministerstvo vnitra – spolky, k. 220 B, sign. 144/1, Sdružení přátel SOS DV 1969–1975, zápis ze schůzí výboru Sdružení přátel SOS dětské vesničky v Praze 9.10.1971 a 15.4.1972.

brzy dojít. Paradoxně to byl právě zákon, o který odborníci tak dlouho usilovali, jenž krátký, ale ctižádostivý a ve všech ohledech úspěšný projekt SOS dětských vesniček v socialistickém Československu ukončil. Blížící se přijetí zákona o pěstounské péči (v roce 1973) přineslo chmurné vyhlídky zařízením v rámci sdružení, a to právě v době, kdy vesnička v Doubí dobře fungovala a vesnička ve Chvalčově byla již téměř dokončena. Existovalo několik možných scénářů: od pokračování nezávislé existence sdružení až po úplné převedení vesniček pod správu státu.¹¹⁴ Zvoleno bylo nakonec nejradikálnější řešení. Vzhledem k tomu, že paragraf 18 zákona o pěstounské péči přiřkl tuto péči ve zvláštních zařízeních do správy národních výborů, musely být obě stávající vesničky převedeny pod Okresní národní výbory v Karlových Varech a Kroměříži¹¹⁵ a veškeré movité i nemovité zdroje sdružení převzal stát.¹¹⁶ Sdružení pak ukončilo svou činnost k 1. březnu 1975.¹¹⁷ K jeho obnovení došlo až v roce 1990, kdy byl majetek Sdružení přátel SOS dětské vesničky navrácen v restituci a Jiří Dunovský se zasadil o oživení jeho činnosti.¹¹⁸

Z angličtiny přeložila Blanka Medková

114 *Tamtéž*, f. Ministerstvo práce a sociálních věcí, k. 214, sign. 8723 SOS-DV, Sekretariát ministra ČSR, Sdružení přátel dětských vesniček a perspektivy jeho dalšího vývoje, Praha, 29.6.1972.

115 *Tamtéž*, f. SOS dětské vesničky, 1970–1977, k. 53, Inventura 1973, darovací smlouva Sdružení přátel dětských vesniček ve prospěch ONV Karlovy Vary z 8.2.1974.

116 *Tamtéž*, f. Ministerstvo vnitra – spolky, k. 220 B, sign. 144/1, Sdružení přátel SOS DV 1969–1975, zápis ze schůze předsednictva Sdružení přátel dětské vesničky v Praze, 1973.

117 *Tamtéž*, zápis z valné hromady Sdružení přátel dětské vesničky v Praze 1.3.1975.

118 *Tamtéž*, f. Ministerstvo práce a sociálních věcí, k. 105, sign. 8720, BRABENEC, František: *Sdružení přátel dětské vesničky: Nově založená – majetky – stanovy*. Praha, Odbor péče o rodinu a mládež MPSV 1990; DUNOVSKÝ, Jiří: SOS dětské vesničky znovu ožily. In: *Československá pediatrie*, roč. 46, č. 2 (1991), s. 108.

Diskuse

Řeč obžaloby namísto nezaujatých argumentů *Nad prvním pokusem o odbornou biografii Stepana Bandery*

Luboš Veselý

Jméno Stepana Bandery (1909–1959) vyvolává velké vášně a zarputilé polemiky již řadu let. V poslední době tomu není jinak ani v Česku a i zde se setkáváme se třemi zásadními problémy, které psaní a diskuse o této významné a mýty opředěné osobnosti ukrajinských dějin charakterizují. Odhlédneme-li od skutečnosti, že se dostává Banderovi, jeho souputníkům a následovníkům – alespoň na východ od bývalé železné opony – více pozornosti od politiků než historiků, je prvním z nich přetrvávající nálepkování ve stylu „padouch“, nebo naopak „hrdina“. To se zrodilo již za jeho života a zůstává v platnosti i téměř šedesát let po jeho zavraždění. Nejen v politických a publicistických textech, ale i v odborných pracích tak přetrvává snášení argumentů pro jednu, či druhou variantu na úkor snahy popsat Banderův význam v dějinách Ukrajiny i středovýchodní Evropy a zasadit jeho činy a odkaz do širšího kontextu.

Zadruhé se povětšinou setkáváme s etnocentrickým přístupem, což v hodnocení člověka, který sám usiloval o vznik ukrajinského národního státu, kde nemělo být místo pro Poláky, Rusy a Židy, sice nepřekvapuje, ale vede k jednostranným výkladům událostí a nepomáhá skutečnému historickému poznání. Navíc, což je třetí úskalí, se spory o Banderu většinou ani tak netýkají jeho osoby, ale spíše Organizace ukrajinských nacionalistů (*Orhanizacija Ukrajinskich Nacionalistiv* – OUN), Ukrajinské

povstalecké armády (*Ukrajinska Povstanska Armija* – UPA), ukrajinského nacionalismu obecně a toho, co Stepan Bandera symbolizuje. Pro velkou část Ukrajinců je hrdinou, který bojoval za nezávislý ukrajinský stát, byl vězněm polských žalářů a nacistického koncentračního tábora a v exilu jej zavraždil agent sovětského Výboru pro státní bezpečnost (*Komitět gosudarstvennoj bezopasnosti* – KGB). Pro Poláky je většinou teroristou, jenž zosnoval vraždu ministra vnitra předválečného Polska Bronisława Pierackého, a představitelem hnutí, jež v letech 1943 a 1944 organizovaně vyvraždilo na sto tisíc Poláků na Volyni a v Haliči. Rusové Banderu dodnes vesměs mají za zrádce (byť nikdy nebyl sovětským občanem ani nežil na sovětském území), kolaboranta, fašistu, nacionalistu a agenta západních rozvědek, jenž je zosobněním všech těch obyvatel Ukrajiny, kteří se snažili či snaží odtrhnout toto území od východní říše a vymanit je z vlivu Moskvy. Pro Židy je pak často ztělesněním holocaustu, byť sám strávil roky 1942 až 1944 v koncentračním táboře Sachsenhausen a oba jeho bratři byli zavražděni v Osvětimi.

Je s podivem, že historiografie se tak význačné a rozporuplné osobnosti zatím věnovala minimálně. Jakkoliv „banderovci“ byli vděčným námětem komunistické propagandy v Sovětském svazu, Polsku i Československu, jméno a osudy Stepana Bandery byly většinou zamlčovány. Naopak na západě Ukrajiny a v ukrajinském exilu se z generace na generaci předávala jeho životní legenda. Dnes je na Ukrajině nejrozšířenější jeho populárně-naučná biografie *Stepan Bandera: Člověk a mýtus* z pera spisovatelky Halyny Hordasevyčové (1935–2001), která tam v roce 2015 vyšla již v pátém vydání (v nákladu 3500 výtisků).¹ Byť je doplněna řadou dokumentů a seznamem použité literatury, nesplňuje vědecké standardy a jedná se o práci spíše publicistickou, psanou z ukrajinské perspektivy, již autorka věnovala „všem, kteří padli v boji za svobodu Ukrajiny“. Vydavatelům ale nelze upřít snahu představit různé pohledy na Banderův život a odkaz, když text životopisu doplnili o články několika historiků (bohužel rovněž bez poznámkového aparátu). Banderu jako bojovníka za svobodu proti bolševismu představuje v krátké životopisné črtě ukrajinský historik Volodymyr Serhijčuk v úvodu rozsáhlé edice dokumentů sovětských bezpečnostních orgánů týkajících se Banderovy osoby, která vyšla v Kyjevě v roce 2009.² Mladý ukrajinský historik Mykola Posivnyč vydal v roce 2008 stručnou práci *Stepan Bandera: Život zasvěcený svobodě*,³ jež vyšla v rozšířené podobě opět v roce 2015. Představuje Banderu jako „patriota, organizátora a představitele osvobozeneckého hnutí“, jenž je „vzorem pro dnešní mladou generaci“. V hagiografickém duchu se nese i dvoudílná publikace *Stepan Bandera – symbol národa*, kterou vydal v roce 1996 ve Lvově veterán Organizace ukrajinských nacionalistů a někdejší

1 HORDASEVYČ, Halyna: *Stepan Bandera: Ljudyna i mif*. Kyjiv, KM Publishing 2015 (5., doplněné vydání).

2 SERHIJČUK, Volodymyr (ed.): *Stepan Bandera u dokumentach raďanskyh orhaniv deržavnoj bezpeky (1939–1959)* [Stepan Bandera v dokumentech sovětských orgánů státní bezpečnosti]. Kyjiv, PP Serhijčuk 2009.

3 POSIVNYČ, Mykola: *Stepan Bandera: Žyttja, prysvjačene svobodi*. Toronto – Lviv, Litopys UPA 2008.

vedoucí jejího referátu propagandy, dlouholetý politický vězeň Petro Dužyj.⁴ Součástí rozsáhlé publikace jsou Banderovy články a přepisy některých jeho rozhovorů. Obdobně vylíčení jeho života pojal národovecký aktivista Jevhen Perepička a řeckokatolický kněz Ihor Car.⁵ Sám za sebe hovoří název knihy vzešlé z pera ukrajinského exilového aktivisty Petro Mirčuka *Stepan Bandera – symbol revolučního odhodlání*.⁶ Na základě Mirčukova životopisu a za prostředky ukrajinské diaspory natočil v roce 1995 režisér Oles Jančuk film *Atentát: Podzimní vražda v Mnichově*. Ten se však více než na Banderův život soustřeďuje na poválečnou situaci vojáků Ukrajinské povstalecké armády na západě Ukrajiny i v západních okupačních zónách a na přípravu a provedení jeho vraždy.

Ruský historický diskurz o Banderovi, banderovcích a ukrajinských nacionalistech je podobně emotivní, pouze s opačným nábojem. Krásná, populárně-naučná i odborná literatura pokračují v so-

větské tradici jejich jednoznačného odsuzování a očerňování. V edici „Vojenský archiv“ vydalo v roce 2014 moskevské nakladatelství Veče knihu *Stepan Bandera: „Ikona“ ukrajinského nacionalismu*, kterou napsal bývalý voják Oleg Smyslov. Jedná se o upravený titul stejného nakladatelství z roku 2011. Autor uvádí mezi zdroji i Archiv Federální bezpečnostní služby (*Feděralnaja služba bezopasnosti* – FSB) Ruské

Stepan Bandera (1909–1959) je v dnešním Polsku a Rusku demonizován, na západní Ukrajině se stal předmětem nacionalistického kultu. Jedna z mnoha jeho soch se tyčí ve Lvově (foto kampot.org.ua)

4 DUŽYJ, Petro: *Stepan Bandera – symbol nacji: Eskiznyj narys pro žyttja i dijalnist Providnyka OUN* [Esejistický náčrt života a činnosti vůdce OUN]. Lviv, Halycka vydavnyča spilka 1996.

5 PEREPIČKA, Jevhen: *Fenomen Stepana Bandery*. Lviv, Spolom 2008; CAR, Ihor: *Za ščo my ljubimo Banderu: Z narody 100-litťa vid dňa narodženňa Velikoho Syna Ukrajiny* [Za co milujeme Banderu: K příležitosti stoletého výročí narození velkého syna Ukrajiny]. Lviv, Papuha 1999. Publikace je online dostupná z: http://blagoslovennya.org/wp-content/uploads/2013/02/036_bandera.pdf. (Odkazy na elektronické verze tištěných publikací v tomto článku uvádíme jen u hůře dostupných ukrajinských titulů.)

6 MIRČUK, Petro: *Stepan Bandera – symbol revolucijnoji bezkompromisovosty*. New York – Toronto, Orhanizacija oborony čotyryjoch svobid Ukrajiny 1992.

federace, bohužel však ani jedno vydání práce neobsahuje odkazy na konkrétní prameny, jakkoliv autor usiluje o zdání odborného přístupu.⁷

K nepočetným výjimkám patří historici mladší generace Kiril Alexandrov z Petrohradu (spoluautor druhého dílu *Dějin Ruska* Andreje Zubova) a Alexandr Gogun, který se věnuje ukrajinskému partyzánskému hnutí a vydal knihu *Mezi Hitlerem a Stalinem: Ukrajínští povstalci*.⁸ Gogun, který působí na Svobodné univerzitě v Berlíně, v úvodu své knihy píše: „Ještě v časech soudruhů Lenina a Stalina lidé na ‘národnostních periferiích’ přemýšleli, jak by mohli dobře žít bez neodbytné péče ‘staršího bratra’. A někteří nejen přemýšleli, ale brali do rukou i zbraň. (...) Nemenší [než mezinárodní] ‘uznání’ ukrajínští nacionalisté získali i u sovětského vedení: rozhodnutí o provedení likvidačních operací proti vedoucím představitelům OUN Jevhenu Konovalcovi, Lvu Rebetovi a Stepanu Banderovi osobně přijímali Josif Stalin a Nikita Chruščov.“⁹

Polští autoři se většinou soustřeďují na násilí spáchané ukrajinským meziválečným a válečným podzemím na polském obyvatelstvu, čímž pokračují v tradicích propagandy Polské lidové republiky.¹⁰ Nepočítáme-li silně tendenční práci komunistického a později nacionalistického historika Edwarda Pruse *Stepan Bandera 1909–1959: Symbol zločinu a krutosti*¹¹ a několik medailonků na různých internetových serverech (včetně poněkud obskurních článků s názvy „Stepan Bandera – ukrajinský Bin Ládín“ nebo „Biografie a zajímavosti ze života Stepana Bandery“),¹² je jedinou polskou biografií titul Wiesława Romanowského *Bandera: Terrorista z Haliče*.¹³ Práce tohoto sociologa, někdejšího aktivisty Solidarity, novináře a diplomata má charakter spíše publicistický, přesto však ani její poněkud expresivní titul, ani některé další nedostatky nesnižují snahu autora o vyvážený přístup. Jedná se bezpochyby o biografii nejen nejčtivější, ale i dosud nejpříznovější. Obsahuje mimo jiné zajímavé srovnání Bandery s Józefem Piłsudským, který (jak autor uvádí) na rozdíl od Bandery přepadal v dobách carského Ruska banky sám. Romanowski také přiznává ne zcela příznivý vztah Poláků ke „svým“ pěti milionům občanům ukrajinské národnosti před druhou světovou válkou, podíl politiky druhé Polské republiky (*II. Rzeczpospolita*) na vzniku násilného odporu Ukrajinců a Piłsudského rozkazy k násilné „pacifikaci“ ukrajinských vesnic.

7 SMYSLOV, Oleg: *Stěpan Banděra: „Ikona“ ukrajinckogo nacionalizma*. Moskva, Veče 2014; TÝŽ: *Stěpan Banděra i borba OUN*. Moskva, Veče 2011.

8 GOGUN, Alexandr: *Meždu Gitlerom i Stalinym: Ukrajinckije povstancy*. Sankt-Petěrburg, Něva 2004.

9 *Tamtěž*, s. 5.

10 Podrobněji viz VESELÝ, Luboš: Proti „fašistickým bandám UPA“: Ukrajinci v propagandě lidového Polska. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 4 (2010), s. 667–701.

11 PRUS, Edward: *Stepan Bandera 1909–1959: Symbol zbrodni i okrucieństwa*. Wrocław, Nortom 2004.

12 Stepan Bandera – ukrajinckij bin Laden. In: Salon24.pl [online]. 01.01.2009 © Salon24.pl [cit. 2017-06-06]. Dostupné z: <http://65-lat-temu.salon24.pl/86781,stepan-bandera-ukrajinckij-bin-laden>; Biografia i ciekawostki z życiorysu Stepana Bandery. In: Biografia24.pl [online]. © Biografie24.pl [cit. 2017-06-06]. Dostupné z: <https://biografia24.pl/stepan-bandera/>. Bandera je zde zařazen v kategoriích „světoví vůdci“ a „zločinci“.

13 ROMANOWSKI, Wiesław: *Bandera: Terrorysta z Galicji*. Poznań, Demart 2012.

Ukrajinskému nacionalistickému hnutí a Ukrajinské povstalecké armádě se v Polsku obšírně věnuje historik Grzegorz Motyka, jehož práce rovněž usilují o nestranný přístup,¹⁴ samotným Banderou se však blíže nezabýval.

V českém prostředí byli „banderovci“ také vděčným tématem komunistické propagandy, a to nejen koncem čtyřicátých let, kdy se několik desítek příslušníků Ukrajinské povstalecké armády snažilo přes československé území přejít do západních okupačních zón Německa a Rakouska. Známy je čtvrtý díl televizního seriálu *30 případů majora Zemana* nazvaný *Rubínové kříže*, v němž se Zeman vydává za jednoho z „banderovců“. Rozsáhlou knihu o „banderovcích“ vydal v roce 1989 komunistický funkcionář (dlouholetý ministr zahraničí) a novinář Bohuslav Chňoupek.¹⁵ Další novinář Milan Syruček se v publicistické knize *Banderovci – hrdinové nebo bandité?* snaží přiblížit osudy Ukrajinské povstalecké armády a Stepana Bandery, přičemž využívá své četné pobyty na Ukrajině, návštěvy tamních archivů i rozhovory s veterány UPA a ukrajinskými dějepisci.¹⁶ Z českých historiků se Banderovi doposud krátce věnoval pouze David Svoboda v článku „Přízrak bloudí dál... O ukrajinském nacionalismu“. V kontextu vývoje ukrajinského nacionalismu ve dvacátém století a jeho demonizace si všímá, že „je pro současnou povrchní kritiku ukrajinského nacionalismu oné doby příznačná i častá neznalost životní dráhy Stepana Bandery a z toho plynoucí přecenění jeho role v pozdějších událostech. ...osud mu neumožnil zasahovat do bezprostředního dění na Ukrajině v rozhodujícím období od roku 1941.“¹⁷

Již za Banderova života a ještě více po jeho smrti převládalo černobílé hodnocení jeho díla i odkazu. Stejně problematické je ztotožňování ukrajinského nacionalismu výlučně s Banderou, Organizací ukrajinských nacionalistů, Ukrajinskou povstaleckou armádou a západní Ukrajinou, jak trefně již v roce 2007 poznamenal kanadský historik David R. Marples. Zásadní problém v pohledu na ukrajinský nacionalismus podle něj spočívá v „nedostatečné historické debatě nad otázkami, které zřetelně stále diskusi potřebují“.¹⁸

Dosavadní diskuse byly bohužel značně vypjaté a zpolitizované. Přičinil se o to i někdejší ukrajinský prezident Viktor Juščenko, který v samém závěru svého funkčního období v lednu 2010 udělil Banderovi posmrtně titul Hrdina Ukrajiny (který je odvozeninou titulu Hrdina Sovětského svazu). V následné smrti článků se Stepanu Banderovi věnovala řada osob, někdy i historici, včetně Timothyho

14 Viz např. MOTYKA, Grzegorz: *Ukraińska partyzantka 1942–1960*. Warszawa, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk 2006.

15 CHŇOUPEK, Bohuš: *Banderovci*. Bratislava, Smena 1989.

16 SYRUČEK, Milan: *Banderovci – hrdinové nebo bandité?* Praha, EPOCHA 2008.

17 SVOBODA, David: Přízrak bloudí dál... O ukrajinském nacionalismu. In: *Dějiny a současnost*, roč. 36, č. 8 (říjen 2014), s. 10–14, zde s. 12.

18 MARPLES, David R.: *Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine*. Budapest – New York, Central European University Press 2007, s. 287.

Snydera,¹⁹ a v Kyjevě byl vydán zajímavý sborník,²⁰ kde dostali prostor zastánci různých pohledů. Celkově však tyto polemiky diskusi o Banderovi spíše vyhroutil a nepřinesly nic nového.

Prvním „úplným a vědecky zpracovaným životopisem představitele ukrajinské krajní pravice Stepana Bandery“ (jak stojí na obálce) má být kniha *Stepan Bandera: Život a druhý život ukrajinského nacionalisty. Fašismus, genocida a kult*, kterou v roce 2014 vydal mladý a pro mnohé kontroverzní historik polsko-německého původu Grzegorz Rossoliński-Liebe, působící v současnosti na Svobodné univerzitě v Berlíně.²¹ Publikace vychází z jeho doktorské disertace obhájené na Hamburské univerzitě v roce 2012. Autor extenzivně publikuje k tematice ukrajinského nacionalismu, přičemž se snaží dokázat jeho „zločinnou podstatu“.²² Spis čítající více než pět set stran textu je členěn do deseti, svým rozsahem i způsobem zpracování značně odlišných kapitol. V první, nazvané „Heterogenita, modernita a obrat doprava“, se autor snaží ztotožnit ukrajinský nacionalismus s fašismem, ve druhé stručně nastiňuje Banderovy „Formativní roky“ (jak zní její název). Další tři kapitoly – „Atentát na Pierackého a varšavský a lvovský proces“, „Ukrajinská národní revoluce: masové násilí a politická katastrofa“ a „Odboj, kolaborace a genocidní aspirace“ – jsou v podstatě rozvláčným výčtem různých zločinů, jichž se ukrajinští nacionalisté dopustili či mohli dopustit. Kapitola šestá, nazvaná „Třetí světová válka a globalizace ukrajinského nacionalismu“, čítá pouhých šestadvacet stran a autor se v ní (nepříliš zdařile) pokouší popsat poválečnou situaci na západě dnešní Ukrajiny a kontakty ukrajinských nacionalistů se západními tajnými službami. V sedmé kapitole „Vůdce v exilu“ líčí Banderův život v Německu, ukončený úspěšným a „téměř perfektně připraveným“ atentátem v roce 1959, jak píše v závěru knihy (s. 545). Kapitola osmá „Bandera a sovětská propaganda“ i devátá „Obrození kultu“ se soustředí na Banderův „posmrtný život“, sestávají však z nakupených informací bez hlubší analýzy. Rozsáhlá závěrečná kapitola „Návrat na Ukrajinu“ horuje proti Banderovi jako symbolu boje za ukrajinskou nezávislost po rozpadu Sovětského svazu. V celé práci autor více pozornosti než Stepanu Banderovi a jeho hnutí věnoval obecně ukrajinskému nacionalismu, respektive úsilí odsoudit jej jako zavrženíhodný fenomén. To činí jeho biografii jako celek nepřehlednou, ale i koncepčně problematickou.

Kniha by se dala shrnout do jedné teze, obšírně představené v závěru. Vnímání Bandery a „jeho hnutí“ je podle ní utvářeno jeho vlastní poválečnou propagandou,

19 SNYDER, Timothy: A Fascist Hero in Democratic Kiev. In: *New York Review of Books*. NYR Daily [online]. 24.02.2010 [cit. 2017-06-06]. Dostupné z: <http://www.nybooks.com/daily/2010/02/24/a-fascist-hero-in-democratic-kiev/>.

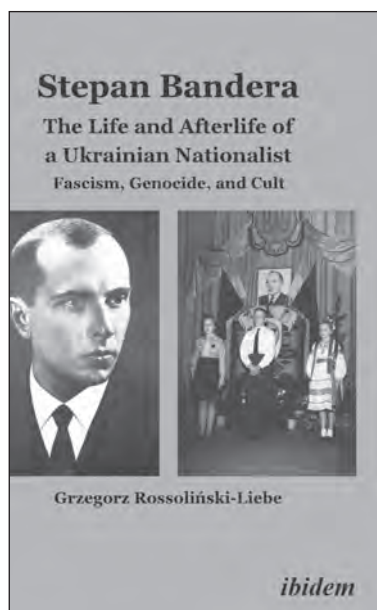
20 AMAR, Syril Tarik – BALYNSKYJ, Ihor – HRYCAK, Jaroslav (ed.): *Strasti za Banderuju* [Vášně kolem Bandery]. Kyjiv, Hrani-T 2010.

21 ROSSOLIŃSKI-LIEBE, Grzegorz: *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult*. Stuttgart, Ibidem 2014, 654 strany, 66 ilustrací a 7 map, ISBN 978-3-8382-0604-2.

22 Viz např. ROSSOLIŃSKI-LIEBE, Grzegorz: *The Fascist Kernel of Ukrainian Genocidal Nationalism*. (The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies, č. 2402.) Pittsburgh, Center for Russian & East European Studies, University of Pittsburgh 2015.

uzpůsobenou realitě studené války, zatímco ve skutečnosti byl Stepan Bandera „jednou z ústředních postav revolučního a genocidního ukrajinského nacionalistického hnutí, které připomínalo takové skupiny, jako byla Ustaša, Železná garda a Hlinkova strana. (...) Po založení UPA na sklonku roku 1942 a počátku roku 1943 se OUN stala partyzánským podzemním hnutím podobným jako lesní bratři v baltských státech, ale nevzdala se svého fanatického sebevražedného nacionalismu a nepřestala s masovým zabíjením civilistů. (...) Jeho nejdůležitějším úspěchem bylo, že se stal vůdcem hnutí, které se pokoušelo založit autoritativní národní stát fašistického typu a ‘očistit’ jej od etnických nepřátel a politických protivníků včetně Židů, Poláků, Rusů, ‘Sověťů’, a dokonce i komunistů, levičáků, konzervativců a ukrajinských demokratů. (...) Hlavní potíž s jeho osobou pramení z toho, že se absolutně odevzdal myšlence ‘osvobození’ Ukrajiny. Přijal masové násilí jako prostředek k naplnění tohoto cíle a v důsledku nenacházel pochopení zejména pro lidi spadající do kategorie ‘okupantů’ a ‘nepřátel národa’. Považoval jejich eliminaci za politický úspěch a byl připraven poslat tisíce svých následovníků na jistou smrt. I pokud některé jeho ideály, jako například ochrana Ukrajinců proti Polákům a Rusům, mohou vypadat vznešeně, tak metody, které on a jeho hnutí používali, by měly být odhaleny a podrobeny kritice, stejně jako jejich pokračující popírání a eufemizace.“ (s. 531 n.)

V této optice také spočívá zásadní problém knihy. I přes studium téměř veškeré dostupné literatury, mnoha dokumentů v ukrajinských, německých a polských archivech a vzpomínek osob přeživších holokaust i ukrajinských nacionalistů se autor namísto snahy zachytit skutečný průběh událostí, pochopit a popsat motivy a okolnosti jednání Stepana Bandery a dalších ukrajinských nacionalistů uchyluje k jednoznačnému odsudku. Rossoliński-Liebe tak bohužel nepřispívá k porozumění, proč Banderu a jím reprezentované hnutí svého času podporovala velká část obyvatel dnešní západní Ukrajiny a proč se stal a stále je symbolem boje za nezávislost pro značnou část Ukrajinců, a to nejen těch z Haliče. Banderova životní dráha v autorově podání zaniká ve vršení popisů a argumentů, jež mají dokázat, že on i všichni ukrajínští nacionalisté byli a nadále jsou antisemity, rasisty, fašisty, kolaboranty, rusofoby a podobně. Jeho argumentace je však značně plytká, k tématu přistoupil ideologicky a schematicky z antinacionalistického hlediska, bez porozumění historické dynamice i emancipační síle národních hnutí a nacionalismu. Nacionalismus obecně vnímá jako jev úzce propojený s fašismem: „Nacionalismus i fašismus byly [ideologie] ovlivněné rasismem a antisemitismem, avšak nebyly rasistické nebo antisemitské

ve stejné míře. (...) Ačkoliv se nacionalismus a fašismus v praxi odlišují, hranice mezi nimi jsou rozestřené, zejména v případě takových hnutí, jako byla Organizace ukrajinských nacionalistů nebo Ustaša, jež se obě považovaly za nacionalistická 'osvobozenecká hnutí' ve vztahu k ostatním fašistickým hnutím.“ (s. 33 n.)

Ukrajinský nacionalismus autor nehodnotí ve vztahu k tomu polskému či v širším kontextu rozmachu národních hnutí a nacionalismu ve střední a východní Evropě koncem 19. a ve 20. století, nýbrž vidí jej jako něco abnormálního, patologického. Jak píše v úvodní kapitole knihy, „politický liberalismus habsburské říše, jak se vyvinul po roce 1867, učinil haličské Ukrajince více nacionalistickými, populistickými a mystickými, než byli východní Ukrajinci“ (s. 54). Na jiném místě pak tvrdí, že haličský nacionalismus byl také více náboženský a spirituálnější, a proto ho Ukrajinci z jiných částí než z východní Haliče měli velké obtíže přijmout. I když sám přiznává, že někteří z jeho nejdůležitějších teoretiků, jako Dmytro Doncov a Mykola Sciborskyj, nepocházeli z Haliče (klasik ukrajinského nacionalismu Doncov pocházel z Melitopolu, jenž se nachází na levém břehu Dněpru, a přední teoretik OUN, obdivovatel Mussoliniho, kritik Hitlera a antisemitismu Sciborskyj z Žytomyru), tezi o „dvou ukrajinských identitách“, jakož i ukrajinsky a rusky hovořících částech Ukrajiny, opakuje v knize mnohokrát. Nebere přitom do úvahy, že dokonce i po druhé světové válce byly na východě země celé oblasti (zejména venkovské), kde se hovořilo ukrajinsky, a na velké části celého ukrajinského území se používala (a dodnes používá) směs obou jazyků – takzvaný *suržyk*. Ve vztahu k ukrajinskému nacionalismu a jeho stoupencům Rossoliński-Liebe používá expresivní jazyk a přívlastky jako „fanatický“ či „genocidní“ a „sebevražedný“. Výrazy jako „národní revoluce“, „národní osvobození“, „národněosvobozenecké hnutí“ a „nezávislý ukrajinský stát“ dává zásadně do uvozovek s vysvětlením, že v pojetí Organizace ukrajinských nacionalistů a Ukrajinské povstalecké armády „nemohly znamenat osvobození, jelikož nebylo nutné zabít mnoho tisíc civilistů kvůli osvobození Ukrajiny. Termín 'osvobozenecké hnutí' naznačuje, že OUN a UPA byly zcela nebo primárně oddané osvobození Ukrajiny. Výzkum tohoto hnutí však ukazuje, že OUN a UPA se především zabývaly myšlenkou 'očištění' ukrajinských území od etnických a politických protivníků.“ (s. 541) Ze stejného důvodu autor zřejmě knihu kromě svých blízkých věnoval i „památce civilistů zabitých ukrajinskými nacionalisty“.

Ignorování dějinného kontextu je výraznou slabinou práce. Naprostá většina národních států se rodila ve větších či menších potocích krve nevinných obětí, cílem všech národních či nacionalistických hnutí bylo vybojovat stát pro skupinu lidí zvanou národ, jehož hlavní charakteristikou je, jak ukázal politický filozof Karl Deutsch, kromě sdílení konstruované pomýlené představy o společné minulosti také nenávisť k sousedům.²³ Před druhou světovou válkou byla nejrůznější nacionalistická, radikální, pravicová, autoritativní a fašistická hnutí na vzestupu v celé Evropě, a jejich zrod na Ukrajině tudíž neznamenal nic výjimečného. Úsilí o vytvoření etnicky homogenních států, třeba i prostřednictvím etnických čistek, není ani specificky

23 DEUTSCH, Karl: *Nationalism and its Alternatives*. New York, Knopf 1969.

ukrajinským, ani pravicovým jevem – mezi jejich největší zastánce v závěru druhé světové války patřili například čeští i polští komunisté a „přeborníky“ v jejich realizaci byli na nejrůznějších místech komunisté sovětské. Plénum Ústředního výboru Polské dělnické strany se v květnu 1945 usneslo, že je třeba ze „Znovuzískaných území“ (*Ziemia Odzyskane*) „odstranit“ všechny Němce,²⁴ k čemuž první tajemník ústředního výboru strany Władysław Gomułka dodal, že státy se budují na národním, nikoliv mnohonárodním principu²⁵ a hlavním úkolem nyní musí být očištění země od Němců a budování národního státu.²⁶

Taktéž antisemitismus nebyl ukrajinským vynálezem. Tato zvrhlá ideologie se rozšířila po celé Evropě a v její východní části nabírala díky historickým okolnostem mimořádně obludných podob. Jak ukazuje například Timothy Snyder ve své známé knize *Krvavé země*, poté co vypukla druhá světová válka a zhroutily se dosavadní instituce, vznikly v oblastech již tak sužovaných různými násilnostmi a křivdami příhodné podmínky k tomu, aby se zde spustila stavidla masového teroru.

Při čtení knihy je těžké ubránit se pocitu, že se Grzegorz Rossoliński-Liebe nesnaží na dostupné dokumenty a svědectví nahlédnout z nějaké původní, dosud neprozkoumané perspektivy, zato však projevuje značnou předsudečnost a neznalost širších souvislostí ovlivňujících dějiny střední a východní Evropy. Jinak by stěžil mohl tvrdit, že „v první polovině roku 1944 opustilo Ukrajinu společně s Němci 120 tisíc Ukrajinců, mezi nimiž bylo mnoho kolaborantů“ (s. 295); v úvodu knihy je označuje přímo za příslušníky Banderova hnutí. Ve skutečnosti jednak „banderovci“ vesměs na těchto územích zůstávali a bojovali proti Polákům a Sovětům, jednak odcházeli nejen ti, kteří byli nějak zaangażováni ve spolupráci s Němci (těch byla menšina), ale před Sověty prchali i Poláci a další obyvatelé, kteří měli zkušenost s jejich vládou po roce 1939.

Stejně povrchní je opakované srovnávání Stepana Bandery se slovenským prezidentem Jozefem Tisem a chorvatským „vůdcem“ Antem Paveličem. Autor se nijak nesnaží postihnout jejich různé životní osudy a vývoj jejich vztahů k Německu (ať již před nástupem Hitlera k moci, nebo po něm), respektive naopak německých

Ke stému výročí Banderova narození v roce 2009 vydala ukrajinská pošta známku s jeho portrétem v hodnotě jedné hřivny (foto wikipedia.org)

24 Viz PAZIK, Aneta: Migracje przynusowe jako instrument konsolidacji państwa narodowego w XX wieku: Przypadek wysiedleń Niemców z Polski po II wojnie światowej. In: *Kultura i Polityka: Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowie*, č. 13 (2013), s. 131–152.

25 Viz ROMANOW, Zenon: Ludność niemiecka a problemy osadnictwa polskiego na ziemiach Zachodnich i Północnych w latach 1945–1949. In: *Stupskie Studia Historyczne*, roč. 1, č. 3 (1993), s. 153–163.

26 Viz THER, Philipp: *Deutsche und polnische Vertriebene: Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in SBZ/DDR und in Polen 1945–1956*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1998, s. 56.

představitelů k nim, ale staví je a jejich mocenské ambice stanout v čele nových státních útvarů na stejnou úroveň. Avšak zatímco Tiso a Pavelic své kroky s nacisty úzce koordinovali (a Tisa k odtržení Slovenska osobně přesvědčoval Hitler v Berlíně), k prohlášení ukrajinské nezávislosti 30. června 1941, podepsané Banderou, a k pokusu ustavit ukrajinskou vládu ve Lvově, obsazeném jednotkami třetí říše, došlo nacistům navzdory. Autor sice uvádí, že proti vyhlášení nezávislosti protestovali přítomní němečtí důstojníci (s. 199), ale tohoto zásadního rozdílu stejně jako významu onoho aktu pro ukrajinské dějiny si nevšímá. Pouze zdůrazňuje, že text prohlášení obsahoval větu o spolupráci ukrajinského státu s nacistickým Německem, které pod vedením Adolfa Hitlera vytváří v Evropě a ve světě nový řád a podporuje ukrajinský národ v úsilí o osvobození z moskevské okupace, a srovnává jej s ustašovským vyhlášením nezávislosti Chorvatska v dubnu 1941, které se sice neodvolávalo na Hitlera (jak autor vyzdvihuje), ale uskutečnilo se pod přímou kuratelou nacistického Německa. Dále opomíjí, že po tomto neúspěšném pokusu postavit Němce před hotovou věc začali být banderovci nacisty pronásledováni a řada jich byla nejen uvězněna (jako sám Bandera), ale také rovnou postřílena.²⁷

Ve věci citlivé otázky kolaborace s nacisty nebere autor v potaz argumenty renomovaných ukrajinských historiků (například důležitý článek Georgije Kasjanova o ideologii OUN²⁸ neuvádí ani v seznamu použité literatury, natož aby se proti jeho argumentům nějak vymezil), jako například všeobecně přijímané hodnocení, že se obě strany snažily vzájemně využívat pro dosažení vlastních cílů. Z neznámých důvodů také považuje Banderu za hlavního stoupence spolupráce s nacisty, přestože sám připouští, že vůdce druhé frakce Organizace ukrajinských nacionalistů Andrij Melnyk nebyl v tomto směru nijak méně dychtivý (s. 242). Ignoruje přitom fakt, že právě vztah k nacistickému Německu se stal jednou z příčin rozštěpení Organizace ukrajinských nacionalistů na Banderovo a Melnykovo křídlo v roce 1940. Stejně tak zcela pomíjí rozporuplný poměr Bandery a jeho frakce k řeckokatolické církvi.

Rossoliński-Liebe uvádí, že i když hlavním strůjcem poválečného teroru byla sovětská tajná služba, Ukrajinská povstalecká armáda „pokračovala v masovém zabíjení civilistů“ a „ignorovala skutečnost, že nemůže vyhrát válku proti mnohonásobně silnějšímu Sovětskému svazu“ (s. 555). Přiznává sice, že „krutost sovětského teroru na západní Ukrajině nemůže být vysvětlena pouze ‘povstaleckými’ aktivitami OUN a UPA“, hned však dodává: „je bez jakýchkoliv pochyb, že fanatický ukrajinský nacionalismus, jenž zaslepoval představitele OUN a UPA, eskaloval krvavý konflikt a stál život řady ukrajinských civilistů“ (s. 308 n.). Při líčení poválečné situace pak bez dalších souvislostí, pouze s odkazem na studii Jeffreyho Burdse

27 Jen na okraj poznamenám, že si autor v případě Tisa poněkud popletl posloupnost událostí. Na rozdíl od jeho tvrzení (s. 197) k vyhlášení slovenské samostatnosti došlo ještě před okupací českých zemí a nedeklarovala ji jen Hlinkova slovenská lidová strana, ale Slovenský sněm.

28 KASJANOV, Georgij V.: Ideologija OUN: Istoryko-retrospektyvnyj analiz. In: *Ukrajinskyj istoryčnyj žurnal*, č. 1 a 2 (454 a 455), 2004, s. 29–42 a 68–82. Dostupné online z: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2004/1/3.pdf> a <http://history.org.ua/JournALL/journal/2004/2/5.pdf> [cit. 2017-06-06].

Památník a náměstí Stepana Bandery v ukrajinském Ivano-Frankivsku (foto io.ua)

o západní Ukrajině v počátcích studené války konstatuje, že po Churchillově projevu v americkém Fultonu v březnu 1946 „se zvýšila aktivita OUN-UPA o tři sta procent“ (s. 310). Tato citace významného amerického historika je však značně problematická. Burds v poznámce k tomuto tvrzení sám uvádí, že Churchillův projev měl na zvýšenou povstaleckou aktivitu pouze částečný vliv a důležitějšími motivy byl hladomor v roce 1946, narůstající obtíže při poválečné rekonstrukci a demobilizace sovětské armády.²⁹ S nepřesným používáním citací má autor potíže i na jiných místech. Například na straně 263 cituje někdejšího aktivistu Komunistické strany Západní Ukrajiny Danyla Šumuka, který se v roce 1943 přidal k Ukrajinské povstalecké armádě a ve svých pamětech³⁰ údajně píše o „ideologicko-náboženské výchově, která měla povstalcům UPA umožnit smířit masové vraždy s jejich svědomím“. V Šumukově knize, která je dostupná i v pražské Slovanské knihovně, však nic takového na uvedených čtyřech stranách ani jinde v textu nelze najít.

V poslední (a druhé nejdelší) kapitole „Návrat na Ukrajinu“ se autor rozvláčně zabývá stavbou prvních Banderových pomníků na počátku devadesátých let, vydáváním jeho životopisů na nezávislé Ukrajině, živelným založením několika jeho

29 BURDS, Jeffrey: *The Early Cold War in Soviet West Ukraine, 1944–1948*. (The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies, č. 1505.) Pittsburgh, Center for Russian & East European Studies, University of Pittsburgh 2001.

30 ŠUMUK, Danylo: *Za schidnim obrijem: Spomyny. Dokumenty. Peredruk samvydavnoho tvoruz Ukrainy* [Za východním obzorem: Vzpomínky. Dokumenty. Přetisk samizdatového vydání z Ukrajiny]. Paryž, Smoloskyp im. V. Symonenka 1974.

muzeí z iniciativy místních nacionalistů na západě Ukrajiny a přejmenováním ulic jeho jménem. Pohoršuje se přitom nad tím, že tato nadšenecká muzea ve stylu světničky Járy Cimrmana nepředstavují „ukrajinský podíl na holokaustu“ (s. 441). Zřejmě si dost dobře neuvědomuje, že národ, který se stále ještě nachází v procesu svého utváření (jak v případě Ukrajinců Rossoliński-Liebe sám uznává), se sotva chlubí stinnými stránkami svých dějin, neboť příběh o původu, vzniku, jedinečnosti, boji s nepřáteli a příslušný panteon musí být pozitivní, romantický a přitažlivý. Chápe sice, že „vztyčování soch a přejmenovávání ulic je součástí vytváření nové kolektivní identity“, označuje je však bez jakýchkoli argumentů za „antisovětskou, antikomunistickou, antiruskou ukrajinskou nacionalistickou identitu“ (s. 492). To je značně povrchní a diskutabilní tvrzení, přičemž rovnítko mezi pojmy „antisovětský“ a „antiruský“ staví pouze ruská propaganda. A jak známo, málokterý hrdina, jemuž se stavějí sochy, nemá spornou minulost. V podkapitole nazvané „Bandera v kontextu dalších vůdcovských kultů“ autor píše, že v několika postkomunistických zemích se znovu šíří kulty „bývalých fašistických, autoritářských a dalších pravicově radikálních vůdců“, a dodává, že v „případě Bandery se na tom podílely různé skupiny včetně paramilitárních organizací, intelektuálů, majitelů restaurací, prodejců vína a triček“ a že „podobná komercializace a šíření vůdcovského kultu se objevily v Itálii a v menší míře v Německu před zhroucením Sovětského svazu“ (s. 526). Uvádí pak příklady Romana Dmowského, Iona Antoneska, Jozefa Tisa a Anteho Paveliče. Proč ho však nenapadne srovnání s Ruskou osvobozenou armádou Andreje Vlasova, Irskou republikánskou armádou, polským Národně-radikálním hnutím Falanga, finským Patriotickým lidovým hnutím či pravicovými skupinami v Pobaltí (které se na rozdíl od chorvatských nebo slovenských fašizujících hnutí musely rovněž potýkat se sousedstvím Ruska)? Proč nesrovnávat Banderu a jeho kult s Bolesławem Piaseckým, Simónem Bolívarem, Samorou Machelem či Che Guevarou?

První vědecká biografie Stepana Bandery se tedy bohužel příliš nevyvedla. Autor vycházel apriorně z přesvědčení, že jeho hrdina a objekt vědeckého zkoumání je zavrženíhodný zločinec. A že ti, kteří ho téměř po celé minulé století na ukrajinských územích i v exilu uznávali jako národního reka a od roku 1959 také mučedníka, jeho zločiny kryjí a schvalují. Kniha Grzegorze Rossoliński-Liebeho je tak spíše než životopisem poněkud monotonním šestisetstránkovým obžalovacím spisem.

Až na několik málo překlepů a triviálních chyb (vůdce rumunské Železné gardy Horia Sima nezemřel v roce 1933, ale 1993; nacistická okupace dnešních ukrajinských území trvala zhruba tři roky v západní části a dva ve východní, nikoli naopak, jak je uvedeno na straně 240), nepřesností v názvech (např. *Sanacja* nebyla strana, nýbrž obecné označení pro systém vlády, který Józef Piłsudski vytvořil po květnovém převratu v roce 1926; polští protikomunističtí partyzáni po válce se označují jako „prokletí vojáci“ – *żołnierze wyklęci*, nikoliv jako „lesní lidé“ – *leśni ludzie*) a někdy zmatečného používání prepisů místních názvů z různých jazykových variant je třeba ocenit pečlivou redakční práci vydavatele. Nekvalitní je naopak mapový doprovod – kupříkladu mapa na straně 292, jež má zobrazovat východní Evropu

v roce 1945, ukazuje Německo a Rakousko v dnešních hranicích, Krym jako součást Ukrajinské SSR a Kaliningrad, který své sovětské pojmenování získal až v roce 1946.

Je jistě politováníhodné, že Grzegorz Rossoliński-Liebe se kvůli svým článkům o ukrajinském nacionalismu setkával s emotivním přijetím na Ukrajině (a to nejen v Haliči) a jeho vystoupení byla narušována či organizátory na poslední chvíli odvolávána. Sám ale v publikované práci staví rovnítko mezi Banderu a ukrajinský nacionalismus, čímž potvrzuje, že Stepan Bandera je symbolickým hrdinou. Neměl by jej proto pouze odsuzovat a ztotožňovat se zločiny, jichž se dopouštěli někteří ukrajinští nacionalisté (zejména jako příslušníci *Ukrainische Hilfspolizei* – Ukrajinské pomocné policie), stejně jako příslušníci jiných národněosvobozeneckých hnutí. A vypráví-li židovský, polský a ruský příběh o Banderovi, neměl by opomenout vyprávět také příběh ukrajinský.

Pro značnou část Ukrajinců Stepan Bandera je a bude symbolem odporu proti sovětskému Rusku i Polsku, symbolem boje za nezávislost a inspirátorem jejího vyhlášení v roce 1941. To však zdaleka neznamená, že by všichni Ukrajinci souhlasili s jeho antisemitismem, xenofobií, autoritářstvím a používáním násilí jako prostředku politického boje. Pro Grzegorza Rossoliński-Lieboho je naopak zavrženíhodným symbolem ukrajinského fašismu, antisemitismu, terorismu, inspirátorem protižidovských pogromů, a dokonce genocidy. Jako historik by se ale neměl dopouštět nemístných zjednodušení, vytrhávání událostí a osob z kontextu doby a příkrých, nepodložených, emotivních odsudků. Těch jeho práce bohužel obsahuje značné množství, což ji připravuje o kredit vyvážené historické biografie.

Diskuse

Poválečná očista a komunistické bezprávi *K článku Jakuba Šloufa**

Peter Heumos

Politické a společenské souvislosti vzniku komunistického systému v Československu a okolnosti jeho stabilizace jsou v současném českém historickém výzkumu nadále předmětem sporů. Článek Jakuba Šloufa k otázce, nakolik profitoval vzrůst komunistické moci v poválečných letech z problému kolaborace, představuje neobvykle produktivní příspěvek k této debatě. K tomuto přesvědčení mě vedou především následující čtyři důvody:

1) Na výzkum daného tématu autor vynaložil velké úsilí a opírá se v něm o rozsáhlé rešerše v podnikových archivech. Sekundární literaturu přitom používá jen natolik, aby její teze překontroloval, modifikoval nebo na základě pramenů vyvracel. Provedený náročný výzkum nese autorovi k domněnce, že jeho závěry znamenají poslední slovo k tématu. Upozorňuje na skutečnost, že zásoby pramenů, především v podnikových archivech, ještě zdaleka nejsou vyčerpány.

* Tento text vzešel z recenzního posudku Petera Heumose na studii Jakuba Šloufa „Očista průmyslových závodů od kolaborantů a ‘asociálních živelů’ v roce 1945: Politická machine, exces retribuice, či inkubátor revoluční morálky?“ v tomto čísle *Soudobých dějin* (s. 538–581). Děkujeme autorovi za ochotu k jeho úpravě do podoby diskusního komentáře a za souhlas s jeho publikováním.

2) Autor zevrubně líčí, jak proměnlivé jsou i v československém kontextu pojmy „kolaborace“ a „asociální živly“. Obvinění z kolaborace nebo z asociálního chování mohlo být po válce v nesčetných případech na základě mnohoznačnosti sociálního chování bez obtíží obráceno ve prospěch postiženého, nebo alespoň relativizováno. V této souvislosti je nutné například vnímat případy osob, které kolaborovaly, a současně byly činné v odboji, stejně jako otázku, nakolik bylo sociální jednání za německé okupace zaměňováno s vyrovnáváním „starých účtů“.

3) Z koncepčně inspirativních poznatků autora lze podtrhnout zjištění směřující proti staršímu výzkumu, že postup proti kolaborantům a takzvaným asociálním živlům byl už od osvobození v květnu 1945 usměrňován stranickopoliticky, respektive mocenskopoliticky a představoval tak první účinný krok Komunistické strany Československa na cestě ke zřízení mocenského monopolu v únoru 1948. Podle mínění autora neměla zřejmě žádná politická strana přímo v závodech mocenskou základnu, která by mohla poskytnout předpoklady pro úspěch takové strategie.

4) Proti perspektivě, která se zaměřuje na únorový převrat roku 1948, spojuje autor své téma s *dlouhodobou* genezí strukturálního deficitu komunistického režimu. Ústřední otázka jeho výzkumu zní, v jaké míře byl postup proti kolaborantům a „asociálním živlům“ určován spontánním, právně nenormovaným jednáním na úrovni průmyslových závodů, které nemohlo být ani retribučními dekrety, ani řádnou soudní pravomocí postaveno na základnu všeobecně platného právního řádu. Podstatný přínos studie spočívá v poznání, že se procesy proti kolaborantům a „asociálním živlům“ odehrávaly převážně v bezprávném prostoru (například ignorováním stále platného civilního soudního řádu) a tímto způsobem připravovaly půdu pro rozsáhlou právní diskriminaci, která šla ruku v ruce s etablováním komunistického režimu.

Proti závěrům autora lze vznést námitky, které se v podstatě týkají koncepčních otázek a sociálněhistorického zakotvení tématu.

Je sice pravda, že se po osvobození prostor průmyslových závodů stával předním jevištěm pro nejrůznější akce „hněvu lidu“, které se mohly odvolávat na všemožné argumenty, jen ne na kodifikované právo; v tomto směru se Československo neodlišovalo od jiných evropských států okupovaných nacistickým režimem. Na druhé straně je právě proces trestání kolaborantů klasickým případem, kdy o rozsahu sankcí rozhodují také společensko-politické mocenské poměry. Pak se dá ovšem jen s obtížemi lokalizovat autorem předpokládané východisko bezprávnosti při etablování komunistického režimu. Jak sám autor uznává, není možné se spokojit s obvyklým vysvětlením o neomezené moci KSČ již před únorovým převratem roku 1948. S vlivem společensko-politických mocenských poměrů se dostala do hry stará lidová moudrost, že zatímco malí trestu neuniknou, mocní zůstanou bez úhony, což bylo právě v procesech proti kolaborantům zjevné. Ale i tady ukazuje pohled na srovnatelné evropské země (v této souvislosti se nabízí například Francie), že Československo nepředstavovalo žádnou výjimku.

Na jaře 1947 narazily československé vyšetřovací orgány poprvé konkrétně na problém, jak se prominentní příslušníci politických vůdčích elit poválečné republiky

chovali v době Protektorátu Čechy a Morava a zda je případně možné, aby byli kvůli kolaboraci právně stíháni. Jednalo se přitom o dva členy Ústřední rady odborů (ÚRO), sociálního demokrata Evžena Erbana a komunistu Františka Jungmanna, kteří dělali kariéru v protektorátní Národní odborové ústředně zaměstnanecské (NOÚZ), již vláda zařadila v roce 1945 do soupisu fašistických organizací, současně se však angažovali i v antifašistickém odboji. Jak Československá strana sociálnědemokratická, tak KSČ nebyly z očividných politických důvodů na zavedení trestního řízení proti oběma odborovým funkcionářům zainteresovány. Nepřímo jim kryl záda národněsocialistický ministr spravedlnosti Prokop Drtina, který sice 29. dubna 1947 se vším důrazem prohlásil, že by špičkoví funkcionáři protektorátních odborů měli být povoláni k zodpovědnosti, přitom však zůstalo naprosto nejasné, zdali to má platit taky pro Erbana a Jungmanna. O den později Národní soud zprostil viny tři těžce obviněné vedoucí funkcionáře protektorátních odborů (Arna Haise, Václava Stočese a Františka Koláře) a signalizoval tak, že se „vítr obrací“. Ve svém rozsudku se soud totiž opíral o hodnocení okupačního režimu z pohledu obviněných, kteří pro sebe vyžadovali porozumění, že jako funkcionáři protektorátních odborů – a zajatci rozsáhlého teroristického systému, z něž nebylo úniku – byli ke svým činům pod nátlakem donuceni. V argumentaci bylo při tomto soudním jednání důsledně pomínuto všechno, co by mohlo odporovat představě o neodolatelném nátlaku na přizpůsobení – jako například stávka horníků v Mirošově, kteří se v roce 1943 zdráhali uspořádat zvláštní směnu na počest Hitlerových narozenin a kteří (jak před stávkou správně předpokládali) z toho nakonec vyvázli bez represí. Na druhé straně byli „ti malí“ ve stejném období oblíbeným terčem lidových soudů, pokud chtěly dát najevo svou přísnost. Tak byl například dělník Král, obžalovaný jako udavač, odsouzen ke dvaceti letům těžkého žaláře.¹

Zkušenost, že „malý člověk“ to nakonec vždycky odpyká, která se v Československu po skončení války vůbec nehodila k oficiálním projevům o nástupu nové doby, byla součástí převažujícího názorového klimatu v prostoru průmyslových závodů, tj. mezi dělnictvem a závodními radami. I v „nové době“ se mete „starými košťaty“ a odboroví pohlaváři jsou „nová buržoazie“, ozývalo se z fabrik a bylo slyšet na dělnických schůzích. Na tuto zkušenost navazovala strategie závodních rad (a později závodních výborů ROH) už před rokem 1948, především ale v padesátých a šedesátých letech, jak udělat ze závodu tvrz proti centralistickým úpravám ve výrobním procesu. Tímto způsobem vzniklo v závodech neformální akční pole, nepropustné směrem „nahoru“, které na rozdíl od státního mocenského centra charakterizovaly převážně lokální potřeby. Poznatek, že se časy v podstatě vůbec nezměnily, se zakořenil a přerostl do hluboké nedůvěry vůči aparátům vládnoucích. Pohrdání vším formálně stanoveným a podceňování a odmítání právních ustanovení v průmyslu byly vlastní,

1 K tomu srv. HEUMOS, Peter: Die Protektorsgewerkschaft und das Problem der Kollaboration in den Akten des Ehrengerichts beim „Zentralrat der Gewerkschaften“ in Prag 1945–1947. In: GLETTNER, Monika – LIPTÁK, Lubomír – MÍŠKOVÁ, Alena (ed.): *Geteilt, besetzt, beherrscht: Die Tschechoslowakei 1938–1945. Reichsgau Sudetenland, Protektorat Böhmen und Mähren, Slowakei*. (Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission, sv. 11.) Essen, Klartext 2004, s. 91–120.

specifickou signaturou závodu, přesněji řečeno signaturou *shop floor*.² Odpovídá to tezi o závodu jako „bezprávném prostoru“, kterou razí ve své studii Jakub Šlouf.

Nic však nenasvědčuje tomu, že by tento i v právním ohledu „organizovaný ne pořádek“ průmyslového závodu představoval jeden z pramenů, z nichž se šířila bezprávnost komunistického režimu. Dva příklady by měly na tomto místě postačit, aby bylo zřejmé, že neformální akční pole závodu směřovalo společensky a politicky úplně jinam. Tak například chránil onen „nahoru“ nepropustný prostor závodu dělníky, kteří ve Škodových závodech a jiných podnicích v červnu 1953 stávkovali, před politickým pronásledováním. Roku 1961 vydaný zákon o lidových soudech v závodech, se svým neskrývaným záměrem politicky pronásledovat buřičské dělníky, denuncované svými kolegy, ztroskotál na bojkotu mas dělníků a závodních výborů ROH.

V literatuře o československém státním socialismu je přes veškerou empirickou evidenci pořád ještě patrný trend brát fantazie o všemocnosti KSČ za bernou minci. Politická moc ve státním socialismu údajně dokázala ochromit veškeré sociální jednání a každé společenské hnutí. V nejlepším případě se pak vychází z domněnky, že se společnost dala do pohybu jen tehdy, když vládnoucí kruhy začaly měnit svůj jazykový kód, což signalizovalo možnost změny „shora“ (jak se například domnívá Michal Pullmann v knize *Konec experimentu*).³ Dá se předpokládat, že i Jakub Šlouf ve své studii mimoděk sleduje tento empiricky neudržitelný trend. Jinak se nedá vysvětlit, proč mu hojnost sociálních – a jak jsem naznačil, také demokratických a politických – aktivit v prostoru průmyslových závodů po osvobození nestojí za povšimnutí, respektive proč je redukuje na deficit chybějících právních norem.

Vedle výše zmíněných předností nabízí diskutovaný text výhodu jasné teze, kterou autor důsledně vypracovává. O tuto tezi se lze samozřejmě přít, ale jen jasné teze umožňují teprve další diskusi, což platí i pro tematický komplex „státního socialismu“.

Z němčiny přeložila Jana Heumosová

2 Podrobněji k načrtnutému komplexu otázek viz HEUMOS, Peter: „Der Himmel ist hoch, und Prag ist weit!“ Sekundäre Machtverhältnisse und organisatorische Entdifferenzierung in tschechoslowakischen Industriebetrieben 1945–1968. In: SCHUHMANN, Annette (ed.): *Vernetzte Improvisationen: Gesellschaftliche Subsysteme in Ostmitteleuropa und in der DDR*. (Zeithistorische Studien, sv. 42.) Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2008, s. 21–41.

3 PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunistického režimu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011.

Recenze

Dramatický portrét Edvarda Beneše v podání francouzského historika

Milan Hauner

MARÈS, Antoine: *Edvard Beneš: Od slávy k propasti. Drama mezi Hitlerem a Stalinem. Edice Ecce Homo. Z francouzského originálu přeložila Helena Beguivinová. Praha, Argo 2016, 372 strany, bibliografie, 52 ilustrace, jmenný rejstřík, ISBN 978-80-257-1895-7.*

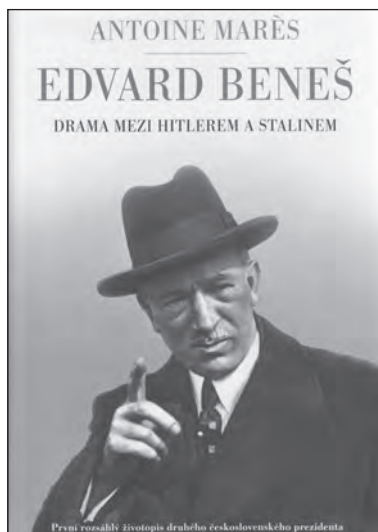
Antoine Marès je přední francouzský historik, který přednáší na Sorbonně dějiny střední Evropy, s důrazem na dějiny české a československé. Působil několik let v Praze jako ředitel Francouzského střediska pro bádání ve společenských vědách (*Centre français de recherche en sciences sociales – CeFRoS*). Je autorem a spoluautorem či editorem řady knih, mimo jiné standardní přehledné historie českých a slovenských zemí a dalších publikací o střední Evropě.¹ Jeho poslední

1 MARÈS, Antoine: *Histoire des Pays tchèques et slovaque*. Paris, Hatier 1995; TÝŽ: *Histoire des Tchèques et des Slovaques*. Paris, Perrin 2005; CHALUPA, Pavel – MARÈS, Antoine: *Za Československo: Pocta neexistující zemi. Čeští umělci ve Francii*. Praha, Pro arte 2016 (s paralelním francouzským vydáním v témž nakladatelství); MARÈS, Antoine (ed.): *Histoire et pouvoir en Europe médiane*. Paris, Harmattan 1996; TÝŽ (ed.): *Culture et politique étrangère des démocraties populaires*. Paris, Institut d'études slaves 2007; *La Tchécoslovaquie, sismographe de l'Europe au XXe siècle*. Paris, Institut d'études slaves 2009; TÝŽ (ed.): *La France et l'Europe centrale: Médiateurs et médiations*. Paris, Institut d'études slaves 2015;

česky vydaná kniha, monografie o Edvardu Benešovi, je překladem francouzského originálu.² Přestože je opatřena solidní bibliografií, je Marèsova kniha nicméně určena pro širší publikum. Ano, jedná se o dramatický příběh – jak autor podtrhl v titulu i podtitulu. Samotný Edvard Beneš (28. května 1884 – 3. září 1948) je ideálním protagonistou pro studium vzniku a zániku Československa: byl u založení státu v roce 1918 i jeho pádu v letech 1938–1939, stejně jako při jeho znovuzkříšení v květnu 1945 a předání otěží moci komunistům v únoru 1948.

Podtitul *Drama mezi Hitlerem a Stalinem* zní nanejvýš dramaticky, ale do značné míry platí – i když jen na velmi omezenou dobu: Beneš se stal Hitlerovým protihráčem číslo jedna během sudetské krize na podzim 1938 (jak o tom svědčí například Hitlerova nenávistná řeč v Berlínském sportovním paláci 26. září 1938). V následujících dvou letech se Hitlerovým úhlavním nepřitelem stal Winston Churchill. Stalin, na rozdíl od Hitlera, nebyl diktátorem rétorického typu a nepocitoval nutnost proklínat nahlas ve veřejných projevech své nepřátele. Platilo to i naopak. Hitler uznával a oceňoval (privátně!) Stalinovu prohnanost a brutalitu. Beneš však posloužil Stalinovi jako model přizpůsobivého buržoazního státníka, na kterém se dala vyzkoušet agresivní sovětská zahraniční politika. Stalin rychle pochopil, že se s Benešem, který se ze všech sil snažil obnovit a reprezentovat neexistující, respektive zaniklý stát bez konkrétních hranic, dá poměrně snadno manipulovat, když se mu přislíbí jeho obnova v předmnichovských hranicích – což do července 1941 žádná spojenecká vláda nechtěla zaručit.

Úvod biografie jako by byl napsán pod společným jmenovatelem: Beneš živý a zapomenutý. Autor připomíná francouzským čtenářům, jak málo je Beneš ve Francii znám – což je na první pohled paradox, protože mezi evropskými státníky jeho

PEŠKA, Vladimír – MARÈS, Antoine (ed.): *Thomas Garrigue Masaryk: Européen et humaniste*. Paris, Études et documentation internationale – Institut d'études slaves 1991; DUCREUX, Marie-Elizabeth – MARÈS, Antoine (ed.): *Enjeux de l'histoire en Europe centrale*. Paris, Harmattan 2002; DELAPERRIÈRE, Maria – LORY, Bernard – MARÈS, Antoine (ed.): *Europe médiane: Aux sources des identités nationales*. Paris, Institut d'études slaves 2005. Z dalších publikací viz např. MARÈS, Antoine: *Un siècle à travers trois Républiques: Georges et Édouard Bonnefous 1880–1980*. Paris, Presses universitaires de France 1980; MARÈS, Antoine – MILZA, Pierre (ed.): *Le Paris des étrangers depuis 1945*. Paris, Publications de Sorbonne 1994.

2 MARÈS, Antoine: *Edvard Beneš: De la gloire à l'abîme. Un drame entre Hitler et Staline*. Paris, Perrin 2015.

generace nebylo snad většího ctitele francouzské kultury a civilizace.³ Tím mezníkem nebo šokem, který málem nadosmrtně odloučil Beneše od Francie, byl samozřejmě Mnichov, tedy následky mnichovské konference z 30. září 1938, které Beneš a spolu s ním spousta vlasteneckých Čechů pocítovali jako zradu francouzského spojence v momentu smrtelného ohrožení republiky Hitlerem a Henleinem. Dodnes tlačí Mnichov na svědomí Francouzů a ti nejotevřenější uznávají, že od Mnichova vedla přímá cesta skrze *appeasement* k porážce Francie na jaře 1940 a ke kolaborantskému režimu z Vichy.⁴ Marès nazval Beneše „ideálním obětním beránkem“, protože prý umožňuje české společnosti vyhnout se kolektivní sebekritice za mnohé hříchy nedávné minulosti: za Mnichov 1938, za únor 1948 i za vyhnání Němců.⁵

Beneš ale upadl v zapomenutí nejen ve Francii,⁶ připomíná Marès, nýbrž i ve své vlasti. Popisuje, jak přijel poprvé do Prahy coby mladý badatel a jak v kartotéce Národní knihovny pod heslem Edvard Beneš nenalezl prezidenta, ale stejnojmenného autora učebnic němčiny. Zrušení cenzury po listopadu 1989 popohnalo bádání nad Benešovým životem na české straně.⁷ Silnější zájem o Beneše projevíli také angličtí a američtí autoři.⁸ Existují i ojedinělé životopisné pokusy z polské a ruské strany.⁹ Je však zajímavé, že německá historiografie, kde je Beneš notoricky považován za *bête noire*, o něm dosud nevyprodukovala žádnou solidní monografii.¹⁰

3 Snad s výjimkou frankofonních rumunských státníků, kteří žili a studovali ve Francii, jako byli Take Ionescu, Nicolae Titulescu, Nicolae Petrescu-Comnen a další.

4 Srv. LACAZE, Yvon: *La France et Munich: Étude d'un processus décisionnel en matière des relations internationales*. Berne, Peter Lang 1992; RÉAU, Elisabeth du: *Édouard Daladier: 1884–1970*. Paris, Fayard 1993; TAUBERT, Fritz (ed.): *Mythos München. Le Mythe de Munich. Myth of Munich*. München, Oldenbourg 2002; BENAMOU, Georges-Marc: *Le fantôme de Munich*. Paris, Flammarion 2007 (česky: *Mnichovský přízrak*. Praha – Litomyšl, Paseka 2008).

5 Viz interview Petra Zídka s Antoinem Marèsem „Beneš se stal českým obětním beránkem“ v *Lidových novinách*, příloha *Orientace* (29.–30.10. 2016), s. V (23).

6 Ostatně ani Marès není prvním Benešovým francouzským životopiscem (viz EISENMANN, Louis: *Un grand Européen: Édouard Beneš*. Paris, Paul Hartmann 1934).

7 Viz zejména KLIMEK, Antonín – ZEMAN, Zbyněk: *The Life of Edvard Beneš, 1884–1948*. Oxford, Clarendon 1997; DEJMEK, Jindřich: *Edvard Beneš: Politická biografie českého demokrata*, sv. 1: *Revolucionář a diplomat (1884–1935)*. Praha, Karolinum 2006; sv. 2: *Prezident republiky a vůdce národního odboje (1935–1948)*. Praha, Karolinum 2008; ZEMAN, Zbyněk: *Edvard Beneš: Politický život*. Praha, Mladá fronta 2009.

8 LIAS, Godfrey: *Beneš of Czechoslovakia*. London, George Allen & Unwin 1940. Lias též přeložil Benešovy *Paměti* (1947) pod titulem *Memoirs of Dr Edvard Beneš: From Munich to New War and New Victory*. London, George Allen & Unwin 1954. Dále viz HITCHCOCK, Edward B.: *I built a temple for peace: The Life of Edouard Beneš*. New York – Boston, Harpers 1940; MACKENZIE, Compton: *Dr. Beneš*. London – Toronto, G. G. Harrap 1946.

9 MAJEWSKI, Piotr: *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach*. Warszawa, DiG 2001; MARJINA, Valentina V.: *Vtoroj prezident Českoslovakii Edvard Beneš: Politik i čelovek 1884–1948*. Moskva, Indrik 2013.

10 Viz ARNDT, Veronika: *Der zweite Präsident Edvard Beneš: Biographische Skizze*. Magdeburg, Helmut Block 1993. Jedná se opravdu o skicu, čítající 114 stran a opřenou o řídkou sekundární literaturu a třicet mizerných fotografií.

Existuje ovšem řada sborníků v německém jazyce, ve kterých Beneš figuruje jako společný jmenovatel a které se vyznačují vysokou badatelskou úrovní.¹¹

Marèsova kniha je přirozeně napsána z francouzské perspektivy; v tradici galsko-francké, jejíž základy položil Julius Caesar. A proto ani nemůže být jinak rozdělena než na tři části. První období, které Marès konvenčně ohraničuje na prvních čtyřiatřicet let Benešova života od narození až do konce první světové války a vzniku Československa, je nadepsáno „Příběh společenského vzestupu“. Skutečně, na konci roku 1918 dosáhl tento malý a nenápadný, ale usilovný intelektuální dřič na vrcholné příčky své závratné kariéry. Stal se ministrem zahraničí zbrusu nového státu v centru Evropy, o jehož rozšířené hranice se sám nejvíce zasloužil během úporných jednání na mírové konferenci v Paříži. Pro nejmladšího syna z deseti dětí v zemědělské rodině tvrdě pracujících rodičů z Kozlan u Rakovníka, Matěje a Anny Benešových, to byl závratný sociální vzestup.

Beneš byl celkem průměrným studentem na vinohradském gymnáziu v Hálkově ulici. Teprve cesta do Francie v roce 1905 a akademický rok strávený na Sorbonně zahájily novou etapu v jeho životě. Na živobytí si musel vydělávat psaním článků do sociálnědemokratického tisku, například *Práva lidu*. Mladý Beneš má sklon k přejímání primitivních stereotypů slovansko-germánského antagonismu, kterým holdovala většina českého i francouzského čtenářstva. Marès to omlouvá tehdejší mentalitou, ve které převládala víra v nevyhnutelnost konfrontace světa germánského se slovanským (s. 30). Vyhrocená byla zejména v etnicky smíšených Čechách, kde se původně jednotná sociálnědemokratická strana rozdělila už na začátku století na českou a německou frakci. Ve stejném období vyrostla v pohraničí Německá dělnická strana (*Deutsche Arbeitspartei* – DAP) se všenněmeckým programem, která se po skončení války stala zárodkem nacistické strany (*Deutsche nationalsozialistische Arbeitspartei* – DNSAP) u nás.¹²

Beneš, který zblízka pozoruje sílící velkoněmecký imperialismus, hledá přirozeně protiváhu. Tu nalézá, jako většina českých politiků, v Rusku. Nikoli ale v carském Rusku, jako například Karel Kramář, nýbrž v utopickém Rusku budoucna, které se mělo vynořit z revolučního chaosu roku 1905. Marès upozorňuje, že mladý Beneš navštěvoval v Paříži přednášky o Rusku, stýkal se s tamními ruskými studenty, učil se rusky, a dokonce se chystal Rusko navštívit. Tím se podle mne lišil od Tomáše Garrigua Masaryka, který byl důslednější v tom, že nejen do Ruska několikrát zavítal, ale věnoval mu svůj nejdůležitější spis *Rusko a Evropa*.¹³ Beneš se snažil

11 Srv. např. KONRÁD, Ota – KÜPPER, René (ed.): *Edvard Beneš: Vorbild und Feindbild. Politische, historiographische und mediale Deutung*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2013.

12 Viz SMELSER, Ronald M.: Hitler and the DNSAP: Between Democracy and Gleichschaltung. In: *Bohemia*, roč. 20, č. 1 (1979), s. 137–155; HAUNER, Milan: *Hitler: Den po dni*. Praha, Toužimský & Moravec 2017, s. 84 n.

13 Původně ho vydal německy pod titulem *Russland und Europa: Studien über geistigen Strömungen in Russland. Zur russischen Geschichts- und Religionsphilosophie. Soziologischen Skizzen*. Jena, Diederichs 1913. České vydání: MASARYK, Tomáš Garrigue: *Rusko a Evropa: Studie o duchovních proudech v Rusku*, sv. 1–3. Praha, Jan Laichter 1919–1921 (nové vydání: Praha, Ústav Tomáše Garrigua Masaryka 1995–1996).

pochoпит Rusko skrze Plechanova, zatímco Masaryk skrze Dostojevského. Přes jeho rozsáhlé studium socialistické literatury se podle Marèse nedá říci, že by byl Beneš marxistou. A pokud ano, pak byl jedinež stoupencem marxistického revizionismu, protože odmítal třídní boj.

Svou doktorskou disertaci pro univerzitu v Dijonu napsal Beneš prakticky během roku 1907 v Berlíně.¹⁴ V duchu tehdejších základních tezí sociální demokracie v ní Beneš vidí jediné řešení pro multietnické Rakousko-Uhersko v přeměně centralistické absolutní monarchie ve federální stát s demokratickou ústavou a všeobecným hlasovacím právem. Benešův politický rozhled se tehdy opíral o směsici selektivního evropanství a pražského provincialismu. Znal lépe západoevropská velkoměsta Paříž, Berlín a Londýn nežli Vídeň, hlavní město monarchie. Tam zavítal mladý Beneš pouze jednou, když zkušel své štěstí v konkurzu na místo knihovníka v parlamentní knihovně. Když neuspěl kvůli nedostatečným znalostem němčiny, vrátil se ještě týž den nočným vlakem do Prahy. Místo knihovníka poslanceké sněmovny získal o čtrnáct let starší Karl Renner, pocházející z chudé jihomoravské rodiny. Marès naráží v úvodu na podobnost politických kariér spolutvůrce Československé republiky a zakladatele Rakouské republiky, sociálního demokrata Karla Rennera (1870–1950).

Jak vidno, Benešova cesta za slávou nebyla vydlážděna jen úspěchy. Jeho dijonský diplom nebyl v Praze uznán a mladý Beneš se musel pustit do nové doktorské disertace (*Vznik a vývoj politického individualismu v dějinách moderní filosofie až do Francouzské revoluce*). Přestože získal už v polovině roku 1909 doktorát z filozofie na Karlově univerzitě, nezvládl zkoušky na místo středoškolského učitele. Díky doporučení přátel nastoupil začátkem školního roku 1909 jako suplující profesor na Československou akademii obchodní v Resselově ulici v Praze, kteréžto místo si podržel až do roku 1915. Po svém jmenování soukromým docentem zahájil ještě univerzitní přednášky z oboru sociologie.

Velmi živě a obsažně popisuje Marès Benešovu činnost za války. Neopomene přitom zdůraznit, že šlo o aktivitu či aktivity kolektivní: Masaryk jako nejstarší „odbojář“ dal československé kauze svou znalost anglosaského a ruského světa. A byla to především jeho mravní integrita, která stmelila příslušníky prvního odboje. Beneš přispěl svou pracovitostí a sociologickou metodikou. Dodejme, že disponoval šestým smyslem pro bezproblémovou komunikaci s Masarykem (starším o čtyřiatřicet let), který sídlil v Londýně a od března 1917 v Rusku. S proruskými monarchisty v odboji, jako byl například poslanec za agrární stranu Josef Dürich, Beneš tak hladce komunikovat nedokázal. Slovák Milan Rastislav Štefánik, už naturalizovaný ve Francii, kde realizoval svou kariéru vědeckou i vojenskou až do funkce prvního „politického generála“ československé kauzy, velice přispěl hnutí svými osobními kontakty. Zatímco Beneš sepisoval memoranda, Štefánik vyhledával politiky a generály. Byla to především jeho zásluha, že francouzská vláda jako první uznala neexistující československý stát za svého spojence a dala souhlas ke zřízení československých vojenských jednotek ve Francii, rekrutovaných

14 BENEŠ, Édouard: *Le problème autrichien et la question tchèque: Étude sur les luttes politiques des nationalités slaves en Autriche*. Paris, V. Giard & E. Brière 1908.

z krajanů a válečných zajatců. Podle Marèse diplomat-amatér Beneš nevěřil, že by se o osudu Čech rozhodlo vojensky (s. 60). Nelze opomenout ani vydatnou pomoc, se kterou Benešovi přispěli Štefan Osuský, Lev Sychrava a další. Svým pracovním tempem však Beneš předstihl všechny. Vedle vyčerpávající práce politické a novinářské, připomíná Marès, přednášel Beneš ještě na Škole východních jazyků (*École des langues orientales*) a na Sorbonně, aktivně působil též v zednářské lóži Velký Orient (*Grand Orient*).

Jako vrchol Benešovy aktivity válečného propagandisty je obvykle citován jeho pamflet *Rozbijte Rakousko-Uhersko*.¹⁵ Spisek je *de facto* namířený hlavně proti Prusku jako nositeli militarismu a pangermanismu. Beneš už nechce rekonstruovat Rakousko-Uhersko, jak to doporučoval o sedm let dříve. Považuje habsburskou monarchii za podmaněnou provincii Velkoněmecka, usilujícího o evropskou hegemonii podél osy Berlín–Cařihrad–Bagdád (s. 56). Nezasvěcený čtenář bude žasnout, kam se poděl autor dijonské disertace. Ve skutečnosti se Beneš zabýval studiem pangermanismu a jeho rasové ideologie, namířené proti brachycefalním (krátkolebým) Slovanům, jak správně připomíná Marès, již dlouho před válkou (s. 30).¹⁶

Marèsovo líčení Benešovy akrobatické diplomacie na mírové konferenci otevírá druhou část biografie, která nese titul „Architektem československé zahraniční politiky 1918–1935“. Kromě nesouhry s vedoucím delegace domácích Čechů Karlem Kramářem komplikovala Benešovo manévrování neshoda mezi Spojenci a představiteli „malých národů“. Angloameričanům se moc nechtělo definitivně pohrbit Rakousko a uznat nový stát o rozloze sto čtyřicet tisíc kilometrů čtverečních ve středu Evropy. K tomu se přidaly konflikty se sousedními státy a s německým obyvatelstvem uvnitř hranic, nemluvě o tlaku revoluční vlny, šířené nejen z Ruska, ale i z Maďarska a Německa. K Marèsově popisu je třeba připojit sebevědomé osobní svědectví samotného Beneše: „Vyhráli jsme svůj boj, poněvadž jsme svou věc vsunuli správně do rámce událostí světových. Spojili jsme správně svůj boj s bojem evropské a světové demokracie. (...) Nepočítali jsme konjunkturálně s tím, brzy s oním a neměnili jsme nikdy své zásadní linie. (...) V tom byla naše síla a v tom ... že jsme od počátku správně odhadli pravděpodobný vývoj celé Evropy a celého světa, jenž ponenáhlu vstupoval do války a uvedl v pohyb tu nesčetnou řadu sil – mnohde námi neovladatelných a takřka fatalisticky působících – jež pro nás začaly pracovat. (...) V tom byla a je největší zásluha Masarykova, že to všechno hned na počátku války dovedl správně posoudit a podle toho zařadit celou svou činnost válečnou.“¹⁷ A dodejme, že to byla stejnou měrou i zásluha Benešova, kterou potvrdil dnes už okřídlený výrok Masarykův: „Bez Beneše bychom republiku

15 *Détruisez l'Autriche-Hongrie! Le martyre des Tchéco-Slovaques à travers leur histoire*. Paris, Delgrave 1916.

16 Marès odkazuje na dlouhý Benešův článek v *Moravskoslezské revue* z roku 1909. Celý článek pod titulem „Ideje a plány pangermanistické“ je publikován v edici: HÁJKOVÁ, Dagmar – HORÁK, Pavel (ed.): *Edvard Beneš, Němci a Německo 1896–1919: Edice dokumentů*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. 2014, s. 92–98.

17 BENEŠ, Edvard: *Světová válka a naše revoluce*, sv. 2. Praha, Orbis – Čin 1927, s. 553–555.

neměli!“¹⁸ O dvacet let později a bez přítomnosti Masaryka, jaký asi soud vynese Beneš nad československou kauzou po druhé světové válce?

Benešovu neúpornou mnohaměsíční aktivitu na mírové konferenci je nutno považovat za vrcholné období Benešova politického angažmá. Beneš byl architektem Československa „od Aše až po Jasinu“. Byl to stát slepený z mnoha regionů a podložený nezřídka protichůdnými právními koncepcemi. České a moravskoslezské okresy byly získány na základě práva historického, Slovensko ale na základě práva „přirozeného“ (jak by řekl Palacký), tj. předpokládaného národního sebeurčení; a Podkarpatská Rus na základě nepřímého plebiscitu zástupců rusínských farností (!) ve Spojených státech. Nakonec se tu uplatnilo i právo vojenské neboli anekční, například pokud šlo o Těšínsko nebo jižní Slovensko, včetně dvou největších slovenských měst, Prešpurku/Bratislavy a Košic. Přitom nejpočetnější menšiny, českým Němcům, bylo odepřeno právo sebeurčení. Nový stát měl krajně nevýhodnou geopolitickou pozici. Kromě krátké hranice s přátelským Rumunskem bylo Československo zamotáno do územních sporů kvůli nevyřešenému problému svých německých, maďarských a polských menšin. Čeští zakladatelé státu a držitelé moci tvořili pouze polovinu obyvatelstva a dali přednost centralistickému řízení pod vlajkou umělé „československé národnosti“ oproti populistickým požadavkům regionální autonomie.

Na překonání těchto vážných problémů měla posloužit Benešova diplomatická strategie, která se opírala o tři pilíře: spojenectví s Francií, Malou dohodu a Společnost národů. Všechny tři pilíře se zbouraly dříve, nežli se republika dožila dvaceti let! Podle Marèse se Beneš snažil vyčerpávajícím lavírováním předejít omylům a pasivitě francouzské zahraniční politiky, udržet Malou dohodu funkční a její původně ryze vojenský charakter rozšířit o hospodářskou aktivitu. Muselo to být nad jeho síly.

Marès intenzivně sleduje francouzskou politickou a vojenskou diplomacii.¹⁹ Francie rok od roku slábne jako nejsilnější mocnost evropského kontinentu; nejdříve vůči Itálii, což se projevilo ve ztrátě primátu nad Středozezemním mořem, a pak vůči nacistickému Německu. Vyslanec Štefan Osuský včas signalizoval Benešovi, o čem se nejen politikové, ale už ani veřejný tisk netajili, že totiž Francie nebude schopna přispěchat na pomoc Československu v případě německé agrese. Ale optimista Beneš nechce slyšet varování z Paříže. Jsou to podrobnosti již dříve publikované, ale je dobře, že je Marès znovu připomíná. Francouzští spojenci ve východní a střední Evropě, Polsko a státy Malé dohody, dávají přednost bilaterálním smlouvám s Německem před kolektivní bezpečností, kterou zastává izolovaný Beneš. Zbývá orientace na Sovětský svaz. Německo a sudetští Němci to berou jako provokaci. Přestože na jedné straně Beneš osobně jede v květnu 1935 do Moskvy, aby se setkal se Stalinem a podepsal Smlouvu o přátelství a vzájemné pomoci, o rok

18 ČAPEK, Karel: *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 164 n.

19 Svědčí o tom také Marèsova spolupráce na sbornících: *Munich 1938: Mythes et réalités*. (*Revue des études slaves*, roč. 52, č. 1–2, 1979); TAUBERT, F. (ed.): *Mythos München. Le Mythe de Munich. Myth of Munich* (viz pozn. 4).

později přijme tajně a bez vědomí německého ministerstva zahraničí dva emisary z říše, vyslané s Hitlerovým souhlasem. Marès neříká, zda o tom věděli Francouzi. Zřejmě by neprotestovali, protože Paříž tlačila Prahu, aby se dohodla s Hitlerem za účelem nastolení domácího smíru s menšinami, zejména německou, která byla už od parlamentních voleb v roce 1935 v zajetí Henleinovy Sudetoněmecké strany (*Sudetendeutsche Partei* – SdP).

Jelikož nejdůležitější otázkou pro existenci Československé republiky byl německý problém, a to ve své dvojité hrozbě, kterou jiné malé státy neměly – tedy vztah k německému sousedu, obklopujícímu Čechy ze tří světových stran, a navíc tlak domácích Němců, obnášejících v českých zemích téměř třetinu obyvatelstva – budou čtenáři zvědaví, jak francouzská diplomacie a generální štáb hodnotily toto ohrožení. Po dobu agresivní francouzské strategie na počátku dvacátých let nebylo důvodu obávat se německé expanze. Naopak, byla to francouzská armáda, která intervenovala a okupovala německé území. O deset let později se situace radikálně změnila. Francie se zmítala vnitřní krizí, kterou vláda Lidové fronty nedokázala vyřešit. Francouzská armáda se schovala za Maginotovu linii a nic nepodnikla, když Hitler zahájil remilitarizaci Německa. Činnost francouzské vojenské mise působící v Československu byla paralyzována pasivitou pařížského centra. Ta dohnala v září 1938 jejího posledního náčelníka generála Louis-Eugèna Fauchera k demisi, ani toto gesto však nepřivedilo změnu v postoji francouzského vrchního velení.

Většina historiků se snaží dotáhnout chronologii druhé etapy Benešovy politické kariéry až do Mnichova 1938. Marès vidí předěl už na podzim 1935, kdy Masaryk abdikoval a Beneš byl zvolen jeho nástupcem. Pro tuto třetí etapu Benešovy politické kariéry (1935–1948) zvolil Marès podtitul „Čas zkoušek“. Na místo ministra zahraničí nastoupil loajální Benešův spolupracovník profesor Kamil Krofta, Beneš ale – v rozporu s ústavou – nepustil otěže zahraniční politiky z rukou. Opravdová mezinárodní krize podle Marèse vypukla plnou silou v následujícím roce 1936, kdy Hitler dal rozkaz k remilitarizaci Porýní. Paříž nijak nezareagovala, protože se ocitla v totálním politickém a vojenském rozkladu (s. 187), Společnost národů a evropské státy včetně Československa se rozhodly mlčet – s výjimkou problematické nabídky z Polska a SSSR. Naproti tomu vypuknutí španělské občanské války nepřisuzuje Marès klíčový význam v krizi evropské bezpečnosti. Stálý výbor pro národní obranu pod vládou Lidové fronty ve Francii pak reagoval na anšlus Rakouska a stoupající německou agresivitu vůči Československu stejně nerozhodně jako na možnost vojenské intervence ve Španělsku.

Vstupujeme do fáze vrcholného dramatu Benešova života, kterému Marès dal podtitul „Mezi kladivem a kovádkou 1938–1945“. Vyvrcholením byla mnichovská kapitulace 30. září 1938 a likvidace zmrzačené masarykovsko-benešovské republiky 15. března 1939. Marès mistrně probírá celou škálu protichůdných francouzských stanovisek a výroků ohledně vojenského zákroku ve prospěch Československa a dochází k racionálnímu závěru, že Praha byla politicky i vojensky obětována dávno před Mnichovem (s. 200). Pro Beneše zůstal Mnichov největší životní tragédií, kterou se bude po zbývajících deset let ze všech sil snažit odčinit. Toto odčiňování Mnichova znamenalo konkrétně i utajování mise ministra Jaromíra Nečase,

kterého Beneš – poté co se dozvěděl, že Neville Chamberlain odletěl do Mnichova vyjednávat s Hitlerem o osudu Československa – vyslal 15. září spěšně do Paříže a Londýna s tajným návrhem, že Československo odstoupí Hitlerovi čtyři až šest tisíc kilometrů čtverečních svého území spolu s půldruhým milionem až dvěma miliony sudetských obyvatel. Jak správně zdůrazňuje Marès, vyřešit sudetskou krizi v tomto stadiu se dalo už jen třemi způsoby: válkou, plebiscitem, anebo transferem území s obyvatelstvem (s. 207).²⁰ Poněvadž válku chtěl jenom Hitler (a možná Stalin?) a plebiscit byl pro Českoslováky nepřijatelný, rozhodl se Beneš pod silným nátlakem Británie a Francie, a až v hodině dvanácté, pro toto třetí řešení. Obě spojenecké smlouvy, francouzská i sovětská, se ukázaly v září 1938 nepoužitelné – navzdory Benešovu téměř nadlidskému úsilí přesvědčit domov i cizinu, že je na ně spolehnouti. To dovolovalo Sovětům po celou válku hovořit o plné podpoře Československa na jedné straně, a na straně druhé schovávat se za smlouvu z května 1935, ve které zásluhou opatrného Beneše byl sovětský zásah podmíněn vojenskou pomocí Francie.

Marès prezentuje svého protagonistu jako terč v palebném poli mezi Hitlerem a Stalinem. Pět let dělilo Beneše od obou diktátorů. Byl o pět let starší než Hitler a o pět let mladší než Stalin. Zatímco s Hitlerem se Beneš zásadně odmítal sejít, se Stalinem se setkal celkem třikrát a pokaždé v Moskvě: v červnu 1935 při podpisu smlouvy o přátelství a vzájemné pomoci, která přes všechny iluze nezachránila Československo před německou agresí; v prosinci 1943 při podpisu smlouvy o přátelství a poválečné spolupráci; a konečně v březnu 1945 při průjezdu prezidenta a londýnské vlády Moskvou, kdy Beneš přijal sovětskou *de facto* anexi Podkarpatské Rusi.²¹

Léta druhé světové války – z Benešovy perspektivy počínají již zářijovou krizí roku 1938! – představují zároveň druhý exil i druhý dramatický vrchol Benešovy kariéry, odehrávající se tentokrát skutečně jako drama mezi Hitlerem a Stalinem. Vyvrcholila v nich rovněž Benešova spisovatelská produkce. Zasvětil jí většinu z těch málo měsíců, které mu do konce života ještě zbývaly. V roce 1947 vydal jeden díl svých pamětí, rozvrhnutých do tří dílů, soubor vybraných dokumentů pokrývajících válečná léta a sborník svých starších článků týkajících se slovanství.²² Většina tehdejších Benešových rukopisů se ovšem dočkala publikace až padesát let po jeho smrti.²³ O deset let starší Winston Churchill byl produktivnějším autorem. Zde by

20 Marès správně zhodnotil význam Nečasovy mise (s. 206–208) a důvody, proč ji Beneš ve svých *Pamětech* zamlčel. Nešlo ale o žádný mravnostní skandál, a tak je vhodnější přeložit francouzský termín *l'affaire Nečas* jako „Nečasova mise“ místo „Nečasova aféra“.

21 Viz HAUNER, Milan: Podkarpatská Rus v zahraničně-politické koncepci prezidenta Beneše 1938–1945. In: FENYČ, Volodymyr – ŠNICER, Igor (ed.): *Podkarpatska Rus v roki Druhoj svitovij vjini*. Užhorod, Užhorodskij nacionalnyj universytet 2015, s. 161–180.

22 BENEŠ, Edvard: *Paměti: Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha, Orbis 1947; TÝŽ (ed.): *Šest let exilu a druhé světové války*. Praha, Orbis 1947; TÝŽ: *Úvahy o slovanství*. Praha, Čin 1947 (1. vydání: Londýn, Prager Publishers 1944).

23 Viz především TÝŽ: *Fall and Rise of a Nation: Czechoslovakia, 1938–1941. / Vzestup a pád národa: Československo v letech 1938–1941*. Ed. Milan Hauner. Boulder (Colorado), East European Monographs 2004; TÝŽ: *Německo a Československo*. Ed. Eva Broklová. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2005; TÝŽ: *Paměti 1938–1945*, sv. 1: *Mnichovské dny*; sv. 2:

srovnání obou státníků mělo končit, protože jejich temperament i pracovní metody nemohly být odlišnější.²⁴ Jestliže na okamžik pomíneme kontrast mezi mocenskou základnou britského impéria a Československé republiky, nevypadá konfrontace obou státníků tak beznadějně. V kategorii státníků-memoáristů stojí Beneš Churchillovi dokonce blíže nežli kdokoli jiný. Oba sepsali rozsáhlé reminiscence na první i druhou světovou válku.²⁵ Zatímco Churchillovi osud dopřál dopsat šesti-dílnou historii druhé světové války, což mu přineslo světovou slávu, Nobelovu cenu za literaturu v roce 1953 a k tomu ještě královský honorář,²⁶ Beneš stihl vydat jen torzo svých *Pamětí*, prostřední díl zamýšlené trilogie.²⁷ Churchill vytěžil z krušné prohry v parlamentních volbách v létě 1945 čas na psaní.

Jakou republiku chtěl Beneš po vítězné válce rekonstruovat? Po 15. březnu 1939, ještě v americkém exilu, hovořil o obnovení republiky s Čechy, Slováky, Rusíny a „demokratickými Němci“. Jeho exilová prohlášení, která poté vycházela v Londýně, postupně „demokratické Němce“ vypouštěla, přestože se Beneš až do heydrichiády scházel s předsedou německé sociální demokracie v ČSR Wenzelem Jakschem.

Po pádu Francie Beneš poměrně rychle navázal kontakt s generálem Charlesem de Gaullem a jím vytvořeným Francouzským národním výborem (*Le Comité national français*), ve kterém aktivně působili přátelé Československa, jako například právník René Cassin, a zejména diplomat Maurice Dejean. Po válce se Dejean stal prvním francouzským velvyslancem v Praze. Marès píše, že de Gaulle neskrýval svůj hluboký odpor k Mnichovské dohodě (s. 233). V září 1942 ji formou dopisu jménem svého hnutí prohlásil za neplatnou.²⁸

Benešovo rozhodnutí vyřešit německý problém českou cestou, navíc pod tlakem domácího odboje, který vzhledem k brutální nacistické politice v protektorátu zásadně odmítal domluvu s německými antifašisty, vrhlo vůdce československého exilu do ruské náruče. Beneš by býval dal přednost Británii, ale ministerstvo

Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství; sv. 3: *Dokumenty*. Ed. Milan Hauner. Praha, Academia 2007. Poslední publikace je pokusem o kompletní vydání Benešových memoárů v kritické edici.

24 Viz HAUNER, Milan: O historii prožité a napsané. In: *Soudobé dějiny*, roč. 13, č. 1–2 (2006), s. 82–99.

25 V letech 1923–1931 Churchill vydal v šesti svazcích paměti na první světovou válku *World Crisis* a v letech 1948–1953 v šesti dílech další válečné memoáry *The Second World War*. Česká vydání: CHURCHILL, Winston S.: *Světová krise 1911–1918*. Praha, Melantrich 1932; TÝŽ: *Druhá světová válka*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2015; BENEŠ, Edvard: *Světová válka a naše revoluce*, 3 sv. Praha, Orbis – Čin 1927–1928; TÝŽ: *Paměti 1938–1945*, sv. 1–3 (viz pozn. 23).

26 Viz REYNOLDS, David: *In Command of History: Churchill writing and fighting the Second World War*. New York, Basic Books 2007, s. 538.

27 Viz pozn. 22. Benešovy *Mnichovské dny* vyšly až posmrtně, poprvé v exilu (Londýn, Ústav Dr. Edvarda Beneše 1955) a poté za pražského jara (Praha, Svoboda 1968). Podrobnou analýzu geneze celého díla obsahuje předmluva ke kritickému vydání Benešových *Pamětí* v edici Milana Haunera.

28 Viz BENEŠ, E.: *Paměti 1938–1945*, sv. 3, s. 469 n., dokument 139 – dopis Charlese de Gaulla předsedovi vlády Janu Šrámkovi z 29.9.1942, v němž anuluje jménem Francouzského národního výboru Mnichovskou dohodu.

zahraničí (*Foreign Office*) se nemělo k tomu, aby Benešovi přislíbilo předmnichovské hranice. Marès nazval důležitou podkapitolu Benešovy prosovětské politiky „fatální volbou mezi jasnoživotostí nebo zaslepením“ (s. 246–254). Jejím vyvrcholením byla nesporně Benešova druhá pouť do Moskvy koncem roku 1943, pro niž Marès zvolil příznačné přirovnání „v jámě lvové“ (s. 249).²⁹ Mezi rozhodujícími faktory tohoto obratu uvádí vliv panslavismu a geografie, ale nad tím vším převládalo Benešovo zoufalé úsilí zabránit opakování neúprosného německého *Drang nach Osten*. Beneš nepřestal věřit, že se bude opakovat. A byli to Sověti, kteří už v červenci 1941, krátce po německé agresi, přislíbili obnovu Československa a vyhnání Němců, tedy záruky, které Beneš od Britů dříve marně žádal. A společná hranice československo-sovětská, o kterou Beneš usiloval už během první pomnichovské bilance v letech 1938–1939, byla přímým důsledkem Mnichova.³⁰ Do jaké míry byl Benešův pozitivní přístup k sovětskému Rusku ovlivněn jeho vírou v konvergenci sovětského režimu se systémem západních demokracií, zůstává otevřenou otázkou. Vycházejí z původních socialistických základů a aplikace sociologické metody, Beneš dospěl k přesvědčení, že sovětské Rusko pod Stalinovým vedením vstoupilo jako spojenec Anglo-Američanů do nového stadia svého dramatického vývoje – do stadia sbližování se západními demokraciemi a současně konvergence jeho totalitního systému, jemuž měl odpovídat analogický „přerod poválečné demokracie a jejího soužití a spolupráce se systémem socialismu sovětského“.³¹ Vzájemná konvergence se podle jeho představ měla během války prohloubit ve společném boji proti fašistickým mocnostem a kulminovat ve společném založení Organizace spojených národů a spoluúčasti Sovětského svazu na Mezinárodním vojenském tribunálu v Norimberku.³²

Benešova zpáteční cesta z Moskvy byla naopak triumfální. Byl to právě de Gaulle, kterému Beneš jako prvnímu mezi západními spojenci při svém návratu z Moskvy vysvětlil, proč se Stalinem podepsal smlouvu o přátelství a vzájemné pomoci. „Podívejte se na mapu,“ zahájil Beneš svou improvizovanou přednášku, jejíž podstatnou část si de Gaulle poznamenal, „Rusové se blíží ke Karpatům a západní státy dosud nejsou připraveny k vyloštění ve Francii. Mou zemi tedy osvobodí Rudá armáda. Abych v ní mohl nastolit svou vládu, musím se dohodnout se Stalinem. To jsem právě udělal, a to za podmínek, které nezpochybňují nezávislost Československa, protože jak jsme se dohodli, nebude se ruské velení v ničem plést do našich politických záležitostí.“

29 Francouzský originál zní ještě úděsněji: „v doupci příšery“ (*dans l'antre de l'ogre*).

30 Viz HAUNER, Milan: “We Must Push Eastwards!” The Challenges and Dilemmas of President Beneš after Munich. In: *Journal of Contemporary History*, roč. 44, č. 4 (říjen 2009), s. 619–656.

31 Citát pochází přímo z prvního českého vydání Benešovy *Demokracie dnes a zítra* (Londýn, Kruh přátel československé knihy 1942, s. 184). Beneš ho použil i pro závěrečnou pasáž druhého dílu svých *Pamětí*, s názvem *Československo na rozcestí mezi Západem a Východem* (s. 280–285).

32 George Orwell vystavil fenomén konvergence mezi sovětskou diktaturou a západními demokraciemi sžíravé parodii ve svém románu *Animal Farm*. V závěrečné scéně pořádají prasata banket, na který pozvou své dosavadní třídní (a antropologické) nepřátele... (1. české vydání: ORWELL, George: *Farma zvířat: Pohádkový příběh*. Praha, I. L. Kober 1946.)

Pak de Gaullovi na mapě demonstroval, že Československo nemělo jinou možnost obnovit svou státnost nežli spojenectvím s Moskvou. A posouvaje prst po mapě, ukazoval: „Tady jsou Sudety, které musíme získat zpět, tady je Těšínsko, po němž prahnou Poláci, tady je Slovensko, jehož získání je snem Maďarů a v němž monsignore Tiso vytvořil separatistickou vládu. Jenže zítra bude východní Německo, Polsko a Maďarsko v rukou Sovětů. Jestliže ti se postaví na jejich stranu, pak to pro nás znamená rozkouskování. Vidíte, že aliance s Ruskem je pro nás kategoričtým imperativem.“ Když de Gaulle nadhodil možnost vytvořit na Západě protiváhu, Beneš reagoval skepticky: „Roosevelt ... se chce dohodnout se Stalinem a po vítězství odvolat svá vojska co nejdřív z Evropy. Churchill se o nás stará jen málo. Pro toho je anglická obranná linie na Rýně a v Alpách. Jakmile jí dosáhne, nic ho nebude kromě Středozeří zajímat. (...) V Teheránu při jednáních nepadla o Československu ani zmínka, to vím. Je pravda, že jste tady ještě Vy, tvůrce pevné a silné Francie, která je nezbytná pro evropskou rovnováhu. (...) Nikdo vám nepřeje víc než já plný úspěch, ale nemohu nevidět, že Washington a Londýn nám nejsou příliš nakloněny.“ „Co mi řekl ohledně postoje Washingtonu a Londýna k východoevropským státům,“ komentoval dále ve svých *Válečných pamětech* de Gaulle, „se potvrdilo už v polské otázce.“³³

Jak mohl sovětský příslib nevměšovat se do vnitřních záležitostí dopadnout třeba na Slovensku (jak se Beneš obával), ukazuje případ Podkarpatské Rusi. Hned po obsazení Rudou armádou byla prakticky anektována jako sovětské území, aniž by Moskva vyčkala – jak si to dodatečně přál Beneš – až o tom rozhodne po skončení války parlament v Praze. Marès neúprosně sleduje Beneše od jeho návratu do Prahy a zůstává krajně skeptický vůči spekulacím na téma radikálního obratu v jeho tehdejší chování. Kostky byly vrženy už během Benešovy návštěvy v Moskvě v prosinci 1943.

Podkapitola nazvaná „Souboj Beneš – Gottwald“ *de facto* shrnuje řetěz událostí: odsun Němců a Maďarů, znárodnění, odřeknutí Marshallova plánu, zhroucení ideje „mostu“ mezi Západem a Východem atd., kde Beneš musel pokaždé prohrát v ne rovném zápase s protivníkem, za nímž stála nejen Moskva, ale i čtyřicet procent domácích voličů. Přichází „vítězný únor 1948“ a po něm Masarykova tragédie. Marès, třebaže prezentuje více svědků přesvědčených o sebevraždě, mluví raději opatrně o Masarykově smrti. Naznačuje přitom, že zbavila dosud optimistického Beneše posledních iluzí o komunistech ve vládě Národní fronty. Přesto neabdikuje. Dostává spoustu dopisů. Lidé mu třeba píší: „A nebude Vás tížit svědomí, že jste zradil sám sebe?!“ Benešův protiargument je, že údajně zabránil občanské válce. Únorová krize v Československu a sovětská blokáda Berlína definitivně otevřely stavidla studené války. Francouzskému velvyslanci připadl nevděčný úkol zorganizovat společný diplomatický protest západních zemí. Dejean tehdy napsal: „Zatímco president Beneš se pokoušel v srdci Evropy uskutečnit syntézu ruského komunismu

33 GAULLE, Charles de: *Válečné paměti 1940–1944*. Praha, Naše vojsko 1989, s. 443 n. Přeložil Svezotár Pantůček.

se západní demokracií, přátelé pana Gottwalda se zcela klidně zmocnili hlavních řídicích pák.“ (s. 290)

Po Benešově abdikaci v květnu 1948 kolovaly pověsti o tom, že se s pomocí jedné ze západních rozvědek připravuje znovu odejít do exilu. Marès je přesvědčen, že prezident byl tehdy již natolik zesláblý, že útěk za hranice z pečlivě strážené Benešovy vily v Sezimově Ústí nepřipadal v úvahu. Téma jeho abdikace nejlépe analyzoval Karel Kaplan.³⁴ Stálo před ním několik alternativ. Žádná z nich sice nemohla změnit konečný výsledek státního převratu, každá však mohla různě ovlivnit způsob jeho provedení a ztížit komunistům cestu k moci. S odstupem času se nyní ukazuje, že neoptimálnější bylo odmítnout demisi ministrů, nejmenovat novou vládu a abdikovat už v únoru 1948. Když Benešovi Gottwald začátkem května předložil text nové ústavy, nesouhlasil z politických důvodů. Odhodlal se nepodepsat a konečně odstoupit. V oficiálním komuniké o prezidentově abdikaci však byly jako důvod uvedeny zdravotní potíže. Beneš se stáhl do ústraní své vily v Sezimově Ústí prakticky už jako rekonvalescent. Série mozkových mrtvic koncem léta pak přivedla takové zeslabení organismu, že jeho smrt dne 3. září 1948 po delší agonii už nikoho nepřekvapila. Ačkoli Marès naznačuje, že Benešův pohřeb se mohl stát poslední příležitostí ke konfrontaci s režimem, komunistická reže celé pohřební ceremonie byla tak dokonalá, že k žádné masové demonstraci nemohlo dojít a Benešův odchod znamenal už jen symbolickou tečku za československou demokracií.

Tím ale Marèsova biografie Beneše ještě nekončí, zbývá sedmáct stránek epilogu. Autor se zde vyhýbá polemice na téma sudetské otázky – která je samozřejmě důležitou součástí širšího, německého problému – protože podle něj omezuje rozbor na poslední desetiletí Benešova života a kolísá mezi dvěma póly: hagiografií a hanopisem.³⁵ Benešův životopis nebyl ani plynulý, ani jednotný; je třeba brát v potaz všechny faktory. Marès hovoří o zlomech (*ruptures*) v Benešově kariéře, způsobených vnějšími okolnostmi, které rozděluje do dvou kategorií, na zlomy sociální a politické. K těm prvním počítá Benešovu životní cestu jako chudého vesnického synka až na prezidentský stolec. Bylo v tom něco výjimečného? Nutno říci, že podobných životních příběhů bylo mezi státníky střední Evropy nemálo. Marès sám v úvodu připomíná paralelní kariéru rakouského socialistického politika, pozdějšího premiéra Karla Rennera. Politických zlomů v Benešově životě však bylo více a je třeba k nim počítat i ty, které nebyly způsobeny jen vnějším tlakem nebo nárazem, nýbrž vycházely z jeho vlastní iniciativy, kdy se k „přehození výhybky rozhodl sám“ (s. 303). Benešův přechod od zastávce federativního uspořádání habsburské monarchie z let 1905 až 1908 k bojovníkovi za samostatný stát o deset let později byl zřejmě výsledkem kombinace vnějších tlaků a osobního přesvědčení, získaného studiem, životní praxí i pragmatickou kalkulací. Mezi nejbystřejší psychologické

34 KAPLAN, Karel: *Poslední rok prezidenta: Edvard Beneš v roce 1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993, s. 106.

35 Jako příklad (předpokládám, že byl zařazen mezi „hanopisy“) cituje Marès kontroverzní esej Jiřího Gruši *Beneš jako Rakušan* (Brno, Barrister & Principal 2011). Gruša odsuzuje ostře Benešův charakter: ať už se prý zasloužil o stát, nebo ne, nedokázal Československo v letech 1938 a 1948 uhájit.

postřehy o Benešově složitém charakteru zřejmě patří často připomínaný deníkový záznam jeho kancléře Jaromíra Smutného z března 1940, ze kterého cituje i Marès: „Beneš je vynikajícím taktikem a stratégem, největším Machiavellim nynější doby, ale nedovede strhnout davy. (...) Masaryk byl vůdcem, Piłsudski byl vůdcem, kteří dávali nejen linii, nýbrž vdechli hnutí i duši. Beneš bohužel dává jen linii. (...) Je to mašina na myšlení a na práci, bez lidského citu, ale s lidskými slabostmi.“ (s. 308)

Pokud se týká konkrétních zlomových událostí z francouzské perspektivy, během kterých došlo k „osudové až nenapravitelné změně“, Marès rozeznává tři: atentát v Marseille, kterému 9. října 1934 podlehl jugoslávský král Alexandar a ministr zahraničí Louis Barthou, dále Hitlerovo rozhodnutí ze 7. března 1936 remilitarizovat levý břeh Rýna a tím neodvratně zvrátit versailleský systém, a konečně samotný mnichovský diktát. Pro Marèse je to důkaz, že útok na „versailleskou Evropu“ se nedal zastavit a země, které až dosud vystupovaly jako obránci a ručitelé tohoto systému, ho opouštěly. Národní státy a státečky roztažené od Baltu k Jadranu, jejichž existence byla odvozena od versailleského systému, ztrácely jeden za druhým naději na přežití. Domnívám se ale, že by bylo třeba zdůraznit ještě další krizové momenty, třebaže je zpětně zakryl reálný průběh událostí. Od mnichovského zlomu, mezi zářím 1938 a březnem 1939, kdy masarykovsko-benešovské Československo zmizelo z mapy, byl Beneš nucen uvažovat o radikální rekonstrukci střední Evropy už čistě z geopolitické perspektivy. Kdyby býval Hitler nezaútočil v červnu 1941 na Sovětský svaz, byla by to zřejmě střední Evropa pod nacistickou nadvládou a mimo sovětskou sféru vlivu.

Beneš bývá svými odpůrci obviňován z machiavelismu. Marès se ale správně táže, jakou manévrovací možnost mělo Československo od chvíle, kdy se v Teheránu (v prosinci 1943) a poté v Moskvě (v říjnu 1944) domluvil Churchill se Stalinem? A poté co se v Jaltě (v únoru 1945) tři velmoci explicitně dohodly rozdělit poválečnou Evropu na sféry vlivu. Na základě dohody amerického a sovětského generálního štábu z dubna 1945 byla Praha obsazena Rudou armádou, ačkoli americká armáda mohla postoupit ku Praze o týden dříve. Beneš byl ovšem realista, který počítal s obsazením střední Evropy, a zejména restaurovaného Československa Rudou armádou, jak to sdělil explicitně de Gaullovi už v lednu 1944. Benešovým politickým imperativem bylo předejít druhému Mnichovu ze strany obnoveného německého imperialismu a jeho „tažení na východ“ vytvořením společné hranice se Sovětským svazem.³⁶ Benešovo přání harmonizovalo se strategickými záměry sovětské zahraniční politiky expandovat na západ, jak byly zpracovány a formulovány brzy po teheránské konferenci a Benešově schůzce se Stalinem.³⁷

Český čtenář zřejmě přijme s určitými rozpaky Marèsovy úvahy o Benešově negativním vztahu k použití politického násilí v české společnosti. Na jedné straně odpovídal Benešův postoj reakci většiny národa v krizových situacích státního

36 Viz HAUNER, M.: 'We Must Push Eastwards!' (viz pozn. 30).

37 Marès tu odkazuje v poznámce na klíčové memorandum z 11. ledna 1944 „Žádoucí podmínky budoucího míru“, připravené bývalým sovětským velvyslancem v Londýně Ivanem M. Majským. Ve francouzské verzi Benešovy biografie tento odkaz chybí.

převratu, domácích „sametových revolucí“ a zahraniční intervence v letech 1918, 1938, 1948, 1968 a 1989. Na druhé straně, navzdory české politické tradici, která údajně odmítala ozbrojené střety a vyhýbala se násilným řešením, schválil Beneš přípravu atentátu na Reinhardta Heydricha, který nebyl domluven s domácím odbojem a nebyl projevem vzdoru a odplaty kvůli perzekuci Židů. Ani po válce se Beneš nedokázal přihlásit k zodpovědnosti za atentát a tvrdil, že to byla vysloveně záležitost domácího odboje. Beneš ani Jan Masaryk přitom nepopírali politický zisk ve formě britského odpuštění Mnichova, které bylo přímou reakcí na lidický masakr po atentátu. Divoký odsun sudetských Němců lze sotva klasifikovat jako nenásilnou akci. Nevyjasněnost kategorie násilí v českém politickém myšlení se zřetelně projevila ve střetu s fenoménem masakru zajatých polských důstojníků v Katyni. Beneš i exilová vláda přijali bez reptání lživou tezi sovětské propagandy a v rusko-polské konfrontaci se postavili jednoznačně na stranu Moskvy.

Velmi zajímavá je závěrečná část Marèsova doslovu (s. 310–319), která shrnuje podstatné diskuse a polemiky následující po Benešově smrti a týkající se osudových otázek, jež naplňovaly poslední desetiletí Benešova života: Mnichov, odsun Němců, podrobení Stalinovi, poměr ke Slovákům a únor 1948. Nechybí tu rozbor Peroutkova eseje z roku 1950 *Byl Eduard Beneš vinen?*³⁸ vedle jmen Benešových kritiků, jako byli diplomat Štefan Osuský, novinář Pavel Tigrid i filozof Jan Patočka. Marès zahrnul do polemiky i film režiséra Petra Zelenky *Ztraceni v Mnichově*, inspirovaný knihou Jana Tesaře *Mnichovský komplex*.³⁹ Neudivuje, že společným jmenovatelem polemik, které se o metamorfózách českých zemích a Československa vedou ve spojení s Benešovým jménem, zůstává nadále heslo „Mnichov“. Ve francouzské historiografii a literatuře je s tím spjato jméno Édouarda Daladiera (1884–1970), který jménem Francie podepsal Mnichovskou dohodu.⁴⁰ V Benešově životě, jak správně zdůrazňuje Marès, se velice těsně prolínají individuální osudy státníka a politika s dějinami státu. Proto soudit bývalého prezidenta znamená soudit stát, který považoval za svůj výtvar a který po pětileté pauze vyplněné válečnými hrůzami se snažil znovu vzkřísit. Tento proces renesance Československa (ovšem pouze jako státu Čechů a Slováků!), který Marès nazývá „prométheovským snem“, ztroskotal podle něj opět na geopolitice. Uvedení na „oběžnou dráhu Sovětského svazu“ však nebylo pasivní procedurou, předurčenou naší zeměpisnou polohou a demografií, jak píše Marès. Je třeba zdůraznit, že Sovětský svaz byl jedinou velmocí, která byla ochotna splnit tři Benešovy geopolitické cíle: 1) získat společnou hranici se SSSR – a to i za cenu odepsání Podkarpatské Rusi; 2) zrušit slovenskou nezávislost a navrátit Slovensko pod kontrolu Prahy; 3) zaručit transfer neslovanského obyvatelstva, tj. Němců a Maďarů, bez území a bez majetku. Ani Roosevelt, ani Churchill nebyli ochotni tyto aspirace Benešovi splnit; Stalin ano. Proto zřejmě Beneš také neměl morální zábrany přijmout sovětskou verzi katyňského masakru.

38 PEROUTKA, Ferdinand: *Byl Eduard Beneš vinen?* Paříž, Masarykův demokratický svaz 1949 a 1950; 1. polistopadové vydání: Jinočany, H & H 1993.

39 TESAŘ, Jan: *Mnichovský komplex: Jeho příčiny a následky*. Praha, Prostor 2000 a 2014.

40 Viz publikace citované v pozn. 4.

Marèsova kniha vedle textu obsahuje více než padesát pečlivě vybraných a popsanych ilustrací včetně několika zdařilých karikatur. Centralismus Benešovy koncepce vládnutí je demonstrován absencí jmen spojených s Podkarpatskou Rusí. Čtenář si může znovu ověřit, že tato země jako by neexistovala v Benešově politickém životě. Na fotografiích i v rejstříku chybí například jméno Grigorije Žatkoviče, hlavního rusínského politika v prvorepublikovém Československu, který s Benešem tvrdě polemizoval a nakonec, když neviděl možnosti, jak překonat pražský centralismus, ze svých funkcí rezignoval a vrátil se do Spojených států. Pokud se týká jmenného rejstříku, je třeba upozornit, že chybně identifikuje generála Žukova (s. 249) s věhlasným maršálem Georgijem Konstantinovičem (1896–1974). Ve skutečnosti se jedná o generálmajora vojsk lidového komisariátu vnitra (NKVD) Georgije Sergejeviče Žukova (1907–1978).

Recenze

Sociální dějiny vládnoucích komunistických stran v dlouhé perspektivě

Marián Lóži

CHRISTIAN, Michel: *Camarades ou Apparatchiks? Les Communistes en RDA et en Tchécoslovaquie (1945–1989)*. Paris, Presses universitaires de France 2016, 400 stran, ISBN 978–2-13–063504-8.

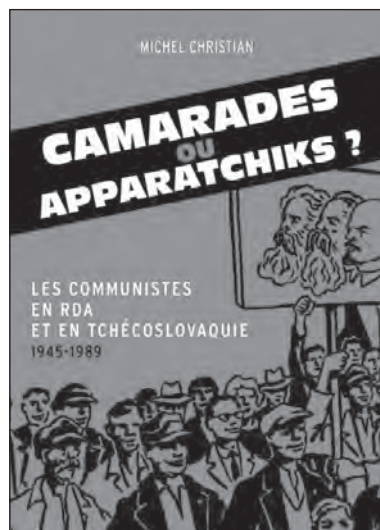
Takřka tři desetiletí poté co Komunistická strana Československa definitivně ztratila monopol na politickou moc, nedokázala česká historická obec stále nabídnout rozsáhlejší syntézu minulé doby, jež by se pokusila vytvořit globálnější narativ. Možná pro její úzkou specializovanost, ať už tematickou, či časovou, jeví se podobný úkon být nad její možnosti. Chopili se jej proto – pro někoho snad poněkud překvapivě – zahraniční historici, kteří buď díky většímu odstupu, anebo jinak zformovanému vědeckému východisku se s ním neváhají poměřit. Nepochybně je vůči jejich výsledkům možno vyslovit jistou faktografickou i metodologickou kritiku, to však nesnižuje působivost jejich snahy. V každém případě nabídli historickému badání to nejdůležitější – tolik potřebnou novou perspektivu.¹

1 Mám na mysli práce americké historičky Mary Heimannové, která je ve svém časovém záběru ještě extenzivnější, a britského historika Kevina McDermotta: HEIMANN, Mary: *Czechoslovakia: The State That Failed*. New Haven (Connecticut), Yale University

Nejnovější příspěvek na tomto syntetizujícím poli historiografie poválečného Československa představuje práce Michela Christiana *Soudruzi, nebo aparátčici? Komunisté v NDR a v Československu (1945–1989)*, zachycující čtyři desetiletí komunistických dějin. Autor působí na katedře obecných dějin Ženevské univerzity a recenzovaná publikace vzešla z jeho disertace. Svým pojetím se zásadně odlišuje od klasických událostních vyprávění, která v našem prostředí stále převažují. Christian se zaprvé rozhodl sepsat sociální dějiny komunistické strany, s důrazem na postupný vývoj. Zadruhé zvolil komparativní přístup, takže se neomezuje pouze na KSČ, ale v rámci srovnání věnuje stejný prostor také Jednotné socialistické straně Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED) v Německé demokratické republice. Sám v úvodu deklaruje, že se záměrně odchytil od velkých historických momentů, center politického rozhodování a klíčových mocenských hráčů. Svou pozornost místo toho zaměřil na déletrvající procesy, regionální úroveň a níže postavené straníky – lokální funkcionáře a řadové členy.

Michel Christian metodologicky vychází z typologické komparace. Srovnává dva typové obdobné útvary, komunistické strany s mocenským monopolem. V rámci snahy umenšit význam hospodářských diferencí, které by se mohly stát monokauzálním vysvětlením každé odchylky, si jako teritorium vybral Československo a NDR, dvě nejvíce urbanizované a industrializované země východního bloku. Této metody se přidržel i při výběru užších regionů, a dokonce i konkrétních podniků. Lokální výzkum omezil na průmyslové oblasti v okolí hlavních měst, jako dva specifické tovární koncerny si vybral Spolanu Neratovice a východoberlínský energetický podnik Das Transformatorenwerk Oberschöneweide (TRO, od roku 1951 nesl jméno Karla Liebknechta), obdobné co do velikosti a důležitosti. Ekonomické faktory se tím redukovaly ve prospěch faktorů historických.

Autorův záběr je neobyčejně široký a pro přehlednost jej lze – s velkou dávkou zjednodušení – rozdělit do tří zájmových polí. První představuje tvorba a reprodukce lokálních stranických elit. Ty podle Christiana procházely v obou stranách na pohled identickým vývojem. V prvních desetiletích se jednalo o příslušníky takzvané budouvatelské generace, kteří pocházeli z dělnických vrstev a ve stranických aparátech zažívali strmé kariéry. Byli v průměru mladší než řadové členstvo strany, neměli žádnou předchozí politickou zkušenost a umožnili KSČ i SED zásadně rekonstruovat vnitrostranícké mocenské i sociální vztahy. Autor však postřehl i zásadní rozdíl,

který spočíval ve faktu, že SED nepoměrně více než KSČ rekrutovala místní elity z řad veteránů komunistické i sociálnědemokratické strany. Ve větší míře tak čerpala z minulosti dělnického hnutí. Méně výrazná diference přetrvávala i později. V obou stranách se postupně prosadila technokratická elita s potřebným sociálním kapitálem a vzděláním, která zatlačila potenciální aspiranty z řad dělnické třídy. Výměna elit tak ustoupila jejich reprodukci. Christian se touto postupnou transformací ve své práci zabýval soustavně, což mu umožnilo postihnout až překvapivě organickou proměnu, k níž v obou stranických uskupeních došlo. I zde nicméně existoval rozdíl, třebaže pouze kvantitativní – SED disponovala relativně daleko větším množstvím funkcionářů, kteří byli rovněž lépe vyškolení.

Druhé autorovo zájmové pole se orientuje na stranickou administrativní praxi. Komunistické strany v obou zemích se v tomto ohledu inspirovaly stejným sovětským vzorem a usilovaly o zavedení maximální rutiny v evidenci i disciplinaci členstva. Jako hlavní nástroj jim v tom sloužil sběr dat o členech i aktivitě stranického života. Christian působivě dokládá, o jak obtížný úkol se jednalo, přinejmenším do poloviny padesátých let – členové strany v obrovských počtech jednoduše mizeli² a kartotéky stranických organizací byly i pro nejprimitivnější formy evidence jednoduše nepoužitelné. To autorovi umožnilo reinterpretovat roli prověrek ve stalinském období – nejednalo se podle něj o projev síly, ale naopak slabosti administrativního aparátu, který nutně potřeboval alespoň nejzákladnější přehled o svých členech. Tento chaos pochopitelně časem ustoupil větší pravidelnosti a doзору, které dosáhly vrcholu v osmdesátých letech. Nicméně vývoj v KSČ a SED nebyl stejnoměrný. Východoněmečtí komunisté daleko dříve než českoslovenští dokázali vybudovat kartotéční systém v okresních aparátech strany, v šedesátých letech měli už propracovaný systém schůzí (na kterých se použíly i filmy), a v sedmdesátých letech dokonce přišli s centrální elektronickou kartotékou, v níž měly být údaje o všech členech strany (!). S relativním úspěchem také prosadili systém základních stranických buněk organizovaný podle pracoviště namísto bydliště a integrovali do stranické struktury podnikové vedení i odborové organizace. Na jisté úrovni SED skutečně vykonávala „vedoucí úlohu“ a její hierarchická špička včetně samotné hlavy (ať už v osobě generálního tajemníka Waltera Ulbrichta, či jeho následníka Ericha Honeckera) si v mnoha ohledech podržela iniciativu. Komunistická strana Československa oproti tomu působí takřka neschopně. Důkladný přehled o svých členech získala výrazně později a dočasně o něj znovu přišla po potlačení pražského jara. Projekt obdobné administrativní škály, jako byla elektronická kartotéka SED, dokázala napodobit až o celé desetiletí později a zdaleka ne s tak impozantními výsledky. Vedení podniků i odborových organizací v Československu si dokázalo udržet vůči stranickým funkcionářům jistý stupeň autonomie. Jednotná socialistická strana Německa místní prostředí transformovala a vytvářela nová, zatímco

2 Toto téma pro KSČ mistrně rozpracoval Jiří Maňák ve své studii, z níž Michel Christian rozsáhle čerpal (MAŇÁK, Jiří: *Proměny strany moci: Studie a dokumenty k vývoji Komunistické strany Československa v období 1948–1968*, sv. 1–3. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995–1999).

KSČ se spíše snažila uchytit v těch, která existovala před ní. Na pohled identický administrativní přístup se tak podle Christiana v obou stranách realizoval zásadně odlišným způsobem.

Třetí a podle mého úsudku nejdůležitější zájmové pole představují samotní straníci a jejich život ve straně. I zde Michel Christian postihl, že se podmínky v obou porovnávaných strukturách podstatně odlišovaly. Komunistická strana Československa díky příhodné situaci a zvolené strategii úspěšně vystupovala jako reprezentantka přísně národních zájmů, díky čemuž dokázala rekrutovat členskou základnu v celé české populaci (méně už mezi slovenskou). Dokázala získat představitele intelektuálních i soudnických profesí, kteří si přes následné čistky stalinského období udrželi ve straně nezanedbatelné zastoupení. Současně relativně úspěšně apelovala na manuální vrstvy, dokonce i na rolníky. Kombinace obou faktorů pak vedla k tomu, že KSČ po dlouhou dobu představovala stranu s největší mírou zastoupení obyvatelstva v celém východním bloku. Naproti tomu SED kvůli dědictví nacismu a statusu Německa jako poražené země žádný výraznější nacionální program provádět nemohla. Ve své sociální struktuře tak zůstala převážně omezena na úřednictvo, které získala díky svému postavení státostřany. Toto srovnání umožnilo Christianovi docenit nacionální aspekt a přesvědčivě vysvětlit, proč si KSČ na rozdíl od SED dlouhodobě vystačila s daleko slabší administrativní strukturou – mohla spoléhat na jistý druh minimální národní legitimity.

Tento rozdíl se postupem času umenšoval a zejména v sedmdesátých a osmdesátých letech ztratil mnoho ze svého původního významu. V obou stranách vstup do strany tehdy již zdaleka nepředstavoval tak velký sociální zlom jako dříve. Socializace obyvatelstva ve školách, masových organizacích a částečně i v rodině jej do velké míry předjímal. Obě komunistické strany reprodukovaly profesní a společenské vztahy a spíše než z ideových důvodů do nich lidé vstupovali proto, aby dosáhli materiálních výhod nebo prosadili individuální a kolektivní iniciativy (jako například opravu kanalizační sítě v městské čtvrti). Tento posun se demonstroval rovněž demograficky – v roce 1986 se drtivá většina členstva KSČ i SED skládala z lidí, kteří do strany vstoupili ve druhé půli padesátých let a později.³ Prostor pro přeměnu byl tudíž nesmírný. Členství ve straně potom umožňovalo společenské vyžití, a to dokonce i na schůzích a ve vztahu k lokálním stranickým šéfům. Přesto některé zásadní odlišnosti mezi oběma stranami přetrvávaly a vznikly nové. Vstup do SED pořád představoval pro potenciální zájemce značný otřes a kladl na ně rozsáhlé úkoly v základních stranických buňkách i masových organizacích. Členové KSČ byli daleko pasivnější. Pozoruhodný je Christianův postřeh, že zatímco do SED se v rozhodující míře vstupovalo na prahu dospělosti, vstup do KSČ spíše

3 Statistika je v tomto případě fascinující. V roce 1986 bylo 72 procent členů v KSČ nejdéle od roku 1958, v SED bylo ve stejném roce 69 procent členů nejdéle od roku 1961 (CHRISTIAN, M.: *Comrades ou Apparatchiks?*, s. 283). Bylo by zajímavé blíže prozkoumat, jakou úlohu tato obměna sehrála v procesu formace kádrů a organizace i mechanismu zapomínání, jak to při podobné, byť výrazně dynamičtější fluktuaci postulovala francouzská historička Annie Kriegelová pro Francouzskou komunistickou stranu (KRIEGEL, Annie: *Les Communistes français (1920–1970)*. Paris, Seuil 1985, s. 57 n.).

znamenal posun v kariéře, tedy z místa bez nutnosti vlastnit stranickou legiti-
maci do postavení, kde se již bez ní nedalo obejít. S tím souvisí jedno z hlavních
autorových zjištění, že KSČ daleko méně než SED zasahovala na úrovni běžného,
každodenního života.

Michel Christian v rámci těchto problémových okruhů postihl sociální život, který
se odehrával v obou komunistických stranách. Současně umožnil pochopit roli,
kterou v nich sehrával administrativní aparát, zejména pak jeho propracovanost.
Citlivá komparace ukázala velký význam, který tomuto základnímu nástroji by-
rokratického panství právem náleží, avšak neučinila z něj univerzální *systémové*
vysvětlení. Konečně Christian poukázal na úlohu nacionálního aspektu, který byl
nejdůležitějším rozdílem ve fungování obou stran. Diference v administrativní struk-
tuře jako takové lze pouze popsat, národní specifika je však umožňují vysvětlit.

Vůči autorově práci je jistě možné mít výhrady. Především v první kapitole je
únavně popisná a přináší pro alespoň trochu historicky vzdělaného čtenáře zná-
má fakta. Nicméně to je u publikace primárně cílené na francouzské publikum,
neobeznámené s českým či východoněmeckým kontextem, naprosto pochopitelné.
Už méně přijatelné jsou četné faktografické chyby, které se v tomto oddílu vysky-
tují. Naštěstí se týkají pouze všeobecných tvrzení, a nikoli vlastního tématu díla.
Zklamán jsem byl také ze zpracování některých událostí, jmenovitě pražského
jara 1968 nebo rozpadu komunistických režimů v roce 1989. Líčení je zde poněkud
zkratkovité a komparativní přístup zůstává nevyužit. To však podle mého úsudku
vychází ze samotné koncepce díla, zaměřené na delší časové úseky. Obdobně lze
smést i další výtku, že některá dílčí témata mohla být zpracována do větší hloub-
ky (za mě především komunistické členstvo v důchodovém věku). Syntéza přece
nemůže být přehnaně detailní.

Monografie Michela Christiana je neobyčejně ambiciózní – svým zaměřením na so-
ciální dějiny, komparativním přístupem i snahou postihnout dynamiku dlouhého
časového úseku. Přesto zůstává precizně sevřená a metodologicky přesná. Co více,
i přes nutný prostor věnovaný těžkopádným tématům, jako stranickému aparátu
nebo statistice, je velice dobře srozumitelná, a dokonce čtivá. K autorovi pociťuji
skutečný obdiv a doufám, že si knihy *Soudruzi, nebo aparátčící?* povšimne některé
české nakladatelství a vydá ji v překladu. Pro Michela Christiana by to jistě bylo
přínosné, pro českou historickou (a snad i laickou) obec přímo vynikající.

Recenze

Anatomie poválečného vzestupu KSČ

Matěj Bílý

ŠLOUF, Jakub: *Podvedená strana: Zrod masového komunistického hnutí na Plzeňsku, jeho disciplinace, centralizace a byrokratizace (1945–1948)*. Plzeň, Západočeská univerzita v Plzni 2016, 303 strany, ISBN 978-80-261-0524-4.

Výzkum dějin Komunistické strany Československa během druhého desetiletí nového milénia výrazně pokročil. Ke zdárnému dokončení se blíží – či již dospěly – některé velké projekty syntetické povahy.¹ Zároveň vznikly práce, které opustily rigidní pohled na KSČ skrze optiku centrálních stranických orgánů a pokusily se rozšířit dosavadní stav poznání prostřednictvím sond do regionálního a lokálního prostředí.² Ukazuje se přitom, že analýza poměrů a konkrétního dění na nižších úrovních mocenské hierarchie dokáže doplnit chybějící střípky pomyslné mozaiky

1 Jedná se např. o grantový projekt „Komunistická strana Československa a bolševismus“, realizovaný v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., nebo o *Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ v letech 1921–1989*, připravený autorským kolektivem pod vedením Petra Aneva a Matěje Bílého, jehož vydání v Ústavu pro studium totalitních režimů je plánováno na rok 2018.

2 Viz KAŠKA, Václav: *Neukáznění a neangažovaní: Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952*. Praha – Brno, ÚSTR – Conditio humana 2014; MRŇKA, Jaromír: *Svéhlavá periferie: Každodennost diktatury KSČ na příkladu Šumperska a Zábřezska v letech 1945–1960*. Praha, ÚSTR 2016; HRADECKÝ, Tomáš: „Nejpokrokovější

a poskytnout komplexnější obraz vzniku a fungování státněsocialistické diktatury v Československu.

Stejný cíl sleduje recenzovaná monografie historika a archiváře Jakuba Šloufa. Autor se problematice regionálního působení KSČ věnuje dlouhodobě, cenná je především jeho zevrubná analýza plzeňských nepokojů provázejících vyhlášení měnové reformy v roce 1953.³ Jeho druhá a prozatím poslední kniha *Podvedená strana*, věnovaná utváření komunistického hnutí na Plzeňsku v poválečné třetí republice, s přesahem do konce čtyřicátých let, je svým způsobem průkopnická. Původní rukopis totiž vznikl ještě před rokem 2008, kdy jej autor obhájil jako rigorózní práci v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V ucelené podobě se text naneštěstí podařilo publikovat až s velkým časovým odstupem. Ačkoli má kniha v roce 2016, ve skutečnosti se fyzicky dostala na prodejní pulty celých deset let po sepsání jádra textu. Jde o prodlehu doslova fatální. Mnohé závěry, které autor předkládá, by totiž na sklonku předchozí dekády působily značně převratněji než dnes.

Podvedená strana je sondou do dění v plzeňském regionu v prvních poválečných letech, s jistými přesahy do počátku let padesátých. Pro lepší orientaci v kontextu nabízí i základní nástin situace na Plzeňsku v meziválečném a protektorátním období. Analýza událostí je ovšem výrazně zasazena do celkového vývoje v Československu. Nejedná se tedy o regionální dějiny psané s cílem objasnit historii konkrétní geografické oblasti. Šlouf se naopak na specifickém regionu snaží ukázat obecnější faktory, které mohou být při pohledu z mocenského ústředí snadno přehlédnuty, případně se nejeví jako klíčové, avšak jejich důležitost zřetelně vystupuje v místních podmínkách. V centru pozornosti autora se obecně nachází přerod KSČ v masovou stranu. Výklad se soustředí na její organizační výstavbu, situaci v plzeňském krajském výboru KSČ a jednotlivé zájmové skupiny, které v něm působily. Neomezuje se přitom jen na komunistickou stranu, reflektuje i ostatní politické síly a masové organizace, stejně jako regionální politický tisk. Přináší tak poměrně komplexní pohled na poválečnou politickou scénu na Plzeňsku. Z něj vyplývá například důležité zjištění, že během únorové vládní krize KSČ v regionálních podmínkách těžila především z pasivity nekomunistických stran, která jí pomohla vytvořit dojem, že za komunisty stojí drtivá většina průmyslového dělnictva.

Jakub Šlouf již před lety dospěl k názoru, který dnes tuzemská historiografie stále více akceptuje: konstatuje, že poválečný vývoj v Československu nelze vysvětlit pouze prostřednictvím zákulisních plánů nejužších špiček komunistické strany a jejich „moskevských rádců“, a vyzdvihuje nutnost přihlídnout též k autochtonním kořenům zkoumaných jevů. Správně zdůrazňuje, že minimálně v prvních poválečných letech nebyla KSČ plně centralizovaným homogenním celkem, kterým v podmínkách rychle se rozvíjejícího masového hnutí ani být nemohla. Pomocí

kraj v Československu“: *Krajský národní výbor Ústeckého kraje v letech 1949–1960*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2017.

3 ŠLOUF, Jakub: *Spříznění měnou: Genealogie plzeňské revolty 1. června 1953*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2016.

analýzy poválečné obnovy strany na Plzeňsku se snaží odpovědět na širší otázky, například jaké typy funkcionářů obsazovaly pozice v jednotlivých patrech stranické hierarchie, jak se vedení strany snažilo mobilizovat rozsáhlé segmenty společnosti, co vedlo široké vrstvy československého obyvatelstva k podpoře komunistického programu, jaký byl reálný vliv členské základny a sympatizantů na formulování politiky KSČ v celostátním i komunálním měřítku, a především nakolik tyto vize korespondovaly s reálnou podobou poučnorových změn.

Na poslední otázku autor odpovídá názvem své knihy. Operuje s tezí, že ve třetí republice většina sympatizantů nepodporovala KSČ v touze po poměrech, které v Československu zavládly po únoru 1948. Lidé podle Šloufa nedostali slibovanou „demokratickou formu socialismu“, a proto byli svým způsobem podvedeni. Kniha ústí do závěru, že ve zkoumaném období existovaly *dvě* komunistické strany – „strana funkcionářů“ a „strana řadových členů“ – které měly jen minimum společného. Zůstává otázkou, zda takto paušální rozdělení není samo o sobě příliš zjednodušující a kategorické. Paradoxně to naznačují i některá Šloufova zjištění. Z výkladu například vyplývá, že část poučnorové kritiky „diktátorské praxe“ v KSČ zaznívala z úst příslušníků sesazené regionální stranické elity, kteří si ve funkcích sami počínali silně autoritářsky. Projevy nespokojenosti tedy nezřídka odrážely spíše nenaplněné osobní ambice, nikoli jen obecné rozladění z panujících poměrů.

Na konkrétním regionu kniha ukazuje, že příčinu poválečného úspěchu KSČ v Československu nelze hledat *výhradně* v geopolitické situaci ani v často zdůrazňovaném agresivním postupu komunistů při obsazování bezpečnostního aparátu. Upozorňuje naopak na nutnost brát v potaz také šikovnost komunistické strany při formulaci jejího programu, který vycházel vstříc společenským náladám i místním odlišnostem. Plzeňsko se v tomto směru jeví jako vhodně zvolený region, jelikož vykazuje četná specifika. Předně před druhou světovou válkou šlo o baštu sociální demokracie, která se navíc rázně bránila spolupráci s komunisty, a proto se dalo předpokládat, že tato politická síla bude po roce 1945 brzdit tamní rozmach KSČ. Plzeň navíc osvobodily americké jednotky. Západočeští komunisté tedy nemohli tolik těžit ze sympatií k Rudé armádě a Sovětskému svazu, které zde byly menší než v ostatních regionech, a naopak čelili posílené náklonnosti obyvatel k západní kultuře. Skutečnost, že KSČ navzdory těmto nepříznivým výchozím podmínkám dokázala v západních Čechách zaznamenat výrazné úspěchy, umožňuje Šloufovi poukázat na některé opomíjené faktory, jež přispívaly k rychlému poválečnému růstu komunistického hnutí.

Výklad podchycuje enormní dynamiku celého procesu. Vyzdvihuje přitom zásadní vliv válečné zkušenosti a protinacistického odboje. V roce 1934 měla KSČ na Plzeňsku pouhých osm set členů a ve volbách následujícího roku dosáhla žalostného výsledku 3,24 procenta. Komunisté se v zásadě pohybovali na okraji společnosti. Naopak za války s nimi v aktivitách proti okupantům spolupracovala velká část mládeže, odborářů a sociálních demokratů, přičemž tyto vazby se udržely i po květnu 1945. Autor ukazuje, že velká část někdejších plzeňských sociálních demokratů vstoupila po válce, případně ještě v jejím průběhu (například v koncentračních táborech) do KSČ. Komunisté navíc ovládli dřívější sociálnědemokratickou baštu, Škodovy závody (i díky tomu, že záměrně bránili obnově sociálnědemokratických organizací). Na druhou stranu Šlouf demonstruje, že poválečný růst členské základny KSČ nebyl samovolný, ale stimulovalo ho stranické ústředí, především s vidinou blížících se parlamentních voleb.

Schopnost komunistické strany přistupovat k mnoha otázkám flexibilně je dobře ilustrována právě na jejím postoji k americké armádě. Komunisté na Plzeňsku dokázali využít zmíněného proamerického sentimentu ve svůj prospěch a neváhali dokonce vysílat svého funkcionáře Zdeňka Kejmara agitovat mezi obyvatele v americké vojenské uniformě. Šlouf na tomto případě dokumentuje, že komunisté nezískávali politické body primárně radikálním programem, ale spíše schopností oslovit široké vrstvy společnosti a prezentovat se coby celonárodní síla. V tomto směru by ovšem stálo za to zamyslet se více nad vnějšími faktory, které realizaci takové politiky bezprostředně po skončení války umožňovaly. Výklad naneštěstí možná až příliš lapidárně konstatuje, že postoj KSČ k americké armádě v zásadě kopíroval genezi studené války. Zůstává proto otázkou, nakolik byl tedy autochtonním projevem. Mohli snad komunisté vůči Spojeným státům vystupovat konfrontačně za situace, kdy si američtí a sovětské představitelé stále ještě vřele potřásali rukama a gratulovali si ke *společné* porážce nacismu?

Americký faktor naopak Šloufovi dobře posloužil pro ukázkou pozvolného nástupu změn po mocenském převratu v únoru 1948. Průběh a důsledky proamerických demonstrací, které se v Plzni odehrály v květnu téhož roku, jen prohlubují domněnku, že únor ve skutečnosti neznamenal přelom, který situaci v Československu zvrátil ze dne na den. Nastolování komunistické diktatury bylo ve skutečnosti dlouhodobějším procesem. Květnové protesty příznačně vyvolaly jen mírné represe. Obdobně pomalu postupovala poučovací disciplinace v rámci samotné komunistické strany – nespokojení členové plzeňské krajské organizace dokonce dokázali proamerických demonstrací využít k rozdmýchání nového kola vnitrostranických frakčních bojů. Šlouf přitom, podobně jako ve své knize o plzeňské revoltě v roce 1953, boří zjednodušující pohledy. Ukazuje, že proameričtí demonstranti nebyli primárně vedeni odporem vůči socialismu či spojenectví se Sovětským svazem, ale spíše jim vadilo opuštění myšlenky Československa jako mostu mezi Východem a Západem, přičemž do demonstrací se zapojili i někteří komunisté.

Jednou z nejzajímavějších částí knihy je analýza vývoje plzeňských komunistických elit od roku 1945 do období politických soudních procesů na počátku padesátých let. V centru pozornosti autora je nižší a střední stupeň politických činitelů, zahrnující

nejen stranické funkcionáře, ale také občanské aktivisty. Zkoumá přitom faktory, které dané osoby vynesly do významných pozic. Dle Šloufa měla velký význam bolševizace KSČ, jelikož na regionální úrovni vytvořila spolehlivý sbor funkcionářů, kteří ve třicátých letech získali zkušenost s centralistickým způsobem řízení strany a po válce mohli být obsazeni do významnějších funkcí. Ukazuje se, že na Plzeňsku rychle proběhla obměna první poválečné stranické garnitury, rekrutující se z řad domácích odbojářů, za komunistické vězně z koncentračních táborů, kteří měli předválečnou zkušenost s řízením strany. Složení Krajského výboru KSČ v Plzni tedy muselo být od počátku kompromisem. Předváleční komunisté navíc využívali svých politických zkušeností k vnitrostranickému boji a posilování svých pozic. V rámci byrokratizace strany byli posléze přesto nahrazeni přímými zástupci pražského ústředí, kteří svou autoritu nemohli opírat o lokální tradice komunistického hnutí, a tak silně záviseli na politice centra. Dokázali však využívat podpory, která se jim dostávala shora, a plzeňskou krajskou organizaci KSČ řídili nezávisle na volených stranických orgánech, především plénu krajského výboru. Jejich vazba na generální sekretariát Rudolfa Slánského jim nicméně později, v období politických procesů uškodila. Nespokojení členové KSČ pak perzekuci takových funkcionářů podporovali, jelikož ji vnímali jako spravedlivé odstranění skutečných spiklenců a vystupovali v roli žalobců, zaštiťujících se statutem „starých a osvědčených členů strany“. Šlouf navíc ukazuje, že tento pocit opomenutí „zasloužilých“ posilovala skutečnost, že lukrativní místa uvolněná poúnorovými čistkami zpravidla neobsazovali staří komunisté, ale především pováleční členové strany. Závěry tedy podporují předpoklad, že navzdory masovému charakteru poválečné KSČ zůstávalo stranické ústředí vždy rozhodující instancí, především v personálních otázkách i politické taktice. Obecná platnost uvedených zjištění snad bude v brzké době potvrzena, případně zpřesněna komparativní analýzou situace ve více československých regionech, na níž se autor momentálně podílí.

Jak již bylo uvedeno, Jakub Šlouf není jen historik, ale též archivář. Příliš proto nepřekvapí, že vychází především z pečlivého výzkumu archivní dokumentace. Nejvíce se opírá o materiály plzeňského krajského výboru KSČ, které se nacházejí ve Státním oblastním archivu v Plzni. Kniha potvrzuje, že tento fond je ve srovnání s ostatními stranickými krajskými výbory velmi dobře zachován a pro bádání o regionálních aspektech nastolování komunistické moci v Československu představuje cenný pramen. Obsahuje totiž i personální spisy jednotlivých komunistických funkcionářů, které zaznamenaly četné zákulisní třenice, a umožňují tak rekonstruovat vnitrostranické mocenské boje. Text nicméně často odkazuje na dokumentaci stranického ústředí, uloženou v Národním archivu, díky čemuž se mu dobře daří podchytit charakter vztahů mezi plzeňskou krajskou organizací a centrem. V menší míře využívá i dokumenty z Archivu města Plzně či Všeodborového archivu Českomoravské komory odborových svazů.

Z metodologického hlediska převažuje pozitivistický přístup a důraz na prameny. Ten má za následek místy horší čtenářskou stravitelnost textu. Platí to především o velmi popisných pasážích zabývajících se rozvojem a statistickým složením členské základny KSČ, možná až přespříliš podrobný je výklad vývoje struktury plzeňského

stranického aparátu. To samé se týká zdlouhavých výčtů jmen funkcionářů, obzvláště nekomunistických stran, kteří v samotném výkladu nehrají žádnou roli. Naopak přínosné jsou stručné biografické poznámky o většině klíčových aktérů analyzovaných událostí. Určitě se ale nedá říci, že by kniha jako celek nebyla čtivá. Poutavé je především líčení bouřlivých událostí roku 1946 v Plzni – nepokojů provázejících primátorskou volbu a násilného obsazení redakce sociálnědemokratického deníku *Nový den* místními komunistickými radikály. Vítaným osvěžením jsou i hojně užívané, mnohdy pikantní citace jednotlivých aktérů.

Zajisté se mohou objevit hlasy, které budou Šloufovi vytýkat, že opomenul, případně věnoval příliš malou pozornost některým zásadním faktorům, které jsou s poválečným vývojem v Československu a nastolováním státněsocialistické diktatury tradičně spojovány a při pohledu centrální optikou kladeny do popředí. Kniha v tomto směru skutečně není všeobjímajícím dílem. Příliš se nezabývá třeba průběhem znárodnění, odsunu německého obyvatelstva či retribuice. Je to však dáno zaměřením výkladu na vnitřní dění v komunistické straně. Pro úplnost je vhodné podotknout, že Šlouf neopomněl podchytit poučnou represe a čistky. Za sporné, přinejmenším z politologického hlediska, lze ovšem považovat jeho označení poválečné KSČ za takzvanou *catch all party*. Jedním z jejích znaků je totiž i deideologizace programu do takové míry, které českoslovenští komunisté zajisté nedosáhli. Navzdory tomu platí, že KSČ byla – alespoň před únorem 1948 – stranou inkluzivní, prezentovala se jako celonárodní síla, oslabil sociální radikalismus, a naopak se přiklonila k nacionalismu.

Recenzovaná kniha ukazuje, že výzkum regionálních aspektů československého komunismu může pomoci upozornit na obecnější trendy, obzvláště není-li místní perspektiva vytržena z širšího kontextu dobových událostí. Zároveň je nutné zdůraznit, že zaměření na jediný region v sobě vždy skrývá nebezpečí přílišného zobecňování závěrů na základě konkrétních, mnohdy specifických podmínek. Stojí tedy za zvážení, zda by další výzkum neměl spíše pracovat s větším souborem regionů, které sice nebudou zmapovány až tak podrobně, avšak komparace základních směrů jejich vývoje posílí relevanci zobecňujících závěrů.

Recenze

Volby v „normalizačním“ Československu a jejich smysl

Petr Anev

VILÍMEK, Tomáš: *„Všichni komunisté do ureň!“ Volby v Československu v letech 1971–1989 jako společenský, politický a státněbezpečnostní fenomén.* (Česká společnost po roce 1945, sv. 12.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. 2016, 354 strany, ISBN 978-80-7285-198-0.

Problematika československých voleb v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století dosud unikala větší pozornosti historiků. Na první pohled se zdá, že k tomu měli oprávněné důvody. Volby v komunistickém režimu nebyly svobodné, neumožňovaly rozhodování mezi alternativními politickými koncepcemi a pro kandidátku Národní fronty v čele s Komunistickou stranou Československa se tradičně vyslovovalo téměř sto procent voličů. Tyto okolnosti svádějí k závěru, že se jednalo o frašku, kterou není nutno se zabývat. Tomáš Vilímek si v monografii o volbách v „normalizačním“ Československu položil otázku, proč se komunisté namáhali s jejich organizováním a proč na ně obětovali nemalé finanční prostředky. Ve své práci ukázal, že volby ve skutečnosti plnily řadu funkcí, byť byly jiné než v demokratickém státě. V rámci výkladu o volbách přitom popsal důležité aspekty fungování komunistického režimu, všiml si různých forem odporu proti němu a vylíčil také příběhy obyčejných lidí, které se nějakým způsobem vázaly

k volbám. Sedmdesátá a osmdesátá léta představil z nového úhlu a nemálo přispěl k jejich lepšímu poznání. Nabízí se jistě námitka, že měl své téma pojmut širěji a věnovat se i volbám v letech 1948 až 1968. Soustředění na „normalizační“ volby má ovšem své opodstatnění, jedná se o jasně vymezené období.

Tomáš Vilímek se věnuje různým tématům soudobých dějin. Dosud psal hlavně o protikomunistické opozici, disentu a rezistenci v Československu a NDR, o represích a činnosti politické policie, pádu komunistického režimu v roce 1989, mladoboleslavské Škodovce v období „normalizace“, kromě politických, sociálních a hospodářských dějin se zabýval i metodologickými otázkami soudobých dějin a dalšími problémy.¹ Jeho poslední kniha vychází z velkého množství informačních zdrojů. Opírá se především o archivní výzkum a využívá zatím nezpracované prameny. Dokumenty k „normalizačním“ volbám se vyskytují v různých českých archivech, nejvíce jich je zřejmě k nalezení v Národním archivu a Archivu bezpečnostních složek. V Národním archivu autor pracoval s materiály předsednictva Ústředního výboru KSČ, ale také s nezpracovanými fondy sekretariátu generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka a Ústředního výboru Národní fronty ČSSR; druhý z nich obsahuje stenografické záznamy ze zasedání České volební komise Národní fronty.

V Archivu bezpečnostních složek Vilímek studoval například nezpracované fondy „Zpravodajské informace Federálního ministerstva vnitra ČSSR“ a „Jednotný poznatkový fond“. První je konglomerátem informací z různých oblastí společnosti, které byly důležité z hlediska bezpečnosti státu, druhý uchovává výpisky z řady významných rozvědných a kontrarozvědných spisů, které byly později zničeny. Kromě toho autor použil například sbírky rozhovorů Centra orální historie při Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., obsahující životopisná vyprávění příslušníků inteligence a dělnických profesí, kteří se v nich vyjadřovali i k volbám v „normalizačním“ Československu. Dále autor čerpal z *Rudého práva* a dalších periodik, z tištěných pramenů a opíral se o literaturu historickou, politologickou i sociologickou. Vilímkova kniha obsahuje všechny standardní náležitosti odborné publikace, najdeme v ní jmenný rejstřík i seznam zkratk. Vyskytuje se v ní také řada

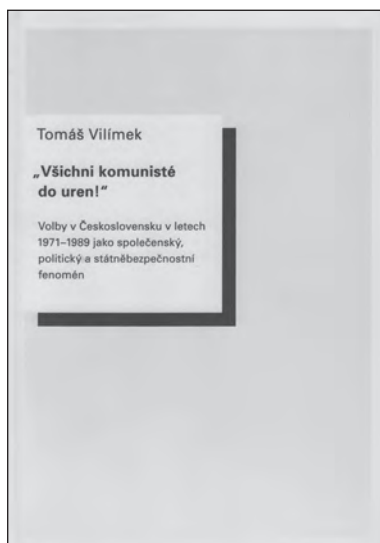
1 Viz např. VILÍMEK, Tomáš: *Solidarita napříč hranicemi: Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*. Praha, Vyšehrad – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2010; TÝŽ: K příčinám pádu režimu v ČSSR a NDR v roce 1989. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (ed.): *Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945*. (Česká společnost po roce 1945, sv. 5.) Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2008, s. 130–204; TÝŽ: Mladoboleslavská Škodovka v období normalizace (1969–1989). In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (ed.): *Česká společnost v 70. a 80. letech: Sociální a ekonomické aspekty*. (Česká společnost po roce 1945, sv. 11.) Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2012, s. 63–175; TÝŽ: Dvojitý způsob života: Studie o Chartě 77 a československé společnosti (1977–2000). In: SUK, Jiří – KOPEČEK, Michal – ANDĚLOVÁ, Kristina – VILÍMEK, Tomáš – HERMANN, Tomáš – ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Šest kapitol o disentu*. (Sešity ÚSD AV ČR, sv. 51.) Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2017; TÝŽ: „Kdo řídí – kontroluje!“ Podnikový management a úskalí „socialistické kontroly“ v československých podnicích v osmdesátých letech 20. století. In: *Soudobé dějiny*, roč. 24, č. 3 (2017), s. 361–388; PLATO, Alexander von – VILÍMEK, Tomáš – FILIPKOWSKI, Piotr – WAWRZYŃIAK, Joanna: *Opposition als Lebensform: Dissidenz in der DDR, der ČSSR und in Polen*. Berlin – Münster, LIT Verlag 2013.

tabulek, které podrobněji seznamují s volebními výsledky, sociálním složením kandidátů na poslance a dalšími údaji souvisejícími s volbami.

Vilímkova kniha je celkově poměrně čtivá, odlišný charakter má pouze úvodní pasáž, která představuje cíle práce a její pramennou základu (s. 9–24). Čtenáře by svou suchopárností mohla na první pohled odradit, pokud se ale nechce hlouběji seznámit se zdroji práce, může ji klidně přeskočit. Publikace je rozdělena do pěti kapitol včetně úvodu. V druhé, teoretické kapitole autor pracuje s rozmanitou politologickou literaturou a snaží se shrnout základní znaky socialistických voleb (s. 25–37). Přibližuje, jak volby v nedemokratických i demokratických státech charakterizují jednotliví autoři (Werner Josef Patzelt, Samuel Huntington, Dieter Nohlen, Vladimír Klokočka, Arend Lijphart a další), a umožňuje tak československé volby vnímat v širších souvislostech.

Další tři kapitoly knihy jsou výrazně delší. Ve třetí části píše Vilímek o funkcích socialistických voleb (s. 38–128), jichž nachází celkem šest. Sám bych na první pohled neodhadl, které to jsou, ale relevantní jsou všechny, jež uvádí. Zprvée píše o funkci kreační a legitimizační, spočívající v konstituci zastupitelských sborů jako reprezentace občanů od místní až po celostátní úroveň. Ve skutečnosti měly jen malý vliv, protože byly zcela podřízeny komunistické straně. Poslanců národních výborů všech úrovní bylo přes dvě stě tisíc. Establishment se tak mimo jiné snažil ukázat, jak velké množství lidí se podílí na správě země. Zadruhé Vilímek přibližuje funkci kádrově výběrovou. Kandidáti na poslance procházeli přísným nomenklaturním sítím a KSČ si ve volbách udržovala nominační monopol. Kladla důraz na pestré sociální složení poslanců, které mělo vzbuzovat dojem, že reprezentují všechny složky společnosti. Třetí funkcí voleb bylo podle Vilímka prověření angažovanosti, tedy politická a hospodářská mobilizace společnosti. Těžiště voleb v sedmdesátých a osmdesátých letech se do značné míry přesunulo do přípravné fáze, nespočívalo už v samotném volebním aktu. Velké procento občanů v jejich domovech navštívily agitační dvojice, které je zvaly k volbám. Značná část občanů se také musela účastnit předvolebních veřejných schůzí. Volby provázela četná oznámení pracovních kolektivů, které se zavazovaly ke zvýšení plánovaných ukazatelů výroby.

Jako čtvrtou Vilímek zmiňuje preventivně bezpečnostní funkci. Na zajištění voleb se podílely všechny složky bezpečnostního aparátu. Před volbami byla podnikána značně rozsáhlá opatření proti jejich možným narušitelům a komunistické vedení se průběžně nechávalo informovat o svých odpůrcích. Zapáté Vilímek charakterizuje funkci propagandistickou. Volby v sedmdesátých a osmdesátých letech pravidelně

provázela propagandistická kampaň, která oslavovala dosažené hospodářské výsledky a vebila vysokou životní úroveň pracujících či zrovnoprávnění žen. S tím souvisela funkce dehonestací. V předvolebních kampaních byla obvyklým terčem kritiky československá opozice, západní exil, předmnichovská republika a komunisté také zpochybňovali demokratičnost voleb na Západě. Můžeme se samozřejmě ptát, jestli je Vilímkův výčet funkcí „normalizačních“ voleb úplný, jestli bychom nenašli ještě jiné úlohy, které volby plnily. Nicméně funkce, které autor rozebírá, jsou vybrány po zralé úvaze a smysl voleb představují dobře.

Ve čtvrté kapitole (s. 129–219) autor na danou problematiku pohlíží z odlišného úhlu. Věnuje se konkrétně jednotlivým volbám, které se uskutečnily v letech 1971, 1976, 1981 a 1986. Popisuje, v čem se podobaly, a zároveň líčí jejich různá specifika. Ostatní části Vilímkovy publikace tato kapitola dobře doplňuje. Dočteme se v ní, že volby v listopadu 1971 byly velkou zkouškou pro režim, komunisté jejich úspěšné provedení vnímali jako důkaz dovršení procesu konsolidace po okupaci v srpnu 1968. Volby konané v říjnu 1976 probíhaly z pohledu KSČ v nejkliďnější atmosféře. Pětiletka 1971 až 1975 byla jediná v poúnorovém Československu, jejíž základní parametry se podařilo splnit. Předvolební kampaň v roce 1976 byla proto ve velké míře zaměřena na bilancování dosažených úspěchů. Volby v červnu 1981 už se odehrávaly v horší hospodářské situaci než před pěti lety a také stály ve stínu dění v Polsku, kde vznikly nezávislé odbory Solidarity. Poslední „normalizační“ volby z května 1986 se pak konaly v době přetrvávajících hospodářských obtíží. Na konci kapitoly se Vilímek věnuje úvahám o volební reformě chystané v letech 1987 až 1989. Impulzem k ní byly politické změny v Sovětském svazu, realizována však nakonec nebyla, krátce před pádem komunistického režimu byla odložena na později.

Poslední kapitola knihy se věnuje aktivitám, které občané vyvíjeli proti „normalizačním“ volbám (s. 220–330). Vilímek záslužně představuje jejich pestrou škálu a řadí je přehledně do pěti skupin. Zprvée píše o hlasování proti kandidátům Národní fronty a volební neúčasti. Tu režimní orgány rovněž vnímaly jako nepřátelský akt. Od každého voliče se očekávalo, že se před volební komisí demonstrativně vysloví pro kandidáty Národní fronty, hlasovací lístky vhodí do urny a nezajde s nimi ani za plentu. Odmítnutí nastíněného volebního rituálu občanovi obvykle tak či onak zneprůjemnilo život. Uchýlil se k němu jen málokdo, počet nevoličů se pohyboval v řádu desetin procenta a stejně nízké byly i počty neplatných hlasů a hlasů proti kandidátům Národní fronty. Vilímek připomíná, že v „normalizačním“ Československu nedocházelo k výraznějšímu falšování volebních výsledků. K hlasování proti oficiálnímu kandidátovi bylo ovšem nutné přeškrtnout celé jeho jméno, částečné přeškrtnutí bylo stále považováno za hlas pro něj. Vzhledem k těmto okolnostem podle autora k menšímu falšování výsledků přece jen docházelo.

Druhou skupinu aktivit namířených proti volbám představují „verbální delikty“. Těch se vyskytovalo velké množství, jednalo se o výroky kritické a ironizující. Někdy se k nim lidé uchýlili pod vlivem alkoholu a později toho litovali. Zatřetí Vilímek píše o protirežimních písemnostech. Objevovaly se mnohé texty, které upozorňovaly na úplatkářství, špatnou ekologickou situaci, nefungující zásobování a podobně.

Hranice mezi konstruktivní kritikou a útoky na režim v nich nebyla jasně vymezena. Někteří lidé byli za autorství protikomunistických textů odsouzeni do vězení. Nejpočetnější skupinou protirežimních písemností, které měly vztah k volbám, byly letáky. V jednom letáku, který se objevil v pražských Dejvicích, bylo vyřčeno přání „Všichni komunisté do uren!“, které Vilímek přejal do názvu své publikace. K protirežimním písemnostem autor řadí také anonymní dopisy, které byly adresovány komunistickým představitelům a kritizovaly z různých pozic jejich politiku. Další skupinu tvořily nápisy proti volbám, vznikající v reakci na přemíru předvolební propagandy. Ta mnohé občany přiměla k drobnému upravení hesel či k připsání vlastního komentáře.

Začtvrté pojednává autor o sabotážních akcích, násilí a výhrůžkách násilím. Československá opozice v období „normalizace“ násilí odmítala, režimní propaganda ovšem strašila údajnými teroristickými akcemi protisocialistických sil, řízenými ze Západu. Případy „záškodnictví“ se vyskytly jen výjimečně, byla například strhávána předvolební výzdoba. Nakonec si Vilímek všimá aktivit nekomunistických stran Národní fronty. Popisuje, jak se někteří členové Československé strany socialistické a Československé strany lidové pokoušeli o samostatnější politiku, a líčí pokus Pavla Wonky o nezávislou kandidaturu do Sněmovny lidu Federálního shromáždění v roce 1986. Komunistická strana si svůj mocenský monopol hlídala a proti podobným aktivitám se vždy postavila. Wonka byl uvězněn a později v dubnu 1988 ve vězení zemřel.

Ve Vilímkově knize se jako v každé jiné historické práci vyskytují menší nepřesnosti a sporná tvrzení. Kdybych v ní měl hledat chyby, tak bych autorovi například vytkl, že na několika místech neuvádí do souvislostí šetření Ústavu pro výzkum veřejného mínění. Cituje třeba výzkum, který se zabýval postojem občanů k vyřizování jejich záležitostí národními výbory v osmdesátých letech (s. 48–50), uvedené počty spokojených a nespokojených občanů ale může čtenář vnímat zavádějícím způsobem. Výzkum byl proveden v nesvobodných poměrech, občané nemohli vždy bez rizika sdělit, co si myslí. Po prezentaci několika výzkumů už Vilímek údaje do souvislostí uvádí, a výtka tedy neplatí pro celou jeho knihu. Popisuje mimo jiné výzkum zaměřený na sledování západního rozhlasu a dodává, že za vyřčené postoje mohli být respondenti postiženi (s. 199 n.).

Lze také namítnout, že v publikaci není představen většinový volební systém, který se uplatňoval v „normalizačních“ volbách. Jistě je pravda, že nehrál zásadnější roli, platil jen formálně. Jeho stručné osvětlení ale mohlo přispět k lepšímu pochopení některých souvislostí. Diskutovat lze rovněž o vhodnosti některých termínů užívaných v knize. Autor například píše o poslancích národních výborů jednotlivých úrovní. Sám bych se na první pohled spíše přikláněl k označení „člen“ místo „poslanec“. Pojem „poslanec“ se ovšem v pramenných materiálech objevuje stejně jako „člen“ a je možné, že se postupně obecně ujme i v tomto významu. V některých pasážích knihy mi připadlo sporné užívání termínu „opozice“. V „normalizačním“ Československu k ní nelze řadit velké množství osob, představitelé disentu se totiž za opozici tak úplně nepovažovali. Nechtěli převzít moc, což bývá chápáno jako

hlavní cíl opozice. Disent se především stavěl proti porušování občanských práv komunistickým režimem.

Po roce 1989 se vedly mnohé debaty, jestli byl „normalizační“ režim totalitní, nebo ne. Manifestační volby v sedmdesátých a osmdesátých letech lze vnímat jako příznak totalitního režimu. Oldřich Tůma v předmluvě k Vilímkově knize píše, že „účast na volbách byla jedním z nejnepříjemnějších projevů poslušnosti vůči režimu, do jaké se běžný občan v životě dostával“. Při pochodu v prvomájovém průvodu se mohl ztratit v davu, ale před volební komisí a při vhazování lístků do volební urny vystupoval každý sám za sebe (s. 5). Vilímkova kniha nabízí cenný studijní materiál pro ty, kteří se chtějí teoreticky zabývat charakterem „normalizačního“ Československa.

Marek Suk v recenzi Vilímkovu monografii veskrze chválil.² Oceňoval zejména, že Vilímek propojil perspektivy „shora“ a „zdola“, věnoval se podrobněji činnosti stranických orgánů a bezpečnostních složek při zajišťování voleb a zároveň popsal i mnohé příběhy obyčejných lidí. Vilímkově knize jenom vytýkal, že je někde až příliš podrobná. Dle mého názoru Vilímek zbytečně do hloubky nešel. Jeho výklad je vyvážený, shromážděné poznatky dokázal přehledně uspořádat a vyvodil z nich relevantní závěry.

2 Recenze Marka Suka vyšla bez názvu ve *Sborníku Archivu bezpečnostních složek*, roč. 14. Praha, Odbor archiv bezpečnostních služeb Ministerstva vnitra ČR 2016, s. 556–558.

Recenze

Každodennost filmařské praxe jako výzva filmové historii

Alena Šlingerová

SZCZEPANIK, Petr: *Továrna Barrandov: Svět filmařů a politická moc 1945–1970*. Praha, Národní filmový archiv 2016, 420 stran, ISBN 978-80-7004-177-2.

Období státního monopolu v české, respektive československé kinematografii se může jevit jako poměrně přehledná oblast, ukotvená některými již samozřejmými konotacemi. Kniha Petra Szczepanika *Továrna Barrandov* však patří k publikacím, jejichž cílem není potvrzovat obecné hypotézy o fungování kinematografie v totalitním systému, ale které tematickou strukturou i metodologicky ukazují dějiny českého filmu jako výzvu k novému bádání.

Tuto výzvu čteme na třech základních rovinách, jimž ve struktuře knihy odpovídají tři části nazvané „Produkční systém“, „Produkční kultura“ a „Produkční estetika“. Úvod velmi přehledně vytyčuje dílčí linie výzkumu a naznačuje perspektivy nového pohledu, vyložené v celkem osmi kapitolách. Ty sice pokrývají odlišné časové úseky, disproporce je však opodstatněna nedeskriptivním přístupem k jednotlivým tématům. Zatímco některá si vynutila sledování delší kontinuity, jiná jsou ukotvena v období několika poválečných let.

Jak uvádí ediční poznámka, většina kapitol vychází z již dříve uveřejněných textů. Nejstarší dle data publikování jsou části první a čtvrté kapitoly, jež uvádějí

do problematiky státněsocialistického modu produkce a produkční kultury. Vycházejí ze studie pro kolektivní monografii Pavla Skopala *Naplánovaná kinematografie*,¹ která vyšla v roce 2011 a na oblast české poválečné kinematografie aplikovala různé relativizující perspektivy takzvané nové filmové historie. Další kapitoly *Továrny Barrandov* nebo jejich části byly publikovány v následujících letech ve sbornících a časopisecky. Jejich aktualizace a uspořádání do knihy umožňují číst je ve vzájemných souvislostech a s jasnou představou ústředního problému: „Konflikt mezi tradičními hodnotami světa filmu a politickou snahou o jeho reformu tvoří hlavní osu této knihy, protože právě na něm se nejnázorněji odhaluje filmařská každodennost jakožto specifická kultura profesní komunity – v antropologických studiích médií zvaná ‘produkční kultura’.“ (s. 19) Titul knihy tedy neodkazuje k metafoře továrny na sny či iluze, ale k mnohem pragmatičtějšímu jádru autorova zájmu, totiž k filmové praxi s její profesní hierarchií, neformálními vnitřními vazbami nebo způsoby komunikace. Abstraktní chronologie direktivních a liberálních tendencí komunistického režimu v řízení této komunity je přeformulována do linie konkrétních konfliktů a reorganizací. Ukazuje se, že není nutné vycházet pouze z podřízenosti kinematografie vládnoucí elitě, ale naopak z její autonomie, potlačované i různými způsoby posilované. Zásadním inspiračním zdrojem je přitom Szczepanikovi sociologie literárního pole Pierra Bourdieua. Zvláště četba *Pravidel umění*, jeho pozdní práce, vydané v roce 1992,² tvoří k *Továrně Barrandov* ideální teoretický pandán.

Další přejaté koncepty jsou známy spíše těm, kteří se zabývají zahraniční filmovou produkcí. Patří k nim produkční systém Janet Staigerové či produkční kultury (*production cultures*) Johna T. Caldwell, jehož knihy a řada sborníků z oblasti produkčních studií (od slova „studium“) zatím nejsou k dispozici v českých překladech. Tyto modely a termíny pomáhají vyvážit tradiční pohled na střet kinematografie s represivním režimem a soustředit úvahy více k samotnému filmového průmyslu a jeho aktérům.

Szczepanikovy texty mají pevnou oporu v archivním výzkumu. Pramenná základna je pro studium českého, respektive československého státního filmu neobyčejně bohatá a četné nezpracované archivní fondy přinášejí stále nové podněty. Obraz filmařské komunity oproštěný od zjednodušené kategorizace stojí i na řadě zdánlivých marginálií a materiálů vzdálených problematice filmového díla. Autor k tomu uvádí: „Zestátněná kinematografie se na jedné straně chovala jako uzavřený systém, který před veřejností utajoval své vnitřní mechanismy (například již od května 1945 téměř dokonale ovládla filmový tisk), na druhé straně ale vyprodukovala nezměrné množství interních dokumentů, jež reflektují její skrytou povahu z různých hledisek: kádrové posudky, disciplinární případy, diskuse o vnitřních konfliktech mezi skupinami zaměstnanců, protokoly z kontrol, stížnosti, odvolání,

1 SZCZEPANIK, Petr: „Machři“ a „diletanti“: Základní jednotky filmové praxe v době reorganizací a politických zvrátů 1945 až 1992. In: SKOPAL, Pavel (ed.): *Naplánovaná kinematografie: Český filmový průmysl 1945 až 1960*. Praha, Academia 2011, s. 27–101.

2 Viz BOURDIEU, Pierre: *Pravidla umění: Geneze a struktura literárního pole*. Brno, Host 2010.

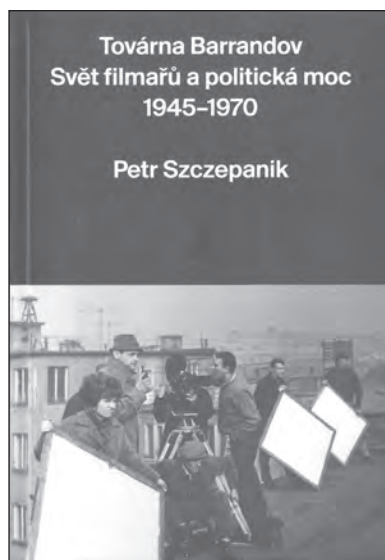
sebekritiky, udání jednotlivců atd. Pokud tyto zdroje doplníme ještě memoárovou literaturou a orálními prameny, můžeme se postupně dobírat komplexnější představy o tom, co v padesátých letech znamenalo být filmařem a dělat film.“ (s. 152 n.)

K dobové literatuře, vzpomínkám pamětníků a jiným „nespolehlivým“ pramenům autor nepřistupuje primárně jako k objektům kritického čtení, ale jako k jedinečným stopám někdejší filmařské každodennosti. Je až fascinující, jak se mu podařilo díky široké bázi zdrojů zprostředkovat opravdu plastický a živý obraz barrandovských mikrosvětů a některých jejich elementů – pozoruhodná je například biografická podkapitola o režisérovi Vladimíru Vlčkovi „Trojský kuň v poli filmové produkce“.

Petr Szczepanik se kromě výzkumné práce věnuje dlouhodobě též pedagogické činnosti, což zřejmě také přispělo k otevřenosti a flexibilitě knihy. Vedle autora se ke slovu hlásí iniciátor, který na několika místech explicitně vybízí k rozpracování naznačených námětů. Ve výsledku tak kniha není uzavřeným pojednáním o práci na Barrandově ve zvoleném období, ale odkrývá její mechanismus, který je třeba podrobit dalšímu zkoumání. Na různých místech celé knihy jsou naznačeny problémy a směry tohoto potenciálního výzkumu. Souběžně se tu setkáváme s návrhy konceptů a termínů, čekajících na svou adaptaci v uvažování o českém filmu. Kupříkladu *matching analysis* zůstává zatím do češtiny nepřeloženým pojmem pro hledání možné vzájemné podmíněnosti složení štábů a stylu, který bývá jindy nepřesně spojován s jediným autorem – zpravidla režisérem filmu (s. 116 n.).

Velkým tématem je nepochybně barrandovská scenáristika po roce 1945, přesněji status scenáristy a různých forem scénáře v procesu vyjednávání mezi světem filmu a politickou mocí. Šestá kapitola, byť je nazvána „Literární scénář a scenárista padesátých let“, sleduje výrazně delší období a přesahuje i do němé éry na jedné straně a do let normalizace na straně druhé. Padesátá léta však tvoří její jádro, jakožto doba, kdy se oficiální zájem redukoval na takzvanou literární přípravu na úkor ostatních složek audiovizuálního díla. Vzhledem k relativně malému prostoru, který je v knize této problematice věnován, zůstávají její vývoj a kauzalita neúplné. Klíčový byl ovšem příklon k praktické stránce zrodu scénáře. Stupně schvalování látky k realizaci či honorování autorů za jednotlivé fáze literární přípravy jsou dalšími dobovými reáliemi, jež pomáhají pochopit chod „továrny Barrandov“.

Snad nejotevřenější k dalšímu rozšíření a případné polemice je problematika průmyslového autorství a skupinového stylu, načrtnutá v sedmé kapitole. Zviditelňuje systém filmových tvůrčích skupin, jeho formování v padesátých letech a význam

pro následující období (mimo jiné pro zrod české nové vlny). Studium konkurence tvůrčích skupin Karla Feixe a Bohumila Šmídy, dvou nejvíce vyprofilovaných barrandovských týmů, nedospívá k evidentním závěrům. Výčet parametrů jejich stylů (v tvorbě Feixovy skupiny autor pozoruje spíše konzervativní přístup a orientaci na populární žánry, zatímco Šmídova skupina podle něj měla větší sklony k individuální dramaturgii a experimentu) si žádá revizi, stejně jako vůbec meze uvažování o skupinových stylech v české kinematografii. Závěr kapitoly ostatně lze číst jako varování před násilnou aplikací nových pojmů a hledisek.

Poslední, osmá kapitola, věnovaná žánru komedie, se dostává nejbližší a jmenovitě k filmovým dílům. České filmové komedie z let 1948 až 1989 jsou poměrně populární i potenciálně kontroverzní téma – obecně na úrovni debat o konformitě a únikovosti filmové zábavy. Petr Szczepanik ve vývoji komediálního a parodického žánru sleduje nejmarkantnější příklad produkční historie žánrů ve státněsocialistickém modu produkce. Odkazy na zahraniční literaturu, odpoutávající pozornost od všeobecně známého a zažitého, jsou zde zvláště přínosné. Do uvažování o českých populárních filmech tak pronikají pojmy jako „produkční cykly“ a „trendy“.

Konečně v závěru najdeme zmínku i o těch oblastech, které v *Továrně Barrandov* zůstaly zcela stranou, ale představují zatím poměrně málo probádané sféry dějin českého filmu. Je to například genderová problematika v barrandovských profesních komunitách, ale také různé aspekty technologického vývoje, komparace v širším kontextu institucionalizované kultury nebo odkaz barrandovské „továrny“ v dnešní české kinematografii.

Formálních nedostatků lze *Továrně Barrandov* vytknout jen minimum. Přes různorodý původ jednotlivých kapitol i předkládaných konceptů a termínů působí soudržně a přehledně. Rušivé jsou některé překlapy, syntaktická a stylistická přehlédnutí nebo chyby stránkování v seznamu vyobrazení. Jen ojedinělé jsou chyby, které mohou ovlivnit význam a pochopitelnost sdělení. Jde o některé matoucí syntaktické konstrukce³ nebo na jednom místě o záměnu titulů filmů.⁴

Na první pohled a prolistování působí kniha uměřeně, až stroze. Černobílý obrazový doprovod namísto ilustrativních filmových okének přináší fotografie z prostoru za kamerou i z barrandovských chodeb, portréty vedoucích tvůrčích skupin či organogramy. O to více překvapí, jak strhující četbu kniha poskytuje, byť spíše pro poučenějšího čtenáře, který nehledá přehlednou filmografickou mapu ani konfrontaci v analýzách a hodnoceních, ale metodologicky inspirativní výklad bohatý na odkazy i sebereflexi.

3 Na straně 285 najdeme následující souvětí s nepravou větou účelovou: „Šmída s Feixem neplnili roli původců autorského stylu, autorů v tradičním smyslu, ale spíše aktérů průmyslového autorství, ‘facilitátorů’ v Bernsteinově pojetí: manažerů tvůrčí práce, kteří umožňovali a podporovali rozvoj autorských stylů, jež se v druhé polovině padesátých let rozvíjely v rámci vágně vymezené skupinové identity, aby v šedesátých letech prošly ještě radikálnější diferenciací do individualizovanějších autorských rukopisů.“

4 Na straně 323 je film *Dovolená s Andělem* (1952) označen jako *sequel*, přitom jde o první část zamýšlené série. Jejím volným pokračováním je pak snímek *Anděl na horách* (1955).

Recenze

Po Slovensku vlakem, autem i letadlem

Pavel Szobi

SABOL, Miroslav: *Dejiny dopravy na Slovensku 1938–1948 (1950): Jej hranice a limity*. Bratislava, Veda 2015, 299 stran, ISBN 978-80-224-1459-3.

Železniční doprava je oblíbeným tématem a zdrojem mnoha publikací pro širokou veřejnost a technické nadšence. Většinou se jedná buď o popularizující, anebo naopak ryze technickou literaturu, i když jsou „akademické“ dějiny železniční dopravy a dopravy vůbec v české a slovenské historiografii též zastoupeny. Stačí zmínit práce Milana Hlavačky, Ivana Jakubce či Petra Hoffmana.¹ Z velké části se však dosud vydané práce věnují vývoji dopravy v českých zemích a podrobnější pohled

1 HLAVAČKA, Milan: *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*. Praha, Academia 1990; TÝŽ: *Cestování v éře dostavníku: Všední den na střeoevropských cestách*. Praha, Argo 1996; JAKUBEC, Ivan: *Československo-německé dopravněpolitické vztahy v období studené války: Se zvláštním zřetelem na železnici a labskou plavbu (1945/1949–1989)*. Praha, Karolinum 2006; TÝŽ: *Eisenbahn und Elbeschiffahrt in Mitteleuropa 1918–1938: Die Neuordnung der verkehrspolitischen Beziehungen zwischen der Tschechoslowakei, dem Deutschen Reich und Österreich in der Zwischenkriegszeit*. Stuttgart, Steiner 2001; HOFFMAN, Petr: *Dějiny státní autobusové dopravy v českých zemích a na Slovensku*, sv. 1: *Poštovní autobusy 1908–1914*. Litoměřice, Vydavatelství dopravní literatury 2010; sv. 2: *Poštovní autobusy 1919–1932*. Praha – Litoměřice, Andrej Hoffman – Vydavatelství dopravní literatury 2013.

na situaci na Slovensku chyběl. Proto považují vydání *Dejin dopravy na Slovensku 1938–1948 (1950)*, které si nepochybně zaslouhují pozornost hospodářských historiků, za velmi dobrou příležitost k recenzování. Miroslav Sabol působí v Historickém ústavu Slovenské akademie věd a patří ke střední generaci slovenských historiků. Ve svém výzkumu se věnuje hospodářským dějinám 19. a 20. století, v roce 2010 vydal práci o elektrifikaci Slovenska a jako spoluautor se podílel na několika dalších publikacích k slovenským hospodářským dějinám první poloviny dvacátého století.²

Přestože název recenzované monografie napovídá, že se věnuje přednostně období druhé světové války, poměrně detailně je v ní charakterizován vývoj slovenské ekonomiky a dopravy již od druhé poloviny 19. století, což zejména laickému čtenáři zjednodušuje pochopit stav dopravní infrastruktury, kterou zdědilo meziválečné Československo a dále rozvíjel Slovenský stát (respektive Slovenská republika). V každé části autor popisuje vývoj na Slovensku, často jej ale srovnává s údaji o českých zemích, čímž dokládá různý stupeň rozvoje, ale i preferencí v rámci budování národního hospodářství ve společném státě.

Obecnému ekonomickému vývoji na Slovensku se Sabol věnuje na prvních dvaceti stranách, na dalších téměř sedmdesáti pak pojednává o železniční dopravě. Ve srovnání s následujícími kapitolami, rozebírajícími v menším rozsahu silniční, vodní a leteckou dopravu, je zjevné, že nejdůležitější místo patřilo ve sledovaném období právě přepravě po železnici. Autor zdůrazňuje, že železniční síť na Slovensku byla do první světové války z velké části dobudována a v roce 1915 již tvořila 89 procent současného rozsahu. Hustotu a důležitost železniční dopravy podtrhuje Sabol skutečností, že v době samostatného Slovenska byly Slovenské železnice největším státním zaměstnavatelem. Opomíjeným faktem, který autor vztáhl na obecný ekonomický vývoj, byly tarifní rozdíly v české a slovenské části železniční sítě. Ty totiž více zatěžovaly slovenské zadavatele přepravy, čímž se prohlubovaly problémy související s hospodářskou krizí. Tento stav přetrvával až do sjednocení tarifů v roce 1932. Několik velmi zajímavých faktů o česko-slovenských rozdílech dokumentuje Sabol také na dodávkách lokomotiv v rámci poválečného programu UNRRA, který měl být rozdělen v poměru jedna ku dvěma ve prospěch české části republiky, ve skutečnosti byl ale tento poměr jedna ku čtyřem. Za velmi nečekané považují zjištění, že vůbec první mezinárodní autobusový spoj, který začaly provozovat Slovenské železnice společně s Německou říšskou poštou z Vídně do Krakova, vydělal během prvních měsíců provozu od srpna do října 1941 čistý zisk více než padesát tisíc korun.

Osobně bych podtrhl kvalitní zpracování kapitoly o silniční dopravě, která je výsledkem důsledného studia nevydaných dokumentů a dobového slovenského tisku. Autor zde opět poukazuje na rozdílnost mezi českým a slovenským vývojem, tentokrát

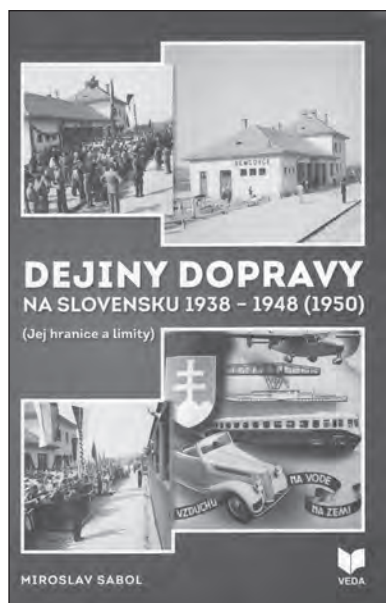
2 SABOL, Miroslav: *Elektrifikácia v hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska 1938–1948*. Bratislava, Prodama 2010; HALLON, Ľudovít – FALISOVÁ, Anna – SABOL, Miroslav: *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944–1948: Hospodárstvo, infraštruktúra, zdravotníctvo*. Bratislava, Prodama 2011; HALLON, Ľudovít a kol.: *Slováci a ľudovodemokratický režim: Zápas o Slovensko*. Bratislava, Literárne informačné centrum 2016.

v technologii výstavby silnic. Zatímco v českých zemích se již začátkem třicátých let stavěly silnice běžně s moderním betonovým povrchem, na Slovensku pořád ještě přetrvával starý způsob výstavby válcováním drtě a živice. Také na dalších momentech autor charakterizuje odlišnosti, které přetrvávaly i v obnoveném Československu po skončení druhé světové války, jako byl například slovenský zákaz kouření v osobním automobilu či povinnost mít v něm lékárníčku. Sabol má pravdu, že ještě v listopadu 1938 rozhodla československá vláda o zavedení jízdy vpravo a že se za existence republiky již toto rozhodnutí nerealizovalo. Jezdit vpravo se ale nezačalo až 1. května 1939, jak by z jeho textu mohlo vyplynout, neboť vyjma Prahy byl pravostranný provoz zaveden v podstatě okamžitě po německé okupaci a vzniku protektorátu.

Přestože následující kapitola o lodní dopravě je kratší, přináší některé zcela nové poznatky. V tomto smyslu jsou velmi zajímavé informace o splavňování a odminování Dunaje po osvobození Československa či údaje o málo známé lodní dopravě a jejich formách na dalších slovenských řekách. Zaujatý čtenář by si jistě přál dočíst se více o pracích na Vážské kaskádě či o slovenských plánech na získání vlastní flotily námořních motorových lodí.

Poslední kapitola, věnovaná letectví, je vzhledem k ranému období tohoto oboru dopravy pochopitelně nejkratší. Sleduje vývoj leteckých společností, zejména Československých státních aerolinií a Československé letecké společnosti, jakož i výrobců letecké techniky v meziválečném Československu. Autor ještě jasněji než v předchozích kapitolách dokumentuje závislost Slovenského státu na Německu v důležitých otázkách dopravy, jelikož letectví nabylo zejména vojenského významu. I v této kapitole jsou naznačeny zajímavé česko-slovenské diference, například v počtu zaměstnanců podle národnosti po obnově Československých aerolinií – jak Sabol dokládá, mezi tisícovkou zaměstnanců bylo pouze devětasedmdesát slovenské národnosti.

Autor ve své práci vychází z rozsáhlé škály pramenů a literatury. Pro obecnou charakteristiku hospodářského vývoje a jednotlivých dopravních oborů pracuje zejména se známými českými a slovenskými syntézami a monografiemi,³ samozřejmě je využito nejnovějších odborných článků a studií. Zahraniční práce autor

3 Viz např. ČAPLOVIČ, Dušan – ČIČAJ, Viliam – KOVÁČ, Dušan – LIPTÁK, Lubomír – LUKAČKA, Ján: *Dejiny Slovenska*. Bratislava, Academic Electronic Press 2000; KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1945–1948*, sv. 1. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1991;

zužitkoval jen poskrovnu, jeho pozornosti však neušla zásadní publikace italské historičky Valentiny Favy.⁴ Jinak je však text založen především na interpretaci dobového tisku a nevydaných pramenů z fondů Slovenského národního archivu a Národního archivu České republiky.⁵ Právě zpracování rozsáhlého množství archivního materiálu představuje klíčový přínos celé publikace.

Kvalitu publikace poněkud snižují dva nedostatky. V prvé řadě je to časté opakování informací, ale i celých pasáží, zejména na prvních devadesáti stranách. Například text, který se věnuje obecnému hospodářskému vývoji Slovenska v první polovině dvacátého století, se znovu doslova vrací v části o železniční dopravě. Druhá výtká se týká gramatické stránky textu. Publikace zřejmě neprošla řádnou jazykovou korekturou, což má za následek velmi časté překlepy, špatně srozumitelnou stavbu některých vět, chybějící čárky v souvětích a podobně. To pro slovenské i české čtenáře nemusí být zásadní problém, což už ale neplatí pro chybné přepisy cizích názvů, zejména pokud se pak převezmou v citacích nebo si je čtenáři zafixují.

Miroslav Sabol sice ve své monografii nepřichází s žádným novátorským přístupem ani nemá ambici měnit zažitá paradigmatata, ale důsledným využitím nezpracovaných pramenů výrazně doplnil a rozšířil současný stav poznání o slovenské a české dopravě v první polovině dvacátého století.

RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století: Spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha, Vyšehrad – Ústav pro studium totalitních režimů 2012.

4 FAVA, Valentina: *The socialist people's car: Automobiles, shortages and consent in the Czechoslovak road to mass production (1918–64)*. Amsterdam, Amsterdam University Press 2013.

5 V nemalé míře autor využil také dokumenty Státního archivu v Prešově, Vojenského historického archivu v Bratislavě a Podnikového archivu Východoslovenských elektráren v Košicích.

Recenze

Gestapo mýtů zbavené?

Karel Černý

McDONOUGH, Frank: *Gestapo: Mýtus a realita Hitlerovy tajné policie*. Z angličtiny přeložil Jindřich Mandák. Praha, Vyšehrad 2016, 292 strany, ISBN 978-80-7429-742-7.

Zkušený britský historik Frank McDonough je profesorem mezinárodních dějin na Liverpoolské univerzitě Johna Moorese a zaměřuje se na dějiny nacistického Německa. Ve svých pracích, založených na archivním výzkumu a hluboké znalosti literatury, nechává s oblibou vyniknout dramatické příběhy jednotlivců, jako například ve slavné knize o Sophii Schollové, zakladatelce studentské odbojové organizace Bílá růže.¹ Plná atraktivních příběhů, citací oživujících text a velkých, především však malých aktérů dobových dramát je také recenzovaná kniha o dějinách gestapa (*Geheime Staatspolizei*).² Kromě toho se ale pokouší nabídnout i novou, revizionistickou interpretaci role tajné policie v totalitní společnosti. Řadí se tím do širšího revizionistického proudu historických prací o nacistickém Německa, z nichž je možné zmínit například syntetizující *Nové dějiny* třetí říše Michaela Burleigha, *Svůdný klam Třetí říše* Petera Reichela, objeveně přibližující dějiny každodennosti v Hitlerově diktatuře, nebo nejnověji prvoplánově provokativní *Totální*

1 McDonOUGH, Frank: *Sophie Scholl: The Real Story of the Woman Who Defied Hitler*. Stroud (Gloucestershire), The History Press 2010.

2 Původní vydání: *The Myth and Reality of Hitler's Secret Police*. London, Hodder & Stoughton 2015.

rauš Normana Ohlera.³ Tato revizionistická ambice je přitom hlavním přínosem, a zároveň i slabinou recenzované knihy. Kromě toho je nutno hned od počátku číst knihu s vědomím, že McDonough píše výlučně o dějinách gestapa na území nacistického Německa, a nikoliv už o jeho působení na okupovaných územích, včetně Protektorátu Čechy a Morava. To přesvědčivost některých jeho netradičních závěrů do značné míry oslabuje.

McDonough nesouhlasí se zavedeným pohledem na úlohu politické policie v „totalitním“ režimu, jehož prototypem je výklad Hannah Arendtové v její klasické práci *Původ totalitarismu*.⁴ Podle tohoto stále převládajícího, poněkud orwellovského nazírání jsou všechny takovéto režimy bytostně závislé na všudypřítomné a všemocné tajné policii, díky níž mohou diktátoři typu Adolfa Hitlera nebo Josifa Stalina z centra kontrolovat všechny sféry společnosti. Přežijí jen díky tomu, že ve společnosti zmanipulované propagandou a ochromené strachem z neustálých honů na „nepřátele státu“ zakoření vzájemná nedůvěra mezi lidmi, udavačství a pocit bezmoci. Podle autora ovšem tento stereotypní pohled neodpovídá realitě. Tvrdí, že nacistický režim byl relativně populární, a proto obyvatele nemusel k poslušnosti donucovat. Těm loajálními pak nechával svobodu a iniciativu, což mu poskytovalo dynamiku. Například mladí, radikální a na kariéru orientovaní byrokraté často přicházeli s návrhy, které Hitler – označovaný autorem jako „slabý diktátor“ – jen zpětně převzal a podpořil. Vývoj nacistického Německa tak podle McDonougha nebyl tolik formován předními pohlaváry „shora“, což je převládající optika odvozená od logiky norimberského procesu, ale mnohdy „zdola“, relativně autonomními kádry i sebevědomými občany, kteří se čas od času režimu a jeho tajné policii úspěšně vzepřeli.

V tomto kontextu pak McDonough líčí gestapo jako malou, podfinancovanou a přetíženou organizaci, která se svými patnácti tisíci zaměstnanci (v roce 1939) mohla jen stěží kontrolovat šestašedesát milionů obyvatel. Jeho pracovníci vesměs nebyli ideologicky zfanatizované stvůry, ale kariérní detektivové ze „staré školy“. Tito bývalí kriminalisté si potrpěli na podrobné, rigorózní a úmorné vyšetřování v souladu s předpisy, přičemž velká část případů byla uzavřena bez obvinění. Jen menší část skončila u soudu, ale i zde bývaly obvyklé nízké tresty, mimo jiné proto, že vyšetřovatelé, prokurátoři i soudci se nepřidržovali jen předpisů, ale podle autora projevovali i lidskost. Moc gestapa přitom byla omezena a vyvažována mocí prokuratury a soudů. Zdaleka ne všichni tak ze spárů gestapa putovali do jím spravovaných koncentračních táborů. Přitom dvě třetiny případů začaly udáním od občanů, nikoliv iniciativou tajných policistů; autor v kapitole „Udávej bližního svého“ (s. 133–159) odhaduje, že zhruba třetina udání byla motivována osobními konflikty. „Gestapáci“ se nezaměřovali na běžné Němce, kteří se jich podle autora pravděpodobně vůbec neobávali. Cílili na specifické skupiny:

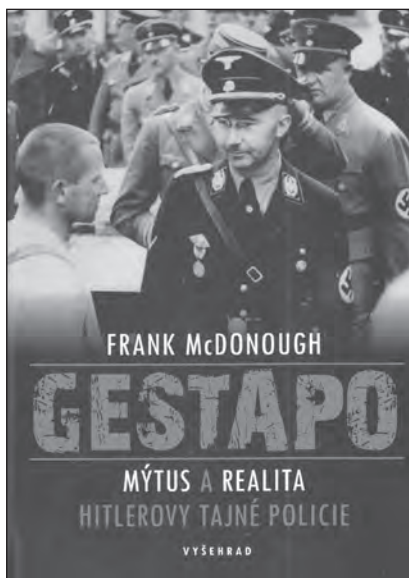
3 BURLEIGH, Michael: *Třetí říše: Nové dějiny*. Praha, Argo 2008; REICHEL, Peter: *Svůdný klam Třetí říše: Fascinující a násilná tvář fašismu*. Praha, Argo 2004; OHLER, Norman: *Totální rauš: Drogy ve třetí říši*. Brno, Host 2016.

4 ARENDTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu*, sv. 1–3. Praha, OIKOYMENH 1996 a 2013.

na politické a poté šířeji definované rasové nepřátele režimu. Teprve s koncem války a personální proměnou gestapa prý rostla i jeho brutalita a snad i obávanost.

McDonough v první kapitole s názvem „Počátky gestapa“ (s. 19–50) zcela v duchu svého revizionistického relativizování připomíná, že s tajnou policií v Německu nepřišli nacisté. Tradice politického špehování začala po šoku z revoluce roku 1848 a pokračovala po sjednocení Německa (1871) i za Výmarské republiky (od roku 1918). V centru její pozornosti byli vždy komunisté, později i nacisté. Centrální příběh kapitoly však hovoří o chaotickém boji různých nacistických vůdců a frakcí o podobu a kontrolu rodícího se gestapa.

Do tvrdého střetu se kvůli tajné policii dostali tři hlavní a autonomní aktéři. Hermann Göring, který od roku 1933 se svou pravou rukou Rudolfem Dielsem ovládal pruské ministerstvo vnitra a policii, se pokoušel do jedné celonárodní organizace sloučit politická oddělení decentralizovaných policejních útvarů jednotlivých spolkových zemí. Gestapo ostatně vzniklo na půdorysu Göringem vydaných zákonů, schválených po šokujícím požáru Reichstagu. Tehdy byla „kvůli ochraně lidu a státu“ pozastavena platnost výmarské ústavy, zavedl se institut takzvané ochranné vazby, umožňující zadržovat „nepřátele lidu“ bez sdělení obvinění a řádného soudu, vznikly specializované politické tribunály. Konkurenci gestapa představovaly milice SA (*Sturmabteilungen*), určené k zastrahování politických oponentů, pod vedením Ernsta Röhma. Ten z nich chtěl vytvořit tajnou policii a usiloval i o podřízení armády. Tyto bojůvky se zdiskreditovaly, když jejich členové v řadách později raději zrušené takzvané pomocné policie chaoticky a improvizovaně, bez kontroly a dohledu vyšších míst naháněli, mučili, internovali a popravovali komunisty. Rozsáhlými pravomocemi a sítí budovaných koncentračních táborů obdařené gestapo nakonec na úkor Göringa i Röhma získaly v roce 1934 pod kontrolu oddíly SS (*Schutzstaffel*), vedené Heinrichem Himmlerem a jeho pravou rukou Reinhardtem Heydrichem. Koncentrace moci v rukou Himmlera a mladého ambiciózního Heydricha byla podle McDonougha sice bezprecedentní, přesto relativní. Během takzvané Noci dlouhých nožů (1934) oddíly SS, metodicky vraždící podle předem připravených seznamů pod záminkou obav z převratu, sice zlikvidovaly špičky SA. Jejich členové však v následné odvetě povraždili na sto padesát příslušníků SS a pachatelé nebyli vypátráni, což podle autora svědčí o omezené moci totalitního státu. Gestapo kromě toho čelilo kritice zevnitř režimu. Ministr vnitra Wilhelm Frick chtěl omezit moc gestapa, velitelů koncentračních táborů i SS, tak aby podléhali jemu a vládě,

ne Hitlerovi. Konzervativní kritikové měli v úmyslu změnit režim zpět od totality k autoritářství. Argumentovali, že poté co hlavní hrozby pro režim v podobě komunistů a SA byly zlikvidovány, koncentrační tábory ani gestapo už nejsou zapotřebí. Na to Himmler reagoval rozšířením definice nepřátel státu. Přesměroval tak cíle své organizace, čímž dodal oprávnění její další existenci a rozvoji.

O personálním složení a organizačním půdorysu tajné policie pojednává druhá kapitola „Muži a metody gestapa“ (s. 51–67). Dobová propaganda, jež podle McDonougha ovlivnila i poválečný pohled, sice tvrdila, že její agenti jsou všude. Reálně bylo ale gestapo nepočetné, a tedy slabé. V době svého vzniku (1933) mělo tisíc zaměstnanců, roku 1939 patnáct tisíc a na svém vrcholu v roce 1944 dvaatřicet tisíc pracovníků, rozptýlených v padesáti čtyřech oblastních úřadovnách (včetně okupovaných území). Prvním typem zaměstnance byl starší řadový detektiv pocházející z nižší střední nebo dělnické vrstvy. Jejich nábor nebyl určován členstvím v nacistické straně (*Nationalsozialistische deutsche Arbeitspartei* – NSDAP), ale zkušenostmi. Často byli pod gestapo převeleni z kriminálky, v případě neuposlechnutí jim hrozila ztráta práce i státní penze. Nezajímala je ideologie, ale policejní řemeslo, svědomité plnění úkolů a loajalita k přímým nadřízeným. Zejména do vedoucích pozic pak byli dosazováni mladí a ambiciózní kariéristé s vysokoškolskými tituly, často s doktoráty z právnických fakult. Také oni ale do NSDAP vesměs vstupovali až po roce 1933. Nešlo jim o přesvědčení, ale o hladký kariérní postup. Teprve od konce třicátých let a za války do řad gestapa přicházeli také mladí kovaní nacisté z SS či NSDAP. Autor však i jejich vyšší brutalitu přičítá nikoliv ideologické průpravě, ale absenci policejní praxe: pokud potřebovali výsledky a nedokázali si je opatřit forenzní prací, museli se uchýlovat k mučení.

Zde však autorova relativizace vede až k bagatelizaci: vše včetně mučení (odpírání spánku, vysilující cvičení, bití rákoskou, topení ve vaně, zavádění elektrického proudu) údajně probíhalo podle pravidel a excesy byly řídké díky doзору státních zástupců a vyšetřujících soudců; na okupovaných územích mimo jurisdikci gestapa se mučilo více; brutalita mířila na úzký segment vyšetřovaných (komunisty); profesionální gestapo ve srovnání s divokými akcemi amatérů z řad SA z počátků éry nacistického Německa jednalo se zadržnými v rukavičkách. Také počty politických vězňů v koncentračních táborech se autorovi zpočátku zdají nízké (čtyři tisíce v roce 1935) a svědčí prý o tom, že internace v nich byla až krajní a zřídka používanou metodou. Až po rozšíření záběru gestapa na rasové nepřátele státu se počty německých obyvatel vězněných v táborech zvyšovaly (jedenadvacet tisíc roku 1939).

Podstatnou část knihy pak tvoří čtyři kapitoly věnované jednotlivým kategoriím „nepřátel státu“: křesťanům, komunistům, sociálně nepřizpůsobivým a Židům. Nejobjevnější je zřejmě třetí kapitola „Dohled nad náboženskou vírou“ (s. 68–98), líčící méně známý střet nacistického režimu s tradičním křesťanstvím. S její pomocí McDonough asi nejpresvědčivěji dokládá svou centrální tezi o omezené moci gestapa a režimu. Hitler se sice pokoušel co nejrychleji omezit vliv křesťanství, ale neuspěl. Odpor byl příliš velký, proto na svůj cíl (i kvůli eskalující válce) rezignoval. Podle autora Hitler neměl nic proti zbožnosti, mělo ale jít o zbožnost

antikřesťanskou. Křesťanství totiž chápal jako příznak morálního úpadku a oduševnělosti degenerovaného judaismu. Zároveň chtěl vytvořit loajálního občana s jednoznačně nacionální identitou, jíž nemělo nic konkurovat. Jak údajně prohlásil v soukromém rozhovoru počátkem třicátých let: „Žádný ze směrů – katolický ani protestantský – před sebou nemá budoucnost. Alespoň ne pro Němce. Člověk je buď křesťan, nebo Němec. Nemůže být obojí.“ (s. 68)

Nacistické vedení si v podání autora nakonec uvědomilo, že v krátké době nelze změnit tradiční a po staletí formované náboženské smýšlení národa. Konexe církevních představitelů tehdy sahaly do nejvyšších pater režimu, všude měly vlivné přímluvce. Represe duchovních navíc působily kontraproduktivně a měly za následek semknutí a otevřené protesty věřících. Kritičtí duchovní tak vesměs nebyli zatýkáni, málo případů se dostalo k soudu a soudci ze „staré školy“ pak vynášeli osvobozující rozsudky. Ani válka nestála na straně režimu. Křesťanství pozůstalo i zbídačené obyvatelstvo utěšovalo více než projevy straníků (za války rostla návštěvnost kostelů). Po vypuknutí války navíc režim nechtěl rozdělovat obyvatelstvo útokem na společensky vlivné křesťanství, ke kterému se podle cenzury z roku 1939 hlásilo pětadevadesát procent národa. Perzekucí církvi nechtěl ztratit popularitu. Farníci ani církevní hodnostáři se ke všemu vzájemně příliš neudávali, což ztěžovalo práci poddimenzovaného gestapa, závislého na udavačství. Jedinou církví zdecimovanou gestapem a transporty do koncentráků se tak stali od majority odcizení a důsledně pacifističtí Svědkové Jehovovi, odmítající sloužit v armádě i zbrojním průmyslu.

K protestantismu se hlásily zhruba dvě třetiny Němců, asi čtyřicet procent evangelických duchovních přitom vstoupilo do NSDAP (již v roce 1933), přičemž část jich zformovala prorežimní spolek Němečtí křesťané, zaštitěný heslem „Jeden lid. Jedna říše. Jedna víra“ (s. 71). Pokoušeli se „zreformovat“ křesťanství, což v jejich pojetí znamenalo jeho nacifikaci a zbavení „nánosů“ judaismu (opuštění symboliky kříže, revize Starého zákona). Avšak ostrá církevní opozice z takzvané Vyznavačské církve projekt zablokovala. Autor zdůrazňuje schopnost protestantů vystoupit s otevřenou kritikou neblahého vývoje války, doktrinárního znásilňování či zatýkání duchovních. Velmi málo a příliš pozdě však prý s odkazy na Desatero, zapovídající vraždit, a s poukazy na nelegálnost mimosoudního likvidování obyvatel ve vyhlazovacích táborech vystoupili na ochranu Židů. Vědomí privilegované pozice a zároveň morálního pochybení tak vyjadřuje slavný citát evangelického pastora a teologa Martina Niemöllera: „Nejdříve přišli pro socialisty a já jsem mlčel – protože jsem nebyl socialista. Pak přišli pro odboráře a já jsem mlčel – protože jsem nebyl odborář. Pak přišli pro Židy a já jsem mlčel – protože jsem nebyl Žid. Pak přišli pro mě – a už tu nezbyl nikdo, kdo by se mě zastal.“ (s. 75)

Sřet Hitlerova režimu s katolickou církví, reprezentující zhruba třetinu Němců, byl ještě ostřejší. Katolické regiony (Berlín, Bavorsko, Porýní) ve volbách nikdy drtivě nepodpořily NSDAP, a proto byly považované za potenciálně rebelantské. Katolíci navíc vystoupili proti státnímu programu eutanazie. Proto je měl uchvátnout konkordát podepsaný s Vatikánem (1933). Ten však Hitler nedodržel: zabavoval církevní majetek, zavíral kostely, rušil církevní školy i mládežnické

spolky, zatýkal kněží a obviňoval je z homosexuality a zneužívání dětí. Papež Pius XI. proto v roce 1937 do říše propašoval encykliku, čtenou na všech mších, v níž nacistický režim obviňoval, že porušuje konkordát, vede „náboženskou válku“ proti křesťanství a namísto něj prosazuje „nové pohanství“. Věřící sepsali protestní petice a režim raději couvl. Frank McDonough nicméně připomíná i meze opozičního potenciálu katolické církve. Po vypuknutí války v roce 1939 se postavila vlastenecky za režim a podpořila válečné úsilí výzvou, v níž stojí: „Apelujeme na věrné, aby se připojili k plamenné modlitbě, aby Boží prozřetelnost přivedla vlast a lid k pozhnanému úspěchu.“ (s. 86) Podobně šla katolická církev po celou válku naproti patriotismu obyvatel při pohřbech vojáků (obřadní vystavení přilbice, pobočných zbraní a vyznamenání). Nad rámec autorových úvah tak můžeme říci, že válka zřejmě bránila Hitlerovu režimu v důslednějším vystoupení proti církvím, ale církvím zase bránila v důslednější kritice režimu.

Čtvrtá kapitola „Hon na komunisty“ (s. 99–132) naopak líčí relativně známé události týkající se politické skupiny, kterou nacisté pronásledovali nejsystematičtěji. Je však napsaná mimořádně čtivě a okořeněná dobře vybranými citacemi z pramenů, jako je například dopis na smrt odsouzeného komunisty Waltera Husemanna adresovaný otci z roku 1943: „Buď silný! Umírám tak, jak jsem žil; jako bojovník v třídním boji! Je snadné nazývat se komunistou, dokud za to nemusíš prolít krev. Kdo doopravdy jsi, ukážeš teprve, když nastane hodina, kdy to musíš prokázat. Já jsem komunist, otče.“ (s. 99) Němečtí komunisté sice tvořili po těch sovětských nejpočetnější bolševickou stranu s třemi sty šedesáti tisíci členy, plnou mladých lidí a soustředěnou do stmelěných dělnických čtvrtí velkých měst. Pro gestapo se však v líčení autora nejednalo o vážného soupeře. První vlnu odporu v podobě neefektivního vydávání podvrtných letáků a tiskovin smetly rázné kroky nového režimu po požáru Říšského sněmu. Měli je na svědomí amatéři z řad SA i rezidentury rodícího se gestapa. Ještě v roce 1933 tak bylo zatčeno osmdesát tisíc komunistů, což byly čtyři pětiny všech Němců vzatých tehdy do „ochranné vazby“. Poté se počty zatčených rapidně snížily, odpor komunistů byl zlomen. Druhý dech komunistický odpor nakrátko nabral v podobě sabotáží válečné výroby až po napadení Sovětského svazu v létě 1941. Slabost komunistů spočívala v nedostatečné konspiraci, gestapo se mezi ně snadno infiltrovalo a v kancelářích strany se dostalo k adresářům členstva. Dělnictvo bylo navíc rozděleno mezi komunisty a sociální demokraty, levice tak byla oslabená vnitřním konfliktem a nejednotná. Další problém komunistů pak spočíval v nevěrohodné slovní ekvilibristice, jíž se dopouštěli ve snaze obhájit podpis nacisticko-sovětského paktu ze srpna 1939. Konečně, vlna patriotismu vyvolaná začátkem války se dotkla i opozičně naladěného segmentu populace, který by teoreticky mohl slyšet na komunistickou agitaci. Levicová opozice tak bojovala nejen s režimem, ale i s politickou netečností občanů a jakousi kulturou popírání reality, jak stálo v interní zprávě sociální demokracie z července 1938: „Lidé jsou přesvědčeni, že již nejsou žádné koncentrační tábory; prostě nechtějí věřit, že nacisté zacházejí se svými oponenty s brutální bezohledností. Nechtějí tomu věřit, protože by to pro ně bylo příliš strašné, a tak před tím raději zavírají oči.“ (s. 110) Skutečnou obavu

tak mělo gestapo ze zahraničních dělníků (v roce 1944 jich bylo v Německu šest milionů), na jejichž práci byla závislá zemědělská, a především zbrojní produkce (tvořili až třetinu dělníků ve zbrojovkách). Během války byli stále hladovější a přepracovanější, navíc čelili ponižování (zákaz styků s Němci, povinnost nosit označení). Přetížené gestapo se obávalo, že jejich frustrací komunisté využijí, což se však nestalo.

Po likvidaci komunistů a církevního disentu se gestapo zaměřilo na stále širší a mlhavě definovanou kategorii sociálních outsiderů neboli „nepřizpůsobivých osob“: recidivisty, homosexuály, prostitutky, nezaměstnané, alkoholiky, žebráky, tuláky, pouliční gangy, cikány a „slabomyslné“. Kapacity tehdy respektované rasové hygieny a eugeniky tvrdily, že takoví „rasoví nepřátelé“ národům nic nepřinášejí, nebo je dokonce zatěžují. Proto mohou být ze společnosti vyřazeni a sterilizováni (v letech 1933 až 1945 se to týkalo až čtyř set tisíc Němců). Údajně vědecké názory, že lidi lze stejně jako hospodářská zvířata zlepšovat šlechtěním, byly již dříve překloupeny do státních programů sterilizace ve Švýcarsku, Skandinávii či Spojených státech. McDonough tak v kapitole „Rasová válka proti sociálním outsiderům“ (s. 160–189) sterilizační misi gestapa opět relativizuje tím, že ji zasazuje do širšího kontextu. Stejně postupuje, když připomíná, že homosexualita byla nelegální a tvrdě pronásledovaná i jinde ve světě (v letech 1933 až 1945 bylo uvězněno v Německu sto tisíc homosexuálů, z nich polovina šla do transportů). Opět přitom ukazuje, jak iniciativu zas a znovu přebírali ambiciózní jednotlivci „zdola“ a státní politika se jim poté spolu s kroky gestapa zpětně přizpůsobovala. Například to byli především němečtí lékaři, jejichž nadpoloviční většina vstoupila do NSDAP, kdo aktivně vyhledával a navrhoval adepty na sterilizaci. Pokud jde o sterilizaci německých Romů a jejich deportaci do koncentračních táborů, gestapu zase pomohl vyčerpávající výzkum etnografa Roberta Rittera z let 1936 až 1940. Nejzajímavější pasáže této kapitoly se zřejmě týkají starosti gestapa o rebelující mládež, odmítající disciplínu vnucovanou nacisty. Dělnické výrostky přitahovala subkultura dlouhých vlasů a výletů za město, spojených se zpěvem a konzumací alkoholu (například komunita *Edelweiss Piraten*). Neměli sice jasnou ideologii, ale s oblibou útočili na Hitlerovu mládež (*Hitlerjugend*) a ničili nacistické nápisy. Šlo vesměs o bezprizorní dospívající, kteří přišli do dozor ze strany odvedených či padlých otců i Hitlerem rozpuštěných katolických mládežnických organizací. Na druhou stranu jim slušný dělnický plat dal ekonomickou nezávislost i značné sebevědomí. „Mládež swingu a jazzu“ z vyšších a vzdělaných vrstev velkoměst zase přitahovaly taneční večery a zakázaná britská či americká kultura.

Oddíl „Pronásledování Židů“ (s. 190–219) se zabývá patrně nejznámější kapitolou v boji nacistického státu proti „rasovým nepřátelům“. Zároveň nejméně přesvědčivě dokládá autorovu tezi o omezené moci gestapa, v jehož „židovské“ sekci seděl i známý organizátor „konečného řešení“ Adolf Eichmann. Před gestapem a transporty se podařilo ukrýt jen asi pěti tisícům německých Židů, další stačili emigrovat nebo se zachránili díky vyjmutí partnerů ze smíšených manželství. Do koncentračních táborů byly nakonec v letech 1940 až 1944 deportovány 134 tisíce německých Židů. McDonough přitom připomíná skutečnost, že

oblastní úřadovny gestapa přenášely svou práci na místní židovské rady, které musely naplňovat požadovanou kvótu pro transport. Nejvíce proti gestapu vystupovaly árijské ženy, které neváhaly veřejně demonstrovat proti internaci svých židovských manželů, přičemž režim jim mnohdy ustoupil.

Němečtí Židé tvořili nepatrnou a po zrovnoprávnění v roce 1871 rychle se asimilující menšinu (v roce 1933 žilo v Německu 525 tisíc Židů, což představovalo 1,1 procento populace). Za první světové války vyjádřilo sto tisíc německých Židů vlastenecký postoj, když narukovalo do armády (třicet tisíc jich pak bylo vyznamenáno a dvanáct tisíc padlo). Téměř dvacet tisíc Židů v letech 1881 až 1933 konvertovalo k protestantismu, ještě rychleji se mezi Židy šířila smíšená manželství; z patnácti procent v roce 1901 vzrostl jejich podíl na čtyřiačtyřicet procent v roce 1933. McDonough se zde opírá o vlivný narativ historičky Sarah Ann Gordonové publikovaný v práci *Hitler, Němci a židovská otázka*.⁵ Podle něj majorita získala v důsledku rychlého vzestupu Židů pocit, že vše ovládají. Zároveň s tím se prosadila představa, že když budou z lukrativních postů odstraněni, jejich pozice zaujmou árijci. Socioekonomické rozvrstvení židovské menšiny tomuto pohledu odpovídalo. Podle údajů z roku 1933 jednašedesát procent Židů pracovalo v podnikání a obchodu, jen dvaadvacet procent v průmyslu a pouhé dvě procenta v zemědělství. Oproti tomu pouze osmnáct procent Němců podnikalo nebo obchodovalo, čtyřicet procent jich pracovalo ve výrobě a celých devětdvacet procent v zemědělství. Nejzřetelněji se privilegované socioekonomické postavení Židů projevovalo na špici třídní hierarchie, kde se nadproporčně koncentrovali v elitních kruzích: tvořili třiačtyřicet procent vedení bank, osmdesát procent vedení berlínské burzy a ředitelů tamních divadel (a psali tři čtvrtiny uváděných her), šestnáct procent advokátů, dvanáct procent vysokoškolských profesorů (devatenáct procent po započtení konvertitů), deset procent lékařů či zubařů. Deset z dvaatřiceti tehdejších německých nositelů Nobelovy ceny byli Židé (v letech 1905 až 1931). Představovali tak velmi silnou konkurenci německé kulturní, vědecké i ekonomické elitě. Němce z nižších vrstev pak mohlo v éře hyperinflationy a drahoty iritovat, že nakupují u Židů (vlastnili čtvrtinu maloobchodu nebo jednačtyřicet procent sběren železa).

Na druhou stranu však byli Židé dobře integrovaní do německé společnosti, podle McDonougha je proto bylo nutné od árijských sousedů a přátel prostřednictvím série dílčích kroků odcizit: nejprve byli vytlačeni z ekonomiky, státní správy a školství, poté z veřejného prostoru a kontaktů se sousedy, až nakonec došlo na deportace. Židé proto také zprvu doufali, že je vypjatý antisemitismus jen přechodným jevem a po čase odezní. Židovská střední vrstva se až do roku 1938 snažila udržet zdání normálního života a zejména židovští muži dlouho odmítali emigrovat. Jako obvykle podle autora přicházela iniciativa nejprve „zdola“ v podobě lokálně organizovaných bojkotů obchodů, pogromů a plakátových antisemitských kampaní z dílny aktivistů SS a SA. Stát spolu s gestapem vstoupil

5 GORDON, Sarah Ann: *Hitler, Germans and the Jewish Question*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 1984.

výrazně do hry až v souvislosti s norimberskými zákony z roku 1935, které zbavovaly Židy občanství a zakazovaly jim sexuální styky s árijci (takzvaný přečin prznění rasy byl prý opět šetřen primárně na základě udání občanů, gestapo však nasazovalo i placené provokatérky). Represe eskalovaly během roku 1938 v sérii protižidovských zákonů (povinná registrace hotovosti a majetku, uzavření tří čtvrtin židovských podniků) a událostech takzvané Křišťálové noci. Během tohoto centrálně řízeného a státem organizovaného pogromu nehořely jen synagogy a nerozbitely se jen výlohy židovských obchodů, ale státní složky včetně gestapa zadržely na třicet tisíc Židů a deset tisíc jich odeslaly do koncentračních táborů. Izolaci od spoluobčanů podporovala další omezení v každodenním životě: Židé již nesměli vůbec podnikat, jezdit autem či veřejnou dopravou, vstoupit do určitých ulic a čtvrtí, byli vyloučeni i ze základních škol, divadel, lázní, kin a parků, byla pro ně omezena nákupní doba v obchodech s potravinami. Nařízení nosit žlutou hvězdu a první transporty pak následovaly v roce 1941.

V závěrečné kapitole „Gestapo před soudem“ (s. 220–248) autor konstatuje, že západní Německo se nedokázalo vyrovnat se zločiny gestapa. Norimberský tribunál sice rozhodl, že šlo o zločineckou organizaci, denacifikační soudy však většinu obviněných očistily. Pokud již byl někdo odsouzen, tak k nízkým trestům. Obhájci gestapáků se v duchu teze o „organizované nezodpovědnosti“, kterou v této souvislosti rozebírá například Zygmunt Bauman v knize *Modernita a holocaust*,⁶ odvolávali na to, že postupovali důsledně podle tehdy platných zákonů, poslouchali rozkazy shora, reagovali na udání občanů zdola, byli při práci omezeni a kontrolováni prokurátory a soudci zprava a zleva, ke gestapu byli převeleni proti své vůli od kriminálky a podobně. Navíc se žaloba, stejně jako historici typu McDonougha, potýkala s neřešitelným problémem, že pamětníci byli mrtví, nechtěli vypovídat nebo se ocitli v Sovětské okupační zóně Německa.

Hlavní heuristický problém McDonoughovy knihy spočívá v tom, že většina archivů gestapa byla zničena při spojeneckých náletech nebo samotným gestapem. Autor tak pracuje s jediným kompletně zachovaným archivem oblastní úřadovny gestapa v Porýní (Düsseldorfu), a jeho prameny proto nejsou reprezentativní. Jako málo podložené pak působí autorem s oblibou citované a pozitivisticky se tvářící statistiky, a zejména jeho ambiciózní zobecnění o omezené roli tajné policie při formování totalitní společnosti.

Autor v této souvislosti navíc pomíjí skutečnost, že lidé nejsou ovlivněni a nejednají podle toho, jaký svět (podle archivních údajů) doopravdy je, ale podle toho, jak sami svět (inter)subjektivně chápou a interpretují. Pokud se tedy budou domnívat, že gestapo je početné, všudypřítomné a všemocné, budou jím natolik vystrašeni, že v důsledku bude tajná policie skutečně vlivná a všemocná. Koneckonců teroristické organizace bývají zpravidla také nepočetné a slabé, ale vliv na politické události získávají právě tím, že zasévají strach mezi obyvatele, jehož prostřednictvím se jim daří přesvědčit všechny o své síle a kapacitě neomezeně páchat další a další teror. Další slabina teze o omezené moci gestapa by patrně vynikla v konfrontaci

6 BAUMAN, Zygmunt: *Modernita a holocaust*. Praha, Sociologické nakladatelství 2003.

jeho „uhlazenějšího“ fungování na území Německa a zřejmě daleko brutálnějších postupů na okupovaných územích. Fungováním gestapa mimo Německo se však McDonough nezabývá a nesleduje jeho postup v boji s cizími odbojáři. Kniha Franka McDonougha je tak silná a přesvědčivá při zpochybňování některých zavedených představ a klišé o roli tajné policie v nacistickém Německu, slabší a méně důvěryhodná však je ve snaze formulovat silnou konkurenční tezi.

Recenze

Policie v Marseille a vichistický režim

Dalibor Vácha

KITSON, Simon: *Police and Politics in Marseille, 1936–1945*. Leiden, Brill 2014, 326 stran, ISBN 978-90-04-24835-9.

Simon Kitson je britský historik, který působí na Aucklandské univerzitě na Novém Zélandu a stal se uznávaným odborníkem na dějiny vichistické Francie.¹ Zařadil se tak k těm angloamerickým historikům, kteří výrazně přispěli k poznání temnějších stránek francouzských dějin ve dvacátém století (nejznámější je u nás patrně Robert O. Paxton). Také význam jeho knihy *Policie a politika v Marseille, 1936–1945*, jež vzešla z disertační práce autora, spočívá v neotřelém pohledu, méně zatíženém rozsáhlými (a mnohdy vášnivými) diskusemi nad fenomény kolaborace a odboje ve francouzské historiografii a společnosti. Tento pohled je přitom založen na důkladném studiu archivních materiálů ve francouzských institucích, což není zdaleka samozřejmé a dodává mu to i heuristickou přesvědčivost. K hlavním kladům knihy patří interdisciplinarita, propojující přístupy sociálních dějin a dějin policie s takzvanými velkými politickými dějinami.

1 Viz např. KITSON, Simon: *Vichy et la chasse aux espions nazis*. Paris, Autrement 2005; TÝŽ: *The Hunt for Nazis Spies*. Chicago, Chicago University Press 2008; DIAMOND, Hanna – KITSON, Simon: *Vichy, Resistance, Liberation: Essays in Honour of Rod Kedword*. Oxford, Berg 2005.

V úvodu knihy autor načrtává strukturu policejních složek ve Francii v dané době a představuje samotné město Marseille. V roce 2013 bylo sice zvoleno evropským městem kultury, současně se ale jedná o místo s vysokou mírou kriminality, spojené zejména s drogami. Právě tímto středomořským přístavem historicky vstupovaly drogy do Francie i Evropy. Je poměrně příhodné, že si autor vybral ke svým analýzám případovou studii jednoho města. Nicméně se nabízí otázka, zda zrovna Marseille bylo v tomto případě ideální volbou, neboť – jak Kitson sám přiznává – druhé největší město Francie a jeho policejní sbor měly v rámci celé země do jisté míry výjimečný charakter.

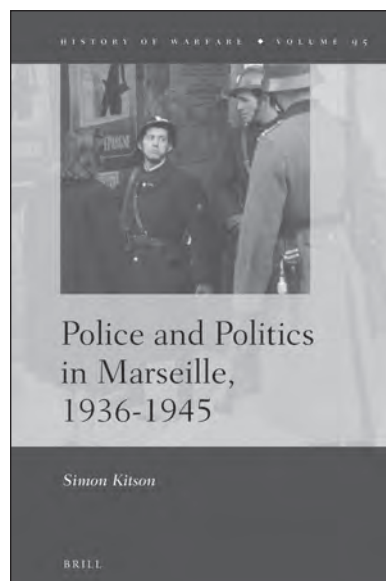
V prvních dvou kapitolách („Od naděje ke zklamání: Policejní zkušenost Lidové fronty“ a „Marseille jako Chicago“) přináší autor spoustu informací, které pro mnohé čtenáře mohou být zcela nové či překvapující. Počátečním bodem výkladu jsou volby v roce 1936, které byly spojeny s násilím v ulicích a v nichž se policisté i osobně politicky angažovali. Radikalizovala je neoblíbená vláda Pierra Lavala a byl u nich zřetelný příklon k levici, nikoliv však ke komunistům. Politicky aktivní byly i policejní odbory a opomíjet nelze ani propojení policie se zednáři. S politikou přímo souvisely problémy s imigrací, prohlubující již existující xenofobii, nebo konflikty mezi jednotlivými názorovými proudy a stranami či hnutími ve městě. Politictí imigranti přicházeli zejména ze Španělska, zasaženého občanskou válkou, na druhé straně docházelo k pokusům nakupovat a pašovat zbraně pro frankistické povstalce. Policisté v Marseille se před válkou profilovali velmi antikomunisticky, po uzavření paktu Molotov–Ribbentrop v létě 1939 byla dobře patrná vzájemná podpora mezi policisty a socialistickou stranou, která se projevovala také společnou nenávisť vůči komunistům. Svou roli v politice hrály i požadavky na regulaci automobilové dopravy (v Marseille byly ve druhé polovině třicátých let instalovány první semafony) nebo leteckého provozu. Autor opakovaně připomíná, že Marseille se v meziválečném období označovalo obecně za Chicago Evropy neboli za evropské město gangů. Vysoká míra zločinnosti byla i mezi policejními úředníky. Policisté byli nejčastěji zapojeni do prostituce jako ochránci, brali úplatky při návštěvách veřejných domů, a dokonce si přilepšovali i jako „pasáci“. K dalším zločinům rozšířeným v marseilleském policejním sboru patřila korupce, vydírání, pašování, krádeže, hazardní sázky, klientelismus a stranou nelze ponechat ani policejní brutalitu.

Třetí kapitola „Entuziasmus a spolupráce: Začátek vlády Vichy“ již analyzuje situaci v policejním sboru Marseille po zapojení Francie do války. Počátek konfliktu s sebou přinesl několik jasně patrných následků, například pokles morálky v policejním sboru, spojený s náhlou vysokou nemocností. Vichistický režim po válečné porážce v létě 1940 na samém počátku vnesl do řad policie mírný optimismus, neboť sliboval zvýšení její prestiže. Policie v Marseille dostala řadu nových úkolů, mezi něž patřila cenzura dopisů a vyřizování narůstajícího počtu anonymních udání. Vichistické vedení bylo vůči policii velmi vstřícné a prezentovalo ji jako důkaz vlastní legitimacy, přesto jí zcela nevěřilo. Její loajalitu si zajišťovalo i hrozbami a několika pokusy o čístení v jejích řadách, ty nicméně narazily na chronický nedostatek zaměstnanců. Snažilo se tedy alespoň změnit hierarchii velení policie, prosadit v ní větší dohled a omezit vliv odborů. K tomu jako hrozba přistupoval vznik nových

bezpečnostních paralelních struktur, které policii konkurovaly. Rychle se také snižovaly počty uchazečů o práci u policie, protože tato služba byla veřejně spojována s kolaborací a nacistickým terorem. Všechny tyto negativní faktory nakonec velkou část policejního sboru v Marseille radikalizovaly. Třetí kapitola knihy zásadním způsobem přispívá k plasticitě celkového obrazu a ukazuje, že se Kitson snažil nahlížet dané téma z mnoha úhlů a nedržel se pouze událostních dějin, jak to bývá třeba právě v souvislosti s dějinami protinacistického odboje obvyklé.

Ve čtvrté kapitole s názvem „Kontrola nad opozicí“ autor využívá návštěvy maršála Philippa Pétaína v Marseille počátkem prosince 1940 k tomu, aby ukázal postupy policie při potlačování skupin opozičních k vichistickému režimu. Tamní policie tehdy provedla dvacet tisíc preventivních zatčení, nemálo z nich zcela nahodile. Marseille se totiž stalo důležitým střediskem odporu jako klíčová součást únikové sítě pro spojenecké vojáky z Francie, respektive z celé okupované Evropy. Ke gaullistickému hnutí odporu však zpočátku vládla značná nedůvěra, sdílený defétismus by se dal vyjádřit větou: „Když porazili naši armádu za pár týdnů, jakou šanci můžeme mít nyní?“ (s. 93) Nicméně od roku 1942 se začala měnit nálada jak ve společnosti, tak v policii – narůstala podpora generála Charlese de Gaulla a současně se snižovala míra anglofobie. Dva roky policejní podpory politice Vichy tak rychle odeznívaly.

Pátá kapitola „Antisemitské aktivity“ dokumentuje, jak se vichistický režim podílel na holokaustu. Usiloval především o to zbavit se cizích Židů, ale za využití místní policie jim přitom bránil opuštěť Marseille, aby mohli být předáni do německých rukou. Ve vichistické Francii bylo údajně umístěno až třicet tisíc Židů v internačních táborech, kde vládly nelidské podmínky. Připomeňme, že v celé Francii bylo za války zatčeno sedmdesát šest tisíc Židů a většinu těchto operací, po nichž následovaly deportace do nacistických vyhlazovacích táborů, provedly francouzské policejní orgány. Až v roce 1942 se začaly probouzet sympatie francouzské veřejnosti k pronásledovaným Židům, do té doby byli lidé k jejich osudům spíše lhostejní. Autor uvádí, že policisté v Marseille byli více xenofobní než běžní obyvatelé – důvodem byla jejich profesní konfrontace s odvrácenou stranou imigrace – nedá se však podle autora vždy mluvit o antisemitismu, spíše o obecné xenofobii. Při zátazích na Židy se stále častěji projevovala i v jejich řadách pasivní rezistence, často se policisté „dívali stranou“ nebo pracovali pomalu, skutečně aktivní pomoc Židům byla však výjimkou. Místy je ovšem zjevné, že Kitson odsouvá problematiku xenofobie a antisemitismu mezi policisty trochu stranou, což by mohlo být částečně

důsledkem (úmyslného) nevyužívání pramenů osobní povahy. Někdy se pak v jeho podání jedná pouze o popis činů, nikoliv o jejich hlubší analýzu.

Následující kapitola „Hon na německé špiony“ popisuje narůstající aktivity německých tajných služeb v Marseille a okolí a jejich konfrontaci s vichistickým režimem. Město bylo terčem zájmu špionáže hned z několika důvodů: kvůli sílícímu gaullistickému hnutí, přítomnosti vichistického vojska a skutečnosti, že zdejší přístav představoval bránu do francouzské severní Afriky. Francouzská (vichistická) tajná služba trpěla stejnými nemocemi jako v předválečném období, měla nedostatek zdrojů i lidí, navíc byla její kontrarozvědka z nemalé části propojena s hnutím odporu. Hlavními činnostmi kontrarozvědky v Marseille bylo odposlouchávání, kontrola pošty, sledování, domovní prohlídky a občasné zatýkání podezřelých. Vichy sice spolupracovalo s německými agenty v boji proti hnutí odporu a poskytlo jim větší pravomoci či asistenci francouzské policie, ta nicméně v mnoha případech pomáhala pronásledovaným. Práci jí usnadňovali okázale neopatrní němečtí agenti, kteří nedodržovali ani základní pravidla utajení, čímž těmto snahám francouzských policistů nahrávali. Při německých operacích v Marseille se „záhadně“ ztrácely důkazy (případně byly zadržovány) a někdy byl podezřelým dokonce umožněn útek.

Sedmá kapitola „Vyrvané srdce Marseille“ popisuje německou okupaci města v polovině listopadu 1942, kdy se Němci rozhodli vyčistit jisté oblasti města od zločinu. Vybrali si Vieux Quartiers (Staré čtvrtě), právem považované za domov prostituce, překupnictví, podlounictví, padělatelství a vlastně všech představitelných kriminálních činů. Francouzská policie byla donucena ke spolupráci a nakonec byla poměrně aktivní vzhledem k přesvědčení, že pokud čistku provedou Francouzi, budou ji mít spíše pod kontrolou a zabrání Němcům ve větších excesech. To se jim úplně nepovedlo, v oblasti bylo srovnáno se zemí čtrnáct set budov a z pětadvaceti tisíc lidí se stali bezdomovci. Všichni zatčení Židé byli odvezeni do koncentračních táborů a pravděpodobně nikdo z nich nepřežil.

V kapitole „Neloajalita a nespolehlivost“ autor sice nejdříve představuje policii jako základ vichistické kolaborace s Němci a poukazuje na důležitost dohody mezi generálním tajemníkem vichistické policie René Bousquetem a velitelem SS a německé policie ve Francii Carlem Obergemem, na jejímž základě byla francouzská policie od srpna 1942 ještě více podřízena Němcům (pro jižní zónu byla dohoda platná od jara 1943). V Marseille tehdy narůstaly obavy orgánů režimu z hnutí odporu, mezi lednem 1943 a srpnem 1944 podniklo jenom v tomto městě 218 útoků. Zhruba od poloviny roku 1943 už neměla marseillská policie důvěru vichistického režimu ani Němců. Sítila podpora odboje mezi nižšími hodnostmi, zatímco vyšší hodnosti byly ještě loajální k Vichy. Policisté byli přitom znechuceni nedostačujícím systémem odměn, podezřívavostí nadřízených a malou prestiží ve společnosti. V osobním životě čelili problémům s ubytováním i zásobováním, v profesním životě to bylo podobné: policejní stanice se ocitly v havarijním stavu a k dispozici byla pouze špatná výzbroj. Policisté se vyhýbali zatýkání osob, když věděli, že budou bez soudu předáni Němcům. V policii začaly fungovat alternativní hierarchie s napojením na gaullisty, na socialisty a obecně na hnutí odporu. Policisté často odbojovým sítím pomáhali, aniž by byli přímo jejich členy. Autor tvrdí, že marseilleská

policie byla společně s tamními železničáři profesní skupinou nejvíce zapojenou do odboje (ale i do kolaborace).

V kapitole „Nový obchod s otroky“ Simon Kitson analyzuje roli místní policie při odvozech francouzského obyvatelstva na takzvané nucené nasazení v Německé říši. Němci zpočátku využívali pouze dobrovolníky, to ale brzy nestačilo. Dělníci z Francie byli tedy „vyměnění“ za internované francouzské válečné zajatce a nakonec bylo ustanoveno dvouleté nucené nasazení pro Francouze narozené mezi lety 1920 a 1922 (s jistými výjimkami). Nicméně policie tento zákon odmítala prosazovat a většinou se jej snažila víceméně obcházet. Tato forma pasivní rezistence byla důležitá, protože se policie musela účastnit velkých operací za účelem hledání osob, které se vyhýbaly nucenému nasazení. Výsledky těchto akcí byly sice mizivé, ale veřejnost stále vnímala policii negativně, protože navenek působila dojem, že se snaží zákon dodržovat a aktivně prosazovat. Tyto operace měly ještě dva zásadní důsledky. Snižovaly již tak slabou popularitu vichistického režimu, takže se dalo bez nadsázky mluvit o rozpadu jeho autority. A současně přiváděly nadbytek nových rekrutů do řad policie, protože zaměstnání v bezpečnostních složkách bylo jedním ze způsobů, jak se vyhnout nasazení v říši. S těmito rekruty přicházelo do policejních oddílů nemálo gaullistů a komunistů. V okupované Francii utíkali lidé ohrožení nuceným nasazením k makistům, to však v okolí Marseille nebylo možné.

Desátá kapitola „Noví rivalové“ pojednává o nárůstu konkurence pro místní policii ze strany gestapa, Bezpečnostní policie (*Sicherheitspolizei* – SiPo) a Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst* – SD) hned po německé okupaci Marseille. Další konkurencí, o to více nenáviděnou, byla paramilitární Francouzská milice (*Milice française*). Ta například rozdávala lidem jídlo zabavené na černém trhu, ale tato její kampaň neslavila úspěch, protože obyvatelé s ní nechtěli mít nic společného. Milice byla na rozdíl od policie vyzbrojena automatickými zbraněmi a neštítla se vražd či rabování. Její členstvo bylo značně heterogenní – zahrnovalo ideové fašisty, oportunisty i odbojáře, kteří hodlali organizaci rozkládat zevnitř. Právě tato milice byla hlavním soupeřem marseilleské policie. Další ozbrojenou složkou byla Francouzská lidová strana (*Parti populaire française*), která měla zhruba dvě stovky členů a zaměřovala se na „lov“ odmítačů nuceného nasazení a Židů – za každého chyceného Žida byla odměna tisíc franků. Policie pochopitelně sdílela extrémní nechuť veřejnosti k těmto paralelním organizacím, které „obsazovaly“ její výsostné profesní teritorium a podle policistů se zčásti rekrutovaly z kriminálního prostředí. Na druhou stranu existovalo i personální propojení mezi policií a paramilitárními skupinami, protože k nim přecházeli propuštění policisté.

Předposlední kapitola „Na cestě k osvobození“ analyzuje základní pocit nejistoty, který se v souvislosti s blížícím se osvobozením zmocňoval policistů a mnohdy i široké veřejnosti v Marseille. Objevovaly se fámy o evakuaci města, masakrech, německých plánech a podobně. Zároveň sílily obavy, že nový režim bude po osvobození propouštět zaměstnance, kteří byli loajální k Vichy. V krizové situaci se také zvyšovala rizika policejního povolání: agresivita zločinců stoupala a hrozily tvrdé tresty pro nedbalé úředníky nebo pro policisty, kteří se například nechali odzbrojit hnutím odporu. Policie už celkově nebyla loajální k vichistickému režimu a ocitla se na pokraji

kolapsu. Němečtí okupanti proto od roku 1944 dávali stále větší pravomoci do rukou paralelních organizací. Hned po vyloštění Spojenců v Normandii se policisté opět hromadně hlásili na marodce, stejně jako na začátku války. Autor zmiňuje i srpnové povstání v Marseille, nicméně v něm policie nebyla tak aktivní jako v Paříži.

Závěrečná kapitola „Nová policie pro novou Francii“ nalézá marseilleskou policii po osvobození v kritické situaci, materiální i personální. Vysoká míra běžné kriminality byla pro ni nevládnutelná, a navíc si veřejnost chtěla srovnat účty s kolaboranty. Vznikaly opět paralelní struktury ohrožující pozici policie, nicméně centrální reformy směřovaly vlastně k vytvoření nového policejního sboru. Nejdříve byla na řadě rozsáhlá a relativně rychlá čistka, během níž bylo celkově ve francouzské policii vyměněno devadesát procent vyšších šarží, polovina středních a čtvrtina nižších, přičemž uvolněná místa obsazovali odbojáři. K nejdůležitějším úkolům nové policie patřil boj s černým trhem (zejména potravinovým), který z velké části zásobovali američtí vojáci kávou, čokoládou, cigaretami a podobně. Díky jejich přítomnosti také stoupal počet prostitutek, hlavně neregistrovaných, a spolu s tím se šířily pohlavní choroby i organizovaný zločin. Přes všechny reformy však policie zůstala zkorumpovaná. Všeobecný sociální úpadek v přístavním městě se pochopitelně dotkl i policistů a vedlejší příjmy byly často tím jediným, co je dělilo od chudoby. Na druhé straně se podařilo rychle odstranit popřevratové paralelní bezpečnostní struktury.

V závěru Simon Kitson (stejně jako jinde v textu) operuje s klíčovým pojmem „historická paměť“, který dává do souvislosti s mýty o vichistické policii. K těm hlavním patřila představa, že policie s Němci i režimem ve Vichy kolabovala ve velkém a dobrovolně. Podobně se vžilo přesvědčení o zbabělosti vichistické policie a jejím setrvalém propojení se zločinem z předválečného období. Přestože na obou těchto mýtech bylo něco pravdy, autor dokazuje, že skutečnost byla mnohem pestřejší a takové generalizace nejsou opodstatněné. Dalšími analytickými pojmy v knize jsou „disciplína“ a „hierarchická kontrola“, samotnou policii autor chápe jako specifickou subkulturu. Z hlediska svého vlastního odborného zájmu mohu jen kvitovat, že Kitson v celé knize neopomíná (alespoň v dílčích sondách) policejní každodennost v Marseille, ač k jejímu popisu využívá převážně prameny institucionální povahy.

Knihu lze jen doporučit, protože patří k titulům, které metodologicky i tematicky vybočují z nepřehledné historické produkce vztahující se k dějinám druhé světové války. V českém prostředí může sloužit jako inspirace pro bádání o protektorátních bezpečnostních strukturách a jejich podílu na kolaboraci s okupačními úřady či na odbojové činnosti. Paralel k situaci v Protektorátu Čechy a Morava by se zde jistě dalo najít více, od personální „propustnosti“ hranice mezi policejními sbory a paralelními bezpečnostními strukturami přes sociální postavení policistů až po jejich reakce na okupaci, odboj a osvobození.

Abstracts

Studies and essays

Contesting the Malyn Massacre

The Legacy of Inter-Ethnic Violence and the Second World War in Eastern Europe

Jared McBride

The study was initially published in June 2016 as No. 2405 “Carl Beck Papers in Russian & East European Studies”, published by the Center for Russian & East European Studies, University of Pittsburgh. The text is available online at <https://www.carlbeckpapers.pitt.edu/ojs/index.php/cbp/article/view/203>.

On the morning of July 13, 1943, a German anti-partisan formation surrounded the small village of Malyn and its Czech and Ukrainian inhabitants. The soldiers gathered the entire village population in the town square and, after a document check, proceeded to lock them inside the town church, school and their homes. The soldiers then set fire to these buildings and shot those trying to escape with machine guns. By the end of the day, Malyn ceased to exist. On the surface, the Malyn Massacre appears as just another ghastly crime committed by a brutal occupying force. Yet, a closer look at archival sources, popular discourse, and scholarly literature on Malyn reveals a much different picture – and a murkier one. The author states there are over fifteen different versions of what happened in Malyn that day. The ethnic identities of the units that accompanied the Germans vary from account to account, as do the details of the crime, the justification for the reprisal, and even the ethnicity of the victims. The study attempts to clarify disparate and mutually contradicting accounts of the events in Malyn by analyzing materials from over ten archives in six countries and four historiographical-linguistic narratives, in addition to field research in Ukraine and the Czech Republic. The author specifies

four discursive landscapes about Malyn (Soviet, Ukrainian, Polish, and Czech) and details how and why each of these has come to construct their own version(s) of Malyn in relation to larger grand narratives about the war in the East. This microhistory also underscores how the trauma and legacy of wartime inter-ethnic violence casts a long shadow over the current understanding of the war and highlights the daunting task scholars face writing the history of this region and time period.

Cleansing of Industrial Plants from Collaborationists and “Anti-Social Elements” in 1945

Political machination, retribution excess, or revolutionary moral incubator?

Jakub Šlouf

Using results of extensive research in central and company archives, the author studies the cleansing of industrial plants from collaborationists and so-called anti-social elements in Czechoslovakia in 1945. He describes it as a standard-setting process during which the form of a new revolutionary value system and guilt criteria in relation to the occupation past arising therefrom were negotiated and established in practice in factories and plants. Both escalated nationalism and social egalitarianism, sometimes developing into class antagonism, found their use in it. In addition to acts prosecuted under official legislation, the cleansing process incorporated various minor conflicts of employees during the occupation, in particular disputes between subordinates and superiors. For this reason, mainly top-ranking white collars, human resource officers, rate setters, and shop foremen were removed from their positions. The articulation of guilt of the above group also worked as an absolution of others, particularly rank-and-file workers and white collars, at the symbolic and psychological level. The selected guilt criteria were subsequently becoming a part of the legitimization pattern of the ongoing revolution.

The study illustrates how company councils, acting through investigation commissions which, nevertheless, had to create their own legal rules as they had no position or status defined in official legislation, were trying, since mid-May 1945, to regulate, formalize, and unify initial spontaneous actions of employees. However, the legal uncertainty in factories led to a decline of respect to superiors, deterioration of working morale, and devaluation of expertise. In mid-July 1945, organs of the Revolutionary Trade Union Movement intervened into the cleansing process, as they were interested in improving the performance of the nationalized industry. Appeal chambers were established at regional trade union councils as second-instance bodies deciding disputes submitted by industrial plants. In doing so, they were demanding a higher quality of submitted legal documents and supporting assigning the individuals affected by the cleansing to adequate working positions in the production process. In October 1945, results of the company cleansing process were incorporated, under the pressure of trade unions, into official legislation under the so-called Small Retribution Decree. The resulting legal framework was

thus an apparent compromise between pre-war legal conventions and moral criteria established during the May 1945 revolution.

Designing a Social Parenthood System

Adoption, foster care, and SOS children's villages in socialist Czechoslovakia

Frank Henschel

The author examines how an institutional system of substitute care of minors was built in socialist Czechoslovakia and how it was implemented in practice, including discussions of experts accompanying these processes. He claims the ruling regime was neither striving to destroy the family as the cornerstone of the society, nor trying to place as many children as possible under a collective long-term substitute care system. Since 1945, however, state authorities in cooperation with experts launched a children care project which showed some social engineering elements and in the framework of which politicians and experts created new standards of children care and education. The substitute care system was always pursuing multiple objectives, as had to deal with social, medical, and ideological issues. Many documents of relevant ministries openly declared an intention to educate a "new, socialist individual" in state-supervised institutional facilities in the 1950s, and collective care of children in children's homes was a standard type of care of biological or so-called social orphans at that time. Czechoslovak authorities later made step-by-step modifications of the system to expand the portfolio of substitute care options. Under the pressure of experts in pediatrics, pedagogics, and child psychology, including Jiří Dunovský or Zdeněk Matějček, who initiated a discussion on the "children's issue" in the 1960s, using results of their research projects to point at psychic, emotional, and social damage to children in collective facilities, the authorities reacted by facilitating the adoption process, establishing family-type children's homes, and a *de facto* restoration of foster care. The experts were participating in these reforms very intensively, pursuing a nuclear family with a traditional role assigned to mother as an ideal. As to "problematic children", including those of Romany descent, foster care restored by a legal act in 1973 was considered suitable.

In the end of his work, the author describes the history of SOS children's villages in Czechoslovakia, a hybrid form combining collective and foster care, which played a specific role in the substitute care reform. The concept, which was based on Christian education and the central role of mother, was heatedly discussed in the late 1960s. It was possible to implement it in the liberalized atmosphere of the Prague Spring, thanks mainly to personal efforts of several experts, who established an association, collected a fairly large sum of money, quickly organized the construction of two villages, and arranged their operation. Although the state took them over after the foster care act had come into power, their groundbreaking introduction in the Eastern Bloc still illustrates the fundamental changes of the substitute care system in Czechoslovakia during the forty years of the socialist rule.

Discussion

Speech for the Prosecution instead of Unbiased Arguments

On the first attempt to write a scientific biography of Stepan Bandera

Luboš Veselý

In the beginning of his work, the author presents a brief list of publications on Stepan Bandera (1909–1959), one of the leaders of the Ukrainian nationalist movement, which has hitherto been published in the Ukraine, Russia, Poland, and Czechoslovakia (Czech Republic), noting the politicized perception of this historical figure and mutually conflicting national narratives which his life story is set into. While Ukrainian view mostly adores Bandera as the founder of the Ukrainian statehood and national hero, the Polish and Russian (formerly Soviet) ones generally condemn him as a radical nationalist, fascist, and anti-Semite responsible for crimes perpetrated by the Organization of Ukrainian Nationalists (*Orhanizatsiya Ukrainis'kykh Natsionalistiv* – OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (*Ukrainska Povstanska Armiya* – UPA) in Western Ukraine in the 1940s. The author then proceeds to the publication of Polish-German historian Grzegorz Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult* (Stuttgart, Ibidem 2014), which is so far the first attempt at a scientific biography of Bandera. The author questions and argues against Rossoliński-Liebe's approach to the topic, which he claims to be conforming to many negative patterns in Bandera's appraisals, failing to describe historical events without an *a priori* bias or presenting new views, although Rossoliński-Liebe used almost all published works on the topic, as well as a mass of archival sources and memoir testimonies. Rossoliński-Liebe equals Bandera with the Ukrainian nationalism, and regards the latter as a violent movement without setting it in a context. The author argues that ignoring the historical context, one-sided optics, and emotional judgments are significant weaknesses of the work, which thus fails to meet the demands placed upon a balanced scientific biography.

The Post-War Cleansing and Communist Lawlessness

On the article by Jakub Šlouf

Peter Heumos

The text is a modified (by the author) version of Peter Heumos's review of Jakub Šlouf's study "Cleansing of Industrial Plants from Collaborationists and "Anti-Social Elements" in 1945: Political machination, retribution excess, or revolutionary moral incubator?" published in this issue of *Contemporary History* (pp. 538–581). In the author's opinion, the article written by Šlouf is an extremely productive contribution to the ongoing discussion of Czech historians on the political and social context of

the formation and stabilization of the Communist regime. Heumos emphasizes its strengths and argues against some of its conclusions. In doing so, Heumos develops an idea that social and political activities in Czechoslovak industrial plants after the liberation in May 1945 were of an ambivalent nature and that their tendencies to create, with respect to punishment of alleged collaborationists and “anti-social elements” during the war, their own rules of conduct ignoring official legislation were not in themselves a factor supporting the onset of Communist lawlessness. Heumos rather views them as a continuity with manifestations of the resistance of the social environment of industrial enterprises against pressures from the power center in the 1950s and 1960s.

Reviews

A Dramatic Portrait of Edvard Beneš Presented by a French Historian

Milan Hauner

MARÈS, Antoine. *Edvard Beneš: Od slávy k propasti. Drama mezi Hitlerem a Stalinem* (*Edvard Beneš: From the Glory to the Abyss. A Drama between Hitler and Stalin*). Translated from the French original by Helena Beguivínová. Prague: Argo 2016, 372 pp., bibliography, 52 illustrations and a name index, ISBN 978-80-257-1895-7.

The biography of the second Czechoslovak president Edvard Beneš (1884–1948), a politician, diplomat, statesman, and political publicist, is a translation of the original title *Edvard Beneš: De la gloire à l'abîme: Un drame entre Hitler et Staline* (Paris: Perrin 2015). According to the reviewer, Antoine Marès, Professor of History of Central and Eastern Europe at the Sorbonne in Paris, whose published works deal mainly with Czechoslovak and Czech history, wrote his book in the best tradition of French historical biographies. He proceeded chronologically and described dramatic moments of the modern Czech history and difficult personal dilemmas of Beneš related thereto in a matter-of-fact way, with an understanding for a broader context, without any burden of negative or positive emotions which the Czech historiography often cannot get rid of. In doing so, he paid special attention to the development of the inter-war French foreign policy. The reviewer provides a detailed account of the author's findings and comments on some episodes from his own point of view. In the end, he argues against Marès's opinion to the effect that the Czech and Czechoslovak policy has always avoided forcible solutions.

Social History of Ruling Communist Parties in the Long Run

Marián Lóži

CHRISTIAN, Michel. *Camarades ou Apparatchiks? Les Communistes en RDA et en Tchécoslovaquie (1945–1989)*. Paris: Presses universitaires de France 2016, 400 pp., ISBN 978–2-13–063504-8.

The author of the book, who works at the University of Geneva in Switzerland, wrote the social history of the Communist Party of Czechoslovakia and the Socialist Unity Party of Germany (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED) in the German Democratic Republic, covering more than four decades of their post-war road to power and rule. In doing so, he emphasizes a meticulously chosen mutual comparison and long-term historical processes. The reviewer highly appreciates the synthetic quality of his work, precisely applied methodology, and broad field of research including the formation and reproduction of local party elites, administrative party practices, and everyday life of members of both parties. The reviewer presents principal findings of the author concerning the operation of the parties, including the specific significance of the nationalistic factor in the legitimization strategy of the Communist Party of Czechoslovakia and the substantially deeper penetration of SED into everyday life of its members.

The Anatomy of the Post-War Rise of the Communist Party of Czechoslovakia

Matěj Bílý

ŠLOUF, Jakub. *Podvedená strana: Zrod masového komunistického hnutí na Plzeňsku, jeho disciplinace, centralizace a byrokratizace (1945–1948)*. Plzeň: University of West Bohemia in Plzeň 2016, 303 pp., ISBN 978-80-261-0524-4.

In the opinion of the reviewer, the work *The Cheated Party: The Birth of the Mass Communist Movement in the Plzeň Region, Its Disciplining, Centralization, and Bureaucratization (1945–1948)* dedicated to the history of the Communist movement in West Bohemia from 1945 to 1948, with an overlap into the late 1940s, is groundbreaking. As a matter of fact, it originated a decade ago, when some of its conclusions would have been even more revolutionary for the Czech historiography than today. It is not just a regional study with a narrow focus: using rich empirical regional information, the author attempts to reveal more general factors which might be easily overlooked or not regarded as important from the power center. He examines the post-war transformation of the Communist party into a mass organization, analyzes the development of its membership, and personal changes in the party hierarchy. He comes to a conclusion that its victory in the 1946 elections

was primarily influenced by internal political factors, in particular a moderate programme and flexible tactics. However, the reviewer regards the proposition of the existence of two post-war Communist Parties of Czechoslovakia – one of party functionaries, the other of members who did not wish a dictatorship and felt cheated after the party had usurped power – as overly simplifying.

Elections in the “Normalization” Czechoslovakia and Their Significance

Petr Anev

VILÍMEK, Tomáš. „Všichni komunisté do uren!“ Volby v Československu v letech 1971–1989 jako společenský, politický a státněbezpečnostní fenomén. (Česká společnost po roce 1945, Vol. 12.) Prague: Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic, v. v. i., 2016, 354 pp., ISBN 978-80-7285-198-0.

According to the reviewer, the elections to representative bodies in Czechoslovakia between the suppression of the Prague Spring in 1968 and the democratic revolution in 1989 may at first sight seem to be a formal ritual. However, the author’s empirically well-founded work “All Communists to the Polls!” *Elections in Czechoslovakia in 1971–1989 as a Phenomenon of Society, Politics and State Security* demonstrates that they had a number of important functions, albeit different from those in a democratic state. The author captured common features and differences of different election acts taking place in five-year cycles, and examined related activities of security forces and elements. In his account of the elections, he described important aspects of the operation of the Communist regime, noticed different forms of the opposition against it, and also mentioned stories of ordinary people which were somehow related to the elections. He presented the 1970s and 1980s from a different angle, making a substantial contribution to better knowledge of that period.

Everydayness of Filmmaking as a Challenge to Film History

Alena Šlangerová

SZCZEPANIK, Petr. *Továrna Barrandov: Svět filmařů a politická moc 1945–1970*. Prague: National Film Archive 2016, 420 pp., ISBN 978-80-7004-177-2.

According to the reviewer, the book *The Barrandov Factory: The World of Filmmakers and Political Power 1945–1970* revolves around a conflict between traditional interests and values of the world of filmmaking and political efforts to reform it within the Czechoslovak state socialism system during the twenty-five years after the war, mainly in the 1950s. The author’s starting assumptions include not only the subordination of cinematography to the ruling elite, but also a variable degree

of the film industry's autonomy. He builds on an extremely rich source base and employs various theoretical concepts in an effective manner. Thanks to the above, he can provide a vivid and plastic picture of micro-worlds in the Barrandov film studios in Prague, their informal relations, as well as the birth of a movie. He wrote a captivating book for more knowledgeable readers looking for a methodologically inspired and open account with ample references and self-reflection.

All over Slovakia by Rail, Road, and Air

Pavel Szobi

SABOL, Miroslav. *Dejiny dopravy na Slovensku 1938–1948 (1950): Jej hranice a limity*. Bratislava: Veda 2015, 299 pp., ISBN 978-80-224-1459-3.

The publication *History of Transportation in Slovakia 1938–1948 (1950): Its Boundaries and Limits* characterizes in a fairly detailed manner the development of the Slovak economy since the mid-1800s, although its core deals with the independent Slovak Republic (1939–1945) and the first three years after the war. In the reviewer's opinion, it is a very solid and comprehensive work the greatest contribution of which consists in the use of a large amount of hitherto unprocessed sources and a capture of remarkable differences in the development of transportation infrastructure, technologies, and modes of travel between Slovakia and the Czech Lands in various periods of time.

The Gestapo Rid of Myths?

Karel Černý

McDONOUGH, Frank. *Gestapo: Mýtus a realita Hitlerovy tajné policie*. Translated from English by Jindřich Mandáček. Prague: Vyšehrad 2016, 292 pp., ISBN 978-80-7429-742-7.

The publication is a translation of the original title *The Myth and Reality of Hitler's Secret Police* (London: Hodder & Stoughton 2015). According to the reviewer, the British historian attempts to present a new, revisionist interpretation of the role of the political police in a totalitarian society. He claims that the Nazi Secret State Police (*Geheime Staatspolizei* – Gestapo) was not the omnipotent, fearsome, and brutal apparatus it is purported to have been, but rather an undermanned, overworked, and underfinanced police organization staffed mostly by former detectives, reacting mainly to denunciations submitted by citizens, using lengthy and not very effective investigation methods, and sticking to legal procedures. According to the reviewer who provides a fairly detailed account of the author's interpretations, the

above picture is sometimes relatively credible (in relation to churches), but not very convincing in other places (in particular in relation to Jews). Moreover, the author depicts only the situation in the Third Reich, and his generalizing conclusions are thus unfounded.

Police in Marseille and the Vichy Regime

Dalibor Vácha

KITSON, Simon. *Police and Politics in Marseille, 1936–1945*. Leiden: Brill 2014, 326 pp., ISBN 978-90-04-24835-9.

The reviewer provides an account of interpretations of the British historian; he sees their main contribution in rich facts based on a thorough study of French archival documents and a novel angle of view unburdened by extensive and often heated discussions over phenomena of resistance and collaboration in the French historiography and society. In the reviewer's opinion, the book's strengths also include an interdisciplinary approach combining social history, everyday history and police history with the so-called great political history. The author drafts a much more diverse and disparate picture of reality than that suggested by established myths about the police force extensively and voluntarily collaborating both with Germans and the Vichy regime, about the cowardice of police officers and their permanent links to the world of crime.

Authors and Authoresses

Petr Anev (1986)

Is employed at the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague. He focuses on Czechoslovak political history between 1918 and 1948, in particular the history of the Agrarian Party, Communist Party of Czechoslovakia, and National Labour Party.

Matěj Bílý (1986)

A member of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague, studying the history of the Soviet Union and its sphere of interest in Europe after 1945, the Communist regime in Czechoslovakia, and in particular the evolution and organization of the Warsaw Pact. He published a monograph titled *Varšavská smlouva 1969–1985: Vrchol a cesta k zániku* (Prague 2016).

Karel Černý (1980)

A sociologist working at the Department of Historical Sociology of the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague. He concentrates on issues of social changes, conflicts, and migration, especially as regards the Middle East. His publications include *Ježídové – komunita na útěku* (Prague 2017) and *Velká blízkovýchodní nestabilita: Arabské jaro, porevoluční chaos a nerovnoměrná modernizace 1950–2015* (Prague 2017), and he is also, inter alia, the editor of a collective monograph titled *Nad Evropou půlměsíc: Muslimové v Česku a západních společnostech* (Prague 2015).

Milan Hauner (1940)

A graduate of the Charles and Cambridge Universities, living abroad since 1968, now a Visiting Professor at the Wisconsin University in Madison. His preferred subjects of research are WW2, modern German history and Czech-German relations, power policy of the Soviet Union and Russia, and developments in Central Asia and India. He has written nine books, including *What Is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Boston 1990 and New York 1992) and *Czechs and Germans: Yesterday and Today* (Washington 1991); as to Czech publications, he was the editor-in-chief of the book *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opočenského* (Prague 2000), and particularly of the three-volume edition of *Paměti 1938–1945* of Edvard Beneš (Prague 2008). His last book is *Hitler den po dni: Úplný životopis slovem a obrazem* (Prague 2017).

Frank Henschel (1983)

A German historian and post-doctorand at the Christian Albrecht University in Kiel (*Christian-Albrechts-Universität zu Kiel*). His sphere of research is Hungarian, Czech and Slovak history in the 19th and 20th centuries (especially issues of nationalism), histories of cities, history of childhood, and history of science. In his dissertation submitted at the Leipzig University, he analyzed the hungarization of the multi-ethnic society in the formerly Hungarian, now Slovak city of Košice between 1867 and 1918. He is presently studying scientific disciplines, such as defectology and psychology, and the system of substitute care of children in socialist Czechoslovakia as areas of biopolitics. He publishes in German and foreign journals, for example *Hungarian Historical Review* or *Bohemia*. He is, inter alia, the author of the book *Das Fluidum der Stadt... Lebenswelten in Kassa / Košice / Kaschau zwischen urbaner Vielfalt und Nationalismus, 1867–1918* (Göttingen 2017).

Peter Heumos (1938)

A German historian; he studied at the universities in Göttingen, Prague, and Bochum, and worked for many years (until 2003) for the Collegium Carolinum in Munich. Now retired. His principal subjects of study include the social movement in the Czech Lands since the 19th century, political system in Czechoslovakia, Czechoslovak exile during WW2, and history of the society in Communist Czechoslovakia, and lately also of the working class between the liberation in May 1945 and the Prague Spring in 1968. He is, inter alia, the author of the monograph *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938–1945: Politisch-soziale Struktur, Organisation und Asylbedingungen der tschechischen, jüdischen, deutschen und slowakischen Flüchtlinge während des Nationalsozialismus* (Munich 1989); his study „Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968* (Prague 2006) was published in Czech.

Marián Lóži (1987)

He is an employee of the Department of Research of the 1945–1989 Period of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague, and is also a doctorand at the Institute of Economic and Social History of the Faculty of Arts of the Charles University. He focuses mainly on the history of the Communist Party of Czechoslovakia in the 1950s.

Jared McBride

An american historian, works at the Department of History of the Social Sciences Division of UCLA (*University of California Los Angeles*), where he also acquired his doctorate. He specializes in the history of Russia, Ukraine, and Eastern Europe in the 20th century, focusing on borderland studies, nationalist movements, mass violence and genocide, the Holocaust, inter-ethnic conflicts, and war crimes. He has published the study *Contesting the Malyn Massacre: The Legacy of Inter-Ethnic Violence and the Second World War in Eastern Europe* (Pittsburgh 2016) and other scientific articles published, inter alia, in the *Ab Imperio*, *Kritika*, and *Slavic Review*

journals and on internet websites. He has prepared for print a monograph the title of which is *Killing Neighbors: The Undoing of Multi-Ethnic Western Ukraine in World War II* and which is based on his dissertation.

Pavel Szobi (1983)

A researcher at the European University Institute in Florence. He specializes in the post-1945 history of Czechoslovakia and the Eastern Bloc history. He is the chief author of the monographs *Vliv politických systémů na vývoj středoevropských ekonomik po roce 1945* (Prague 2013) and *Ekonomické, politické a sociální okolnosti založení VŠE v Praze* (Prague 2015).

Alena Šlingerová (1986)

A film historian, the curator of the collection of Czech documentary films at the National Film Archive in Prague, and a doctorand of the Department of Film Studies of the Faculty of Arts of the Charles University. She specializes in the history of the Czech motion pictures and documentaries since 1945, adaptations of national history and classic literature in post-February 1948 cinematography, and capture of everyday life in Czechoslovak films of the post-Stalin period.

Jakub Šlouf (1982)

A researcher of the Department of Research of the 1945–1989 Period of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague and an archivist of the Department of Non-State Funds and Archival Collections of the National Archives in Prague. His research interests include the post-war development of the Communist Party of Czechoslovakia, public protests of the population during the period of state socialism, transformations of the relationship of industrial workers to the Communist Party dictatorship, and history of the Plzeň region. He has published the monographs *Spříznění měnou: Genealogie plzeňské revolvy 1. června 1953* (Prague 2016) and *Podvedená strana: Zrod masového komunistického hnutí na Plzeňsku, jeho disciplinace, centralizace a byrokratizace 1945–1948* (Plzeň 2016).

Dalibor Vácha (1980)

A historian/writer, he defended his doctoral thesis at the Historical Institute of the Faculty of Arts of the University of South Bohemia in České Budějovice. He now teaches at the Secondary Medical School and the Higher Vocational School of Medicine, also in České Budějovice. His subjects of study include everyday history, history of comics, and, in particular, the thinking and fates of Czechoslovak legionnaires in Russia. He has published the monographs *Bratrstvo: Všední a dramatické dny československých legií v Rusku 1914–1918* (Prague 2015) and *Ostrovky v bouři: Každodenní život československých legií v ruské občanské válce (1918–1920)* (Prague 2016); he dedicated a biography titled *Srdce tak bohaté na život: Rudolf Medek a jeho doba* (Prague 2017) to the well-known legionnaire general, writer and politician Rudolf Medek. He is also the author of historical novels depicting the life of the legionnaires, namely *Červenobílá* (Prague 2014, Literary Award of the Book

Club) and *Cestou* (Prague 2016), dating back to WW2 (*Hranice*, Prague 2015), or the Prague Uprising (*Hoří už Praha?*, Prague 2017). He also writes fantasy, horror, and sci-fi stories.

Luboš Veselý (1978)

A historian, works at the Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic and specializes in modern history of Central and Eastern Europe, in particular the Ukraine and Russia.

Contents

Studies and essays

- Jared McBride Contesting the Malyn Massacre
The Legacy of Inter-Ethnic Violence
and the Second World War in Eastern Europe 477
- Jakub Šlouf Cleansing of Industrial Plants from Collaborationists
and “Anti-Social Elements” in 1945
Political machination, retribution excess
or revolutionary moral incubator? 538
- Frank Henschel Designing a Social Parenthood System
Adoption, foster care, and SOS children’s villages
in socialist Czechoslovakia 582

Discussion

- Luboš Veselý Speech for the Prosecution instead of Unbiased Arguments
On the first attempt to write a scientific biography
of Stepan Bandera 611
- Peter Heumos The Post-War Cleansing and Communist Lawlessness
On the article by Jakub Šlouf 624

Reviews

- Milan Hauner A Dramatic Portrait of Edvard Beneš
Presented by a French Historian 628
- Marián Lóži Social History of Ruling Communist Parties
in the Long Run 644

Matěj Bílý	The Anatomy of the Post-War Rise of the Communist Party of Czechoslovakia	649
Petr Anev	Elections in the “Normalization” Czechoslovakia and Their Significance	655
Alena Šlangerová	Everydayness of Filmmaking as a Challenge to Film History	661
Pavel Szobi	All over Slovakia by Rail, Road, and Air	665
Karel Černý	The Gestapo Rid of Myths?	669
Dalibor Vácha	Police in Marseille and the Vichy Regime	679
<i>Abstracts</i>		685

